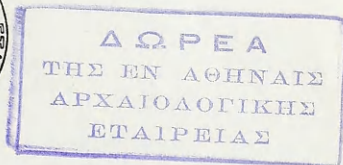
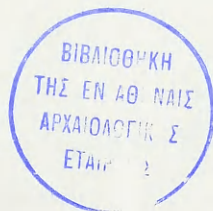

ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ
ΕΝΤ. ΥΦΗΓΗΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΕΦΟΡΟΥ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΤΟ ΕΛΕΦΑΝΤΟΔΟΝΤΟ
ΚΑΙ Η ΚΑΤΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ
ΣΤΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1979

Αε10

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	
Α' Η ΥΛΗ	1 - 15
1. Ἡ λέξι ἐλέφας στήν ἀρχαιότητα καί τὰ παράγωγά της	1
2. Οἱ ἰδιότητες τοῦ ἐλεφαντόδοντου	1
3. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ἐλεφαντόδοντου	2
4. Οἱ μεταβολές τοῦ ἐλεφαντόδοντου κι ἡ συντήρησή του στίς ἀνασκαφές	3
5. Ἡ χρήση τοῦ ἐλεφαντόδοντου στήν ἀρχαιότητα μετά τή μυκηναϊκή ἐποχή	5
6. Ἡ προέλευση τοῦ ἐλεφαντόδοντου	8
7. Τò ἐμπόριο τοῦ ἐλεφαντόδοντου στή μυκηναϊκή ἐποχή	13
Β' Η ΚΑΤΕΡΓΑΣΙΑ	16 - 75
1. Ἡ κρητομυκηναϊκή βιοτεχνία	16
2. Κρητομυκηναϊκά ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας	16
α. Τò ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στήν Κνωσό	16
β. Τò ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στό «ἐργαστήριο τῶν καλλιτεχνῶν» τῶν Μυκηνῶν	17
γ. Τò ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στό «σπίτι τοῦ Wace» τῶν Μυκηνῶν	19
δ. Ἄλλα ὑποθετικά κρητομυκηναϊκά ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας	19
ε. Τὰ ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας ἐξω ἀπό τήν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν	20
ζ'. Τò ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στό «σπίτι τῶν ἀσπίδων»	21
η. Τò ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στό «σπίτι τῶν σφιγγῶν»	30
θ. Ἄλλα ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας στίς Μυκῆνες	39
θ. Ἡ συγκριτική μελέτη τῶν μυκηναϊκῶν ἐργαστηρίων ἐλεφαντουργίας	40
ι. Ἡ χρονολόγηση τῶν μυκηναϊκῶν ἐργαστηρίων ἐλεφαντουργίας	41
ια. Ἡ συνύπαρξη ἄλλων ἐργαστηρίων στά μυκηναϊκά ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας	42
ιβ. Ἡ σχέση τῶν μυκηναϊκῶν ἐργαστηρίων ἐλεφαντουργίας μέ τὰ ἀνάκτορα	44
3. Τὰ ἐργαλεῖα τῶν ἐλεφαντουργῶν στά μυκηναϊκά χρόνια	45
4. Ὁ τρόπος κατεργασίας τοῦ ἐλεφαντόδοντου στά μυκηναϊκά χρόνια	52
α. Ἡ ἐπιλογή τοῦ κατάλληλου τμήματος τοῦ ἐλεφαντόδοντου	52
β. Ὁ πριονισμός τοῦ ἐλεφαντόδοντου	55
γ. Ἡ ἀπόξεση τοῦ ἐλεφαντόδοντου	55

	Σελ.
δ. Ἡ στίλβωση τοῦ ἔλεφαντόδοντου	56
ε. Ἡ σύνδεση τῶν ἔλεφάντινων κομματιῶν	56
ς. Τὰ ἐγγράκτα σημεῖα στὰ μυκηναϊκὰ ἔλεφαντουργήματα	58
ζ. Ἡ συγκόλλησις τῶν ἔλεφαντουργημάτων	66
η. Ὁ χρωματισμὸς τοῦ ἔλεφαντόδοντου	68
θ. Ἡ ἐπιχρύσωση τοῦ ἔλεφαντόδοντου	69
ι. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἔλεφαντόδοντου μετὰ ἄλλας ὕλες	70
ια. Ἡ συντήρησις τοῦ ἔλεφαντόδοντου	75
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	76
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	77
DAS ELFENBEIN UND DIE BEARBEITUNG IN MYKENISCHER ZEIT	87
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΛΕΦΑΝΤΟΥΡΓΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟ- ΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ	117
ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	119

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μὲ τὸ θέμα τῆς μυκηναϊκῆς ἐλεφαντογορίας ἀσχολοῦμαι κατὰ διαστήματα περίπου 15 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1965, ὅταν ἦλθαν στὸ φῶς στὴν ἀσύλητη βασιλικὴ ταφὴ τοῦ θολωτοῦ τάφου Α τῶν Ἀρχαίων μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μυκηναϊκὰ ἐλεφαντοργήματα τῆς Κρήτης. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μου ἄρθρα, μιὰ ἀνακοίνωση στὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριο Μυκηναϊκῶν Σπουδῶν τῆς Ρώμης, τὸ 1967, μελέτησα ἀκριβῶς τὰ ἐλεφαντοργήματα τῶν Ἀρχαίων, κι εἰδικότερα τὴ σχέση μυκηναϊκῆς καὶ μυκηναϊκῆς ἐλεφαντογορίας (*Atti e Memorie del Io Congresso Internazionale di Micenologia (1967)* I, 245 - 261). Μὲ τὴ μυκηναϊκὴ ἐλεφαντογορία ὅμως ἀσχολήθηκα συστηματικότερα ἀργότερα, ὅταν, στὴ διάρκεια τῆς ὑπηρεσίας μου στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, εἶχα τὴν καλὴ τύχη νὰ ταυτίσω καὶ νὰ ταξινομήσω ἓνα πλῆθος ἐλεφαντοργημάτων ἀπὸ τὶς Μυκῆνες. Καρπὸς αὐτῆς τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ μελέτη μου «Ἐλεφάντινον πλοῖον ἐκ Μυκῆνῶν», ΑΕ 1971, 188 - 233 κι ἀκόμη μιὰ δευτέρη, γιὰ τὰ μυκηναϊκὰ ἐλεφάντινα χτένια, πὸν ἐλπίζω πὼς σύντομα θὰ δημοσιευθεῖ.

Ἀμυδρὴ εἰκόνα τῶν ἔξοχων ἐπιτευγμάτων τῆς μυκηναϊκῆς ἐλεφαντογορίας εἶχαμε μέχρι τότε, ἀφοῦ οἱ γνώσεις μας δὲν μπορούσαν νὰ βασισθοῦν παρὰ μόνο σὲ σποραδικὰς μελέτες καὶ σὲ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν. Γι' αὐτὸ κι εἶναι εὐπρόσδεκτα τὰ δύο πρόσφατα βιβλία τοῦ J. C. Poursat, *Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d'Athènes* καὶ *Les ivoires mycéniens (1977)*. Καὶ πάλι ὅμως ἔμειναν ἀδιευκρίνιστα οὐσιαστικὰ θέματα τῆς μυκηναϊκῆς ἐλεφαντογορίας, ὅπως ἡ ὕλη καὶ ἡ κατεργασία τοῦ ἐλεφαντόδοντου στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια¹. Τὰ θέματα αὐτά, πὸν συζητοῦνται ἐδῶ, εἶναι σημαντικὰ ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἴδια τὴ μελέτη τῆς τεχνικῆς τῆς μυκηναϊκῆς ἐλεφαντογορίας ἢ γιὰ τὴν ἔρευνα τῆ σχετικῆ μετὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιοτεχνία στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, ἀλλ' ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ μελέτη καὶ τῶν μεταγενέστερων ἐλεφαντοργημάτων, ἀφοῦ ἡ τεχνικὴ τῆς κατεργασίας τοῦ ἐλεφαντόδοντου δὲν ἄλλαξε στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Κι εἶναι βέβαια εὐνόητο πόσο ἡ γνώση τῆς τεχνικῆς βοηθαίει στὴν αἰσθητικὴ θεώρηση τῶν ἰδίων τῶν ἔργων τέχνης. Στὴ μελέτη μου χρησιμοποίησα φυσικὰ καὶ τὸ ὄλικὸ πὸν τελευταῖα ταύτισα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ὄλικὸ πὸν δὲν γνώ-

1. Πρβ. J. C. Poursat, *Les ivoires mycéniens (1977) Technique*, σ. 253-6.

ριζε ό J. C. Poursat, άφοϋ βασίσθηκε κυρίως στis παλιές σημειώσεις του Α. Dessene. Η μελέτη αυτή είχε κατατεθεί για δημοσίευση πριν την εμφάνιση των εργασιών του J. C. Poursat.

Τό κείμενο πού δημοσιεύεται είναι τμήμα από τις πρώτες παραδόσεις μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τό 1976 - 77². Γι' αυτό κι εύχαριστώ και πάλι όλους τούς φοιτητές και τις φοιτήτριές μου για τή ζωνρή συμμετοχή τους.

Θέλω να εύχαριστήσω κι άπ' αυτή τή θέση, όλους όσους με βοήθησαν στην εργασία, τόν κ. Β. Cook, για τή μελέτη των κυπριακών ελεφαντουργημάτων στο Βρετανικό Μουσείο, τόν κ. Η. Hawkes για τή μελέτη των ανατολικών ελεφαντουργημάτων στο Ίνστιτούτο Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, τόν τεχνίτη του Έθνικου Αρχαιολογικού Μουσείου κ. Τ. Μαγνήσαλη για τή συζήτηση πολλών τεχνικών λεπτομερειών, τή δ. Μ. Μπαλόγιαννη, πού σχεδίασε τά πλακίδια με τά σημεία και τόν σχετικό πίνακα, τόν κ. Μ. Tellenbach, πού σχεδίασε τις λεπίδες των όφιανών, τούς φωτογράφους κ. Σ. Τσαβδάρουγλου, στόν όποιο όφείλονται όι περισσότερες φωτογραφίες και τόν κ. Αθ. Μηλιαράκη, τόν χημικό του Έθνικου Αρχαιολογικού Μουσείου κ. Κ. Ασημενό για τή διενκρίνιση της ανάλυσης του ελεφαντόδοντου, τήν κ. Ι. Killian - Dirlmeier για τήν άπόδοση στα γερμανικά, τόν συνάδελφο κ. Π. Καλλιγιά, τούς καθηγητές κ. Γ. Μυλωνά και Ν. Πλάτωνα, για τήν προσεκτική άνάγνωση του χειρογράφου και τή συζήτηση, τήν κ. Σ. Καρούζου, πού εισηγήθηκε τή δημοσίευση της μελέτης από τήν Αρχαιολογική Έταιρεία, τόν κ. Ν. Ζαφειρόπουλο και τόν άείμνηστο καθηγητή Α.Κ. Όρλάνδο, τό Συμβούλιο της Αρχαιολογικής Έταιρείας, τήν επιμελήτρια δημοσιευμάτων της Έταιρείας κ. Έ. Κονδυλάκη, περισσότερο άπ' όλους τή γυναίκα μου κ. Έ. Σαπονά - Σακελλαράκη, κι όχι μόνο για τις τόσες καρποφόρες συζητήσεις.

²Οκτώβριος 1979

Γ. Σ.

2. Άλλα κεφάλαια του θέματος πού εξέτασα ήταν: 1) Τό ελεφαντόδοντο στη Γραμμική Β γραφή και τόν Όμηρο, 2) ή παλιότερη χρήση του ελεφαντόδοντου στο Αιγαίο, 3) εύρήματα μυκηναϊκών ελεφαντουργημάτων, 4) ή χρήση του ελεφαντόδοντου στα μυκηναϊκά χρόνια, 5) όλόκληρα μυκηναϊκά ελεφαντουργήματα, 6) ανάγλυφα μυκηναϊκά ελεφαντουργήματα, 7) έγγραφα μυκηναϊκά ελεφαντουργήματα, 8) σχέση των μυκηναϊκών ελεφάντινων έργων με τά σύγχρονα ελεφαντουργήματα του έξω κόσμου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Καμένα ελεφάντινα πλακίδια από το «σπίτι του λαδεμπόρου» στις Μυκήνες.
2. *Ανάγλυφο ελεφάντινο πλακίδιο από τον θαλαμωτό τάφο 102 των Μυκηνών.
3. *Ανάγλυφη ελεφάντινη πυξίδα από τον θαλαμωτό τάφο 49 των Μυκηνών.
4. Λεπτομέρεια της εικόνας 3.
5. *Η εξάπλωση του ελέφαντα του μεσημβρινού και του νάνου στον ελληνικό χώρο, στο πλειστόκαινο.
6. *Η αποκάλυψη απολιθωμένου χαυλιόδοντα ελέφαντα στην Μεγαλόπολη, το 1902.
7. Νέγροι που μεταφέρουν ελεφαντόδοντο, σε τοιχογραφία από τον τάφο του Ρέχμαρα.
8. Κεφτιού που μεταφέρουν ελεφαντόδοντο και τάλαντα χαλκού, σε τοιχογραφία από τον τάφο του Ρέχμαρα.
9. Τάλαντα χαλκού και χαυλιόδοντας ελέφαντα, όπως βρέθηκαν στο ανάκτορο της Ζάκρου.
10. Χαυλιόδοντας ελέφαντα, όπως βρέθηκε στο ανάκτορο της Ζάκρου.
11. *Ακέραιος χαυλιόδοντας ελέφαντα από το ανάκτορο της Ζάκρου.
12. Κάτοψη του «εργαστηρίου των καλλιτεχνών» στις Μυκήνες.
13. *Απολεπίσματα ελεφαντόδοντου από το «εργαστήριο των καλλιτεχνών» στις Μυκήνες.
14. Κάτοψη του «σπιτιού των άσπίδων» στις Μυκήνες.
15. *Ανάγλυφες ελεφάντινες άσπίδες από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
16. Ξύλινο πλακίδιο από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
17. Ξύλινο πλακίδιο από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
18. Ξύλινο πλακίδιο με ενθέσεις από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
19. Ξύλινο πλακίδιο με υποδοχές για ενθέσεις από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
20. Ξύλινο πλακίδιο με ελεφάντινες ενθέσεις από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
21. Το ξύλινο πλακίδιο της εικ. 20 με τις ελεφάντινες ενθέσεις στη θέση τους.
22. Ξύλινη ένθεση σε σχήμα ναυτίλου άργωναύτη από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
23. Ξύλινο πλακίδιο με ξύλινες πάλι ενθέσεις από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
24. *Ελεφάντινα ενθέματα σε σχήμα κολόνας από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
25. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ενθέματα από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
26. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ενθέματα από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
27. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ενθέματα σε σχήμα φύλλων κισσού από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
28. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ενθέματα σε σχήμα κρανών από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
29. *Απολεπίσματα ελεφαντόδοντου από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.
30. Κάτοψη του «σπιτιού των σφιγγών» στις Μυκήνες.
31. *Ελεφάντινο πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση σφιγγών, από το «σπίτι των σφιγγών» στις Μυκήνες.

32. Κομμάτια ελαφρόπετρας από το «σπίτι των σφιγγών» στις Μυκήνες.
33. Κομμάτια από ελεφάντινα πλακίδια με παράσταση λιονταριών, από το «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
34. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ἐνθέματα ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
35. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ἐνθέματα ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
36. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ἐνθέματα με ἶχνη ἐγγαράξεων ἀπὸ διαβήτη, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
37. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ἐνθέματα σὲ σχῆμα παπυροειδῶν, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
38. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ἐνθέματα ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
39. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ἐνθέματα ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
40. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ἐνθέματα ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
41. Μισοδουλεμένο ελεφάντινο ἐνθεμα ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
42. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ἐνθέματα σὲ σχῆμα κολόνας, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
43. Ἡ πίσω ὄψη τῶν ἐνθεμάτων τῆς εἰκ. 42.
44. Μισοδουλεμένο ελεφάντινο εἰδώλιο γυναικάς, ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηθῶν. Πρὸσθια ὄψη.
45. Τὸ εἰδώλιο τῆς εἰκ. 44. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη.
46. Τὸ εἰδώλιο τῶν εἰκ. 44-5. Πίσω ὄψη.
47. Τὸ εἰδώλιο τῶν εἰκ. 44-6. Πλάγια δεξιὰ ὄψη.
48. Ἀκατέργαστα κομμάτια ἐλεφαντόδοντου ἀπὸ τῆς Μυκήνες.
49. Ἀκατέργαστα κομμάτια ἐλεφαντόδοντου ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηθῶν.
50. Μισοδουλεμένη ελεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 27 τῶν Μυκηθῶν.
51. Λεπίδες ὄψιανου ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στις Μυκήνες.
52. Λεπίδες ὄψιανου ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
53. Χάλκινο πριόνι.
54. Χάλκινο τρυπάνι ἀπὸ τῆς Μυκήνες.
55. Χάλκινο τρυπάνι ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 533 τῶν Μυκηθῶν.
56. Χάλκινο μαχαίρι ἀπὸ τῆς Μυκήνες.
57. Ἐλεφάντινα πλακίδια ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στις Μυκήνες.
58. Ἐλεφάντινο πλακίδιο ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο στὰ Σπάτα.
59. Ἐλεφάντινο πλακίδιο ἀπὸ τῆς Μυκήνες.
60. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στις Μυκήνες.
61. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
62. Ἡ ἐνθεση τῆς εἰκ. 61. Πλάγια ὄψη.
63. Ἡ ἐνθεση τῆς εἰκ. 61-2. Πίσω ὄψη.
64. Ἐλεφάντινο εἰδώλιο ἀπὸ τῆς Μυκήνες.
65. Ἐλεφάντινη πυξίδα ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 49 τῶν Μυκηθῶν.
66. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
67. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις δουλεμένες δυὸ φορές.
68. Ἐλεφάντινη πυξίδα ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 49 τῶν Μυκηθῶν.
69. Ἐλεφάντινη ἐνθεση.
70. Ἐλεφάντινη ἐνθεση σὲ σχῆμα κολόνας, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στις Μυκήνες.
71. Ἐλεφάντινα πλακίδια.
72. Ἐλεφάντινη λαβὴ ξίφους ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 92 τῶν Μυκηθῶν.
73. Ἐλεφάντινη ἐνθεση σὲ σχῆμα οὐκὼσχημης ἀσπίδας, ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφοις τῶν Μυκηθῶν.

74. Ἐλεφάντινη λαβὴ καθρέφτη, ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῆς Κλυταμνήστρας στὶς Μυκῆνες.
75. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις, ἐπένδυση στὴν πρόσθια πλευρὰ ἐνὸς ὑποποδίου, ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Α τῶν Ἀρχανῶν.
76. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 9 τῶν Μυκηνῶν.
77. Ἐλεφάντινη ἐνθεση σὲ σχῆμα ταυροκεφαλῆς, ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 75 τῶν Μυκηνῶν.
78. Ἐλεφάντινη ἐνθεση σὲ σχῆμα κολόνας ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν.
79. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις σὲ σχῆμα ὀκτώσχημων ἀσπίδων, ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν.
80. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν.
81. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.
82. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.
83. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τὶς Μυκῆνες.
84. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν.
85. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο τῶν Σπάτων.
86. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο τῶν Σπάτων.
87. Τὰ ἐγγράκτα σημεῖα στὰ μυκηναϊκὰ ἐλεφαντουργήματα.
88. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 88 τῶν Μυκηνῶν.
89. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν.
90. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν.
91. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν.
92. Ἐλεφάντινο ὀλόγλυφο κεφάλι πάπιας ἀπὸ τὴν Ἀσίην.
93. Ἐπίχρσο ἐλεφάντινο χτένι ἀπὸ τὸν τάφο IV τοῦ Α ταφικοῦ κύκλου τῶν Μυκηνῶν.
94. Ἐπίχρσο ἐλεφάντινο χτένι ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Α ταφικοῦ κύκλου τῶν Μυκηνῶν.
95. Χρυσὴ ἐπένδυση ἐλεφάντινου χιενιοῦ ἀπὸ τὸν τάφο III τοῦ Α ταφικοῦ κύκλου τῶν Μυκηνῶν.
96. Ἐλεφάντινο ἀντικείμενο μὲ χρυσὰ καρφιὰ ἀπὸ τὶς Μυκῆνες.
97. Τὸ ἀντικείμενο τῆς εἰκ. 96 σὲ πλάγια ὄψη.
98. Ἐλεφάντινη χρυσεπένδυτη λαβὴ ξίφους ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῆς Μιδέας.
99. Ἐλεφάντινη ἐνθεση σὲ σχῆμα φτεροῦ, μὲ ἐνθεση ὑαλόμεζας, ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῆς Κλυταμνήστρας στὶς Μυκῆνες.
- 100-101. Ἐλεφάντινο χτένι ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Ρούτσι.

ΤΟ ΕΛΕΦΑΝΤΟΔΟΝΤΟ ΚΑΙ Η ΚΑΤΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ
ΣΤΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

1. Ἡ λέξη ἐλέφας στήν ἀρχαιότητα καί τὰ παράγωγά της

Ὅπως φανερώνει ἡ λέξη, ἐλεφαντόδοντο εἶναι τὸ δόντι τοῦ ἐλέφαντα. Στήν ἀρχαία ἑλληνική γλώσσα, ἥδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, τὸ ἐλεφαντόδοντο λέγεται ἐλέφας¹, κι ἔτσι φαίνεται πὼς ὀνομαζόταν καί στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, *e-re-pa*, ἐλέφας². Ἡ λέξη ὁμως, πού δήλωνε φυσικά καί τὸ ἴδιο τὸ ζῶο, δὲν ἔδινε μὲ ἀκρίβεια τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς ὕλης, γι' αὐτὸ καί στήν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε μιὰ σύγχυση, ἂν ὁ ἐλέφας ἦταν τὸ δόντι, ἢ τὸ ἀνύπαρκτο κέρατο τοῦ ἐλέφαντα³. Μιὰ παρόμοια σύγχυση ὑπάρχει καί στῆ νεοελληνική γλώσσα, μὲ τὴν παράλληλη χρῆση τῶν ὄρων *ἐλεφαντοστό* καί *ἐλεφαντοκόκαλο*, πού δηλώνουν πάλι φυσικά τὸ δόντι κι ὄχι τὸ κόκαλο τοῦ ἐλέφαντα. Μόνο στῆ γερμανική γλώσσα τὸ ἐλεφαντόδοντο λέγεται *Elfenbein*, ἐλεφαντοκόκαλο. Σ' ὄλες τίς ἄλλες γλώσσες ἢ ὀνομασία του κατὰγεται ἀπὸ τὴ λατινική λέξη *ebur*, κι ἔτσι λέγεται *avorio* ἰταλικά, *ivoire* γαλλικά, *ivory* ἀγγλικά κλπ. Λέγεται ἀκόμη καί φίλιδισι, ἢ φίλντισι.

Ἀπὸ τὴ λέξη ἐλέφας παράγονται διάφορες λέξεις σχετικὲς μὲ τὸ ἐλεφαντόδοντο, ὅπως ἐλεφαίρομαι, πού σημαίνει ἐξαπατῶ μὲ μάταιες ἐλπίδες, σάν τὰ ψεύτικα ὄνειρα πού ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἐλεφάντινη πύλη⁴, ἐλεφάντειος, ἐλεφάντινος, ἐλεφαντοφανῆς καί ἐλεφαντόχρως, ἐλεφαντόδετος, ἐλεφαντοκόλλητος, ἐλεφαντόκωπος, δηλ. μὲ ἐλεφάντινη λαβή, ἐλεφαντόπους, μὲ ἐλεφάντινο πόδι, ἐλεφαντόνωτος, ἐλεφαντόπηχης, μὲ ἐλεφάντινο χέρι (ἐπιπλο), ἐλεφαντοτόμος, ἐλεφαντεὺς καί ἐλεφαντουργός, δηλαδή αὐτὸς πού κατεργάζεται τὸ ἐλεφαντόδοντο, ἐλεφαντουργική καί ἐλεφαντουργία, τέλος ἐλεφαντόω, δηλαδή κοσμῶ μὲ ἐλεφαντόδοντο καί ἐλεφαντωτός, ἐνθετος μὲ ἐλεφαντόδοντο⁵. Καί μόνο ἡ πληθώρα αὐτῆ τῶν ὀνομάτων δείχνει τὴ μεγάλη χρῆση τοῦ ἐλεφαντόδοντου στήν ἀρχαιότητα. Στῆ μυκηναϊκῆ ἐποχῇ εἶναι γνωστὸ ἥδη τὸ ἐπίθετο *e-re-pa-te-jo*, ἐλεφάντειος, δηλαδή ἐλεφάντινος⁶.

2. Οἱ ιδιότητες τοῦ ἐλεφαντόδοντου

Τὸ ἐλεφαντόδοντο, τὸ ὕλικὸ πού προέρχεται ἀπὸ τοὺς χαυλιόδοντες τοῦ ἐλέφαντα, εἶναι μιὰ ὕλη μὲ πολλὰ σημαντικὰς ιδιότητες: εἶναι συμπαγῆς οὐσία, πού μοιάζει ἀρκετὰ μὲ τὸ κόκαλο, χωρὶς ὁμως πόρους.

Τὸ ὕλικό εἶναι ἄρκετά σκληρὸ γιὰ νὰ ἀντέξει σὲ διάφορες χρήσεις, ὄχι ὁμῶς πάλι ὑπερβολικὰ γιὰ νὰ δυσκολεῦει στὴν κατεργασία του, γι' αὐτὸ κι εὐλόγα ἔχει λεχθεῖ ὅτι βρίσκεται ἀνάμεσα στὸ ξύλο καὶ στὴν πέτρα⁷. Ὅταν εἶναι ἄρκετά μαλακὸ χαράζεται καὶ γλύφεται εὐκόλα κι ἀκόμη γυαλίζεται. Ἀκόμη κι ἂν δὲν προσφέρεται ἀπὸ τὴ φύση σὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλα μεγέθη, μπορεῖ ὁμως πολὺ εὐκόλα νὰ συναρμοσθεῖ μιὰ μεγάλη ἐπιφάνεια ἀπὸ διάφορα κομμάτια, μιὰ καὶ τὰ νερά του συνήθως εἶναι ἀδιόρατα. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ὕλικου ἔχει τὴν ἴδια ἐξαιρετικὴ ποιότητα, ἀφοῦ μόνο τὸ ἕνα τρίτο ἀπὸ τὸ δόντι βρίσκεται στὰ φατνία.

Τὸ χρῶμα του εἶναι ὠραῖο, λευκὸ πρὸς τὸ κιτρινωπὸ, αὐτὸ ποῦ ἔχει περάσει στὴν ὀρολογία τῶν χρωμάτων σάν *ivoire*. Σήμερα διακρίνονται διάφορα χρώματα καὶ ποιότητες στὰ ἐλεφαντόδοντα, ἀνάλογα μὲ τὶς περιοχὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται, ἕνα ὑπόλευκο χρῶμα στὸ μαλακὸ ἐλεφαντόδοντο τῆς ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς, ἕνα κιτρινωπὸ, ὑπέρυθρο ἢ πρασινωπὸ χρῶμα γιὰ τὸ σκληρὸ τῆς δυτικῆς Ἀφρικῆς κι ἕνα λευκοπράσινο γιὰ τὸ ἐλεφαντόδοντο τῆς κεντρικῆς Ἀφρικῆς. Εἶναι ἀμφίβολο ὁμως ἂν οἱ πηγὲς αὐτὲς γιὰ τὴν προμήθεια τοῦ ὕλικου ἦταν προσιτὲς στὴν ἀρχαιότητα. Ἄλλωστε τὰ ἐλεφαντουργήματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου δὲν ἔχουν μελετηθεῖ, ὥστε νὰ διακρίνει κανεὶς τὴν προέλευση τοῦ ἐλεφαντόδοντου. Ὁ Penniman ποῦ μελέτησε εἰδικότερα τὰ διάφορα εἶδη, ἀναγνωρίζει τὴ δυσκολία νὰ ξεχωρίσει τὰ ἀρχαῖα ἀσιατικὰ ἀπὸ τὰ ἀφρικανικὰ, λέγοντας ὅτι ἕνα στοιχεῖο εἶναι ἴσως τὸ καστανὸ χρῶμα ποῦ χαρακτηρίζει τὰ πρῶτα.

3. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ἐλεφαντόδοντου

Ἡ μόνη μελέτη τοῦ ἐλεφαντόδοντου ποῦ ἔχει γίνεῖ, ἀφορᾷ στὴν ἀνάλυσή του. Γνωρίζουμε ὅτι τὸ ξεραμμένο ἐλεφαντόδοντο, ὅπως καὶ τὸ ἀνθρώπινο δόντι, ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀργανικὰ ὕλικα (40-43%), ἀνόργανα ἄλατα (57-60%) καὶ καθόλου νερό. Ἡ χημικὴ ἀνάλυση τῶν ἀνόργανων οὐσιῶν δείχνει ὅτι τὸ ἐλεφαντόδοντο ἀποτελεῖται κατὰ 82 % ἀπὸ φωσφορικὸ ἀσβέστιο, κατὰ 15 % ἀπὸ φωσφορικὸ μαγνήσιο, κατὰ 2 % ἀπὸ ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο καὶ 0.2 % ἀπὸ φθοριοῦχο ἀσβέστιο. Τὸ φρέσκο ἐλεφαντόδοντο περιέχει 13 % νερό. Ὅταν ξεραθεῖ περιέχει 40-43 % ὀργανικὲς οὐσίες, μεγαλύτερο ποσοστὸ δηλαδή ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο δόντι, ποῦ περιέχει μόλις 23%⁸. Χημικὲς ἀναλύσεις ποῦ ἔγιναν σὲ διάφορα κομμάτια ἐλεφαντόδοντου, ἀνάμεσα στὰ ὅποια ἦταν καὶ μερικὰ μυκηναϊκὰ ἀπὸ τὰ σπῖτια τῶν Μυκηνῶν, ποῦ θὰ γνωρίσουμε ἄργότερα, ἔδωσαν ταυτόσημα συμπεράσματα τόσο γιὰ τὸ καμένο μυκηναϊκὸ ἐλεφαντόδοντο, ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἀπολιθωμένο καὶ τέλος γιὰ τὸ φρέσκο ἐλεφαντόδοντο⁹.

4. Οι μεταβολές του ελεφαντόδοντου κι η συντήρησή του στις άνασκαφές

Ἡ χημικὴ ἀνάλυση ἔδειξε πόσο τὸ ελεφαντόδοντο μεταβάλλει τὸ χρῶμα του στὴ φωτιά. Τὸ ὠραῖο ὑπόλευκο χρῶμα γίνεται, ἀνάλογα μὲ τὴ θερμοκρασία, κίτρινο, ἄσπρο, γαλάζιο, σταχτί καὶ μαῦρο. Ἀπὸ τὰ χρώματα ἐμφανίζονται συχνὰ καὶ τὰ μυκηναϊκὰ ελεφαντουργήματα, κυρίως ὄσα βρέθηκαν στὰ διάφορα σπίτια τῶν Μυκηνηῶν (εἰκ. 1), ἀλλὰ καὶ μερικά ἀπὸ τὶς Θῆβες

Εἰκ. 1. Καμένα ελεφάντινα πλακίδια ἀπὸ τὸ «σπίτι τοῦ λαδεμπόρου» στὶς Μυκῆνες.

καὶ τὴν Πύλο, πάντως ἀπὸ κτίρια ποὺ καταστράφηκαν ἀπὸ πυρκαϊά. Τὸ ελεφαντόδοντο ἐπηρεάζεται ἀκόμη κι ἀπὸ ἄλλους παράγοντες στὸ πέρασμα τῶν αἰῶνων. Ἡ γειτνίαση μὲ χάλκινα ἀντικείμενα δίνει συχνὰ στὴν ἄλλοτε ὑπόλευκη ἐπιφάνειά του ἀνοιχτὸ ἢ βαθὺ πράσινο χρῶμα, ὅπως σ' ἓνα ελεφάντινο κομμάτι ἀπὸ τὸν θαλαμῶτὸ τάφο 102 τῶν Μυκηνηῶν (εἰκ. 2)¹⁰, καὶ συχνότερα πάλι ἡ ὠραία στιλπνὴ ἐπιφάνειά του εἶναι τόσο φθαρμένη ἀπὸ τὴν ὑγρασία, ἢ κι ἀπὸ ἄλλους παράγοντες, ποὺ μὲ δυσκολία διακρίνεται κάποιο θέμα ποὺ ἔχει γλυφεῖ (εἰκ. 3-4).

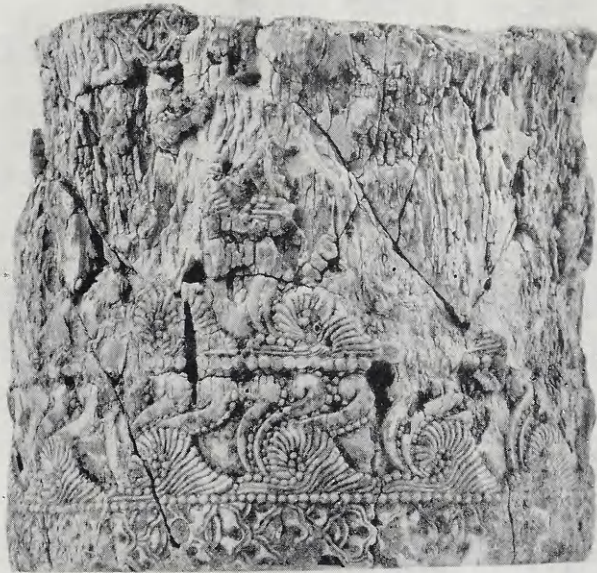
“Όσο λοιπόν τὸ ἔλεφαντόδοντο εἶναι σκληρό, ὅταν εἶναι φρεσκοβγαλμένο, τόσο μαλακότερο γίνεται μετὰ τὰ χρόνια, κι αὐτὸ εἶναι ἓνα μεγάλο πρόβλημα γιὰ τὰ ἐλεφάντινα ἔργα ποὺ ἔρχονται σὲ φῶς στὶς διάφορες ἀνασκαφές. Γι’ αὐτὸ καὶ σὲ μὴν ἀνασκαφὴ χρησιμοποιοῦνται διάφοροι τρόποι γιὰ τὴν ἀσφαλὴ ἐξαγωγή κάποιου ἐλεφάντινου ἔργου, ποὺ ποικίλλει σὲ δυσκολία ἀνάλογα μετὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴ διατήρησή του. Ἡ δυσκολία π.χ. τῆς ἀνασκαφῆς τῶν μεγάλων ἀμφίγλυφων ἐλεφάντινων πλακῶν ποὺ διακόσμησαν ἓνα

Εἰκ. 2. Ἀνάγλυφο ἐλεφάντινο πλακίδιο ἀπὸ τὸν θαλαμῶτὸ τάφο 102 τῶν Μυκηναίων.

βασιλικὸ κρεβάτι, ποὺ βρέθηκε στὴ Ras-Shamra (Ugarit) τῆς Συρίας, ἦταν μεγάλη¹¹. Ἀνάλογες εἶναι κι οἱ δυσχέρειες, ποὺ παρουσιάζονται στὶς ἀνασκαφές καὶ μετὰ τὰ μυκηναϊκὰ ἐλεφάντινα ἔργα, ποὺ ὅμως τὶς περισσότερες φορές εἶναι μικρὰ σὲ μέγεθος. Ἄν τὸ ἔλεφαντόδοντο εἶναι καλὰ διατηρημένο, ὁ καθαρισμὸς ἀπὸ τὰ χῶματα κι ἡ ἐξαγωγή του εἶναι εὐκόλη. Ἄν ὅμως ἡ διατήρησή του εἶναι κακὴ, μπορεῖ νὰ ἀφαιρεθεῖ μόνο ἂν πάνω στὴν ἐπιφάνειά του κολληθεῖ χαρτοβάμβακας ἢ γάζα, ποὺ μετὰ τὴ βοήθεια κεριοῦ,

παραφίνης, πολυβινίλ ή βερνικιοῦ κυτταρίνης συνδέει τὰ διάφορα κομμάτια. Παλιότερα χρησιμοποιοῦσε κανεῖς γύψο, ποῦ τώρα ὅμως ἀποφεύγεται, γιατί ἂν καὶ στερεώνει καλά, εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ ἀφαιρεθεῖ στὸν καθαρισμό. Ἐὰν ἡ ἀφαίρεση τοῦ ἐλεφαντόδοντου εἶναι προσεκτικὴ, ὁ καθαρισμὸς στὸ ἐργαστήριο μὲ τὴ βοήθεια ἄσετὸν διαλυμένου σὲ ἐλάχιστο νερὸ εἶναι πιά εὐκόλος, ἀνάλογα φυσικὰ μὲ τὴ διατήρησή του.

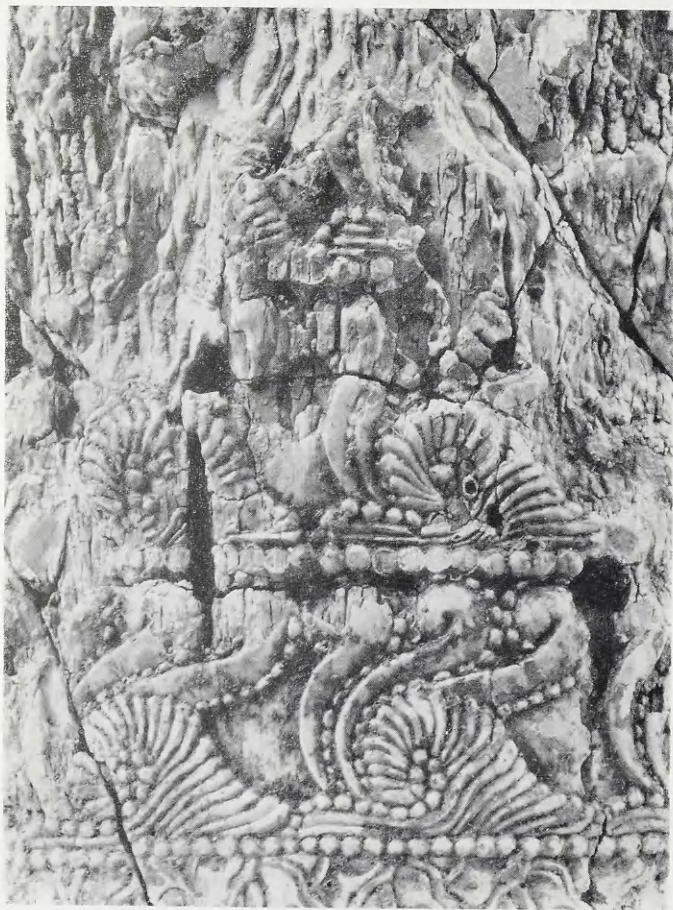

Εἰκ. 3. Ἀνάγλυφον ἐλεφάντινη πιξίδα ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 49 τῶν Μυκηναίων.

5. Ἡ χρῆση τοῦ ἐλεφαντόδοντου στὴν ἀρχαιότητα μετὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ

Στὴν ἀρχαιότητα τὸ ἐλεφαντόδοντο ἦταν φυσικὰ σπανιότερο ἀπὸ σήμερα¹², ὅσο κι ἂν μὲ τὴν ἐντατικὴ ἐκμετάλλευσή του ἀρχίζει νὰ σπανίζει καὶ τώρα τὸ εἶδος τοῦ ζώου. Δὲν ἦταν φυσικὰ εὐκόλο, ὄχι μόνο νὰ βρεῖ κανεῖς τὴν πηγὴ τοῦ ἐλεφαντόδοντου, ἀλλ' ἀκόμη καὶ νὰ μεταφέρει τὸ ὑλικό. Οἱ συνηθισμένοι χαυλιόδοντες τοῦ ἐλέφαντα ἔχουν μῆκος 1-1.25 μ. καὶ βάρος μέχρι

50 κιλά. Στο Βρετ. Μουσείο υπάρχει ένα δόντι ελέφαντα μήκους 3.12 μ. και

Εικ. 4. Λεπτομέρεια της εικόνας 3.

βάρους 102 κιλών. Με τις φυσικές του λοιπών ιδιότητες και τη δυσκολία της προμήθειάς του το ελεφαντόδοντο στάθηκε ένα εξαιρετικά πολύτιμο

ύλικό¹³, πού χρησιμοποιήθηκε όμως πολύ σ' ὀλόκληρο τὸν ἀρχαῖο κόσμο.

Ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ ὑλικοῦ φαίνεται καθαρά ἀπὸ διάφορες σποραδικές εἰδήσεις πού φθάνουν ἕως ἐμᾶς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Ἡρόδοτος¹⁴ ἀναφέρει ὅτι κάθε δύο χρόνια ἔστελναν οἱ Αἰθίοπες στὸ βασιλιά τῆς Περσίας σὰν φόρο 20 μεγάλα δόντια ἐλέφαντα. Στους πολέμους μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς τὸ ἐλεφαντόδοντο ἦταν μιὰ ἐξαιρετικά πολύτιμη λεία¹⁵ πού μετέφεραν οἱ νικητὲς θριαμβικά στὴν πατρίδα τους. Ἀναφέρεται π.χ. χαρακτηριστικά ὅτι 1231 δόντια ἐλέφαντα κόσμησαν τὸ θρίαμβο τοῦ Σκιπίωνα¹⁶. Τὸ ἐλεφαντόδοντο ἦταν τόσο ἀκριβὸ καὶ σπάνιο, ὥστε χρησιμοποιήθηκαν πολλές φορές διάφορα ὑποκατάστατά του, κόκαλα διαφόρων ζώων¹⁷, ἢ ἀκόμη καὶ δόντια ἵπποποτάμων¹⁸. Μὲ τὸ πολύτιμο λοιπὸν ὑλικὸ τοῦ ἐλεφαντόδοντου, πού κόσμησαν οἱ πλούσιοι ἀκόμη καὶ τοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν, ἢ τις θύρες τῶν ναῶν¹⁹, κατασκευάσθηκαν πλῆθος σημαντικῶν ἔργων τέχνης.

Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς δίνουν συχνὰ πληροφορίες γιὰ διάφορα ἐλεφαντουργήματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου²⁰. Ἡ πιὸ συνηθισμένη χρῆση τοῦ ὑλικοῦ φαίνεται πὼς ἦταν πάντοτε ἡ σχετικὴ μὲ τὰ ἐπιπλά. Ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, πολλές φορές σὲ συνδυασμὸ μὲ χρυσάφι, ἀσήμι ἢ καὶ ἡλεκτρο, κοσμήθηκαν κρεβάτια, θρόνοι, δίφροι καὶ κιβωτίδια. Περίφημη π.χ. ἦταν στὴν ἀρχαιότητα ἡ λεγόμενη λάρνακα τοῦ Κυψέλου στὴν Ὀλυμπία, κατασκευασμένη ἀπὸ ξύλο κέδρου μὲ ἀνάγλυφες χρυσελεφάντινες παραστάσεις²¹. Τμήματα διαφόρων ἀντικειμένων κοσμήθηκαν πάλι μὲ ἐλεφαντόδοντο, ὅπως λαβὲς σκῆπτρων, ξιφῶν, μαχαιριῶν καὶ κλειδιῶν, ἀκόμη καὶ διάφορα ἐξαρτήματα ἀπὸ τὸ ζέψιμο τῶν ἀλόγων. Ἀπ' τὸ ἴδιο ὑλικὸ ἔγιναν διάφορα παιχνίδια, ἀστράγαλοι καὶ ζάρια κι ἀκόμη διάφορα μουσικὰ ὄργανα, αὐλοὶ, κιθάρες καὶ φόρμιγγες. Ἡ πιὸ περίφημη ὁμως χρῆση τοῦ ἐλεφαντόδοντου ἦταν στὴν ἀγαματοποιεῖα. Τὰ ὑπερφυσικὰ σὲ μέγεθος χρυσελεφάντινα ἀγάλματα τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολις²² καὶ τοῦ Δία στὴν Ὀλυμπία²³, ἔργα καὶ τὰ δυὸ τοῦ Φειδία, τῆς Ἥρας στὸ Ἄργος, ἔργο τοῦ Πολυκλείτου²⁴, καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο, ἔργο αὐτοῦ τοῦ Θρασυμήδη²⁵, ἦταν ξακουστὰ γιὰ αἰῶνες πολλοὺς²⁶. Ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο κατασκευάσθηκαν ὄχι μόνο εἰκόνες θεῶν, ἀλλὰ καὶ θνητῶν, ὅπως τὰ ἀγάλματα τῆς οἰκογένειας τοῦ Φιλίππου, πού στήθηκαν στὸ Φιλίππειο τῆς Ὀλυμπίας, ἔργο τοῦ Λεωχάρη²⁷.

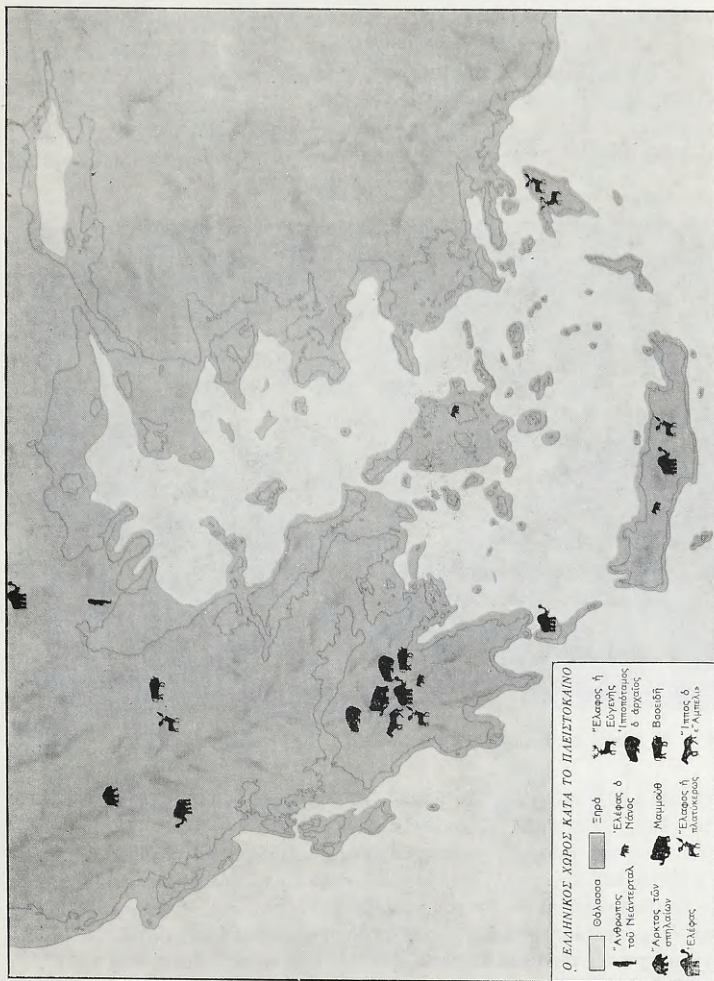
Τὰ ἔργα αὐτὰ χάθηκαν γιὰ πάντα. Ἔως ἐμᾶς ἔφθασαν μόνο μερικὰ σποραδικὰ ἔργα μικροτεχνίας, πού μαρτυροῦν ὁμως καθαρά τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀρχαίας ἐλεφαντουργίας. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ μερικὰ μόνο, χαρακτηριστικὰ ἴσως ἐλεφαντουργήματα διαφόρων χρόνων, ὅπως τὰ εἰδώλια τοῦ Διπύλου²⁸, ἓνα χτένι²⁹ καὶ ἓνα πλακίδιο³⁰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ὁρθίας Ἀρτέμιδος στὴ Σπάρτη, τὰ ζωγραφισμένα πλακίδια ἀπὸ τὸν Πόντο, σήμερα στὸ Μουσεῖο Ἑρμιτάζ τοῦ Λένινγκραντ³¹, τὸ ἀντίγραφο τοῦ Ἀπόλλωνα Λύκειου, πού

βρέθηκε στην Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν³², τέλος τὰ ἐλεφάντινα κεφάλια καὶ μέλη, ἐπενδύσεις κάποιου ἐπίπλου, πού βρέθηκαν πρὶν λίγα χρόνια στὰ Λευκάδια στὴ Δυτ. Μακεδονία³³. Σχεδὸν παράλληλη ἦταν ἡ χρήση τοῦ ἐλεφαντόδοντου στὸν αἰγαιακὸ ὠθρο, ἥδη ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὴν Αἴγυπτο³⁴. Ὅσο κι ἂν λείπουν οἱ γραπτὲς πηγές, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς μνείας του στὴ Γραμμικὴ Β γραφή, ἡ μαρτυρία ὁμως τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων εἶναι ἀρκετὴ.

β. Ἡ προέλευση τοῦ ἐλεφαντόδοντου

Φυσικὰ τὸ ἐλεφαντόδοντο ἐρχόταν στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ἀπὸ ξένες χώρες. Ὁ ἐλέφαντας ὁ πρωτογενὴς κι ὁ ἐλέφαντας ὁ ἀρχαῖος ἐξαφανίστηκαν ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ὠθρο στὸ τέλος τοῦ πλειστοκένου, ἀφοῦ ὁ δεῦτερος εἶχε ἐξαπλωθεῖ μὲ διάφορα εἶδη, τὸν ἐλέφαντα τὸν μεσημβρινὸ καὶ τὸν νάνο ἐλέφαντα, στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Κρήτη κι ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο ὡς τὴ Μακεδονία καὶ τὴν Ἥπειρο (εἰκ. 5-6)³⁵. Οἱ χαλιόδοντες τοῦ ἐλέφαντα τοῦ ἀρχαίου εἶχαν μῆκος 3 μ. καὶ τοῦ ἐλέφαντα τοῦ μεσημβρινοῦ 2.50 μ. κι αὐτοὶ ἀποτελέσαν τὸ ὀρυκτὸ ἐλεφαντόδοντο, ἀφοῦ βρίσκονταν πετροποιημένοι βαθιὰ στὴ γῆ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὀρυκτὸ ἐλεφαντόδοντο χρησιμοποιήθηκε στὴν ἀρχαιότητα³⁶. Εἶναι ἀμφίβολο ὁμως, ἂν χρησιμοποιήθηκε καὶ στὰ προϊστορικά χρόνια στὴν Ἑλλάδα, ὄχι μόνο γιὰ τὴ δυσκολία τῆς ἐξόρυξης τοῦ πετροποιημένου ἐλεφαντόδοντου ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ προϊστορικά ἐλεφαντουργήματα φαίνεται πὼς ἔχουν κατασκευασθεῖ ἀπὸ μαλακὸ, φρεσκοβγαλμένο ἐλεφαντόδοντο κι ὄχι σκληρὸ, ὀρυκτὸ. Οἱ Ἕλληνες θὰ γνώρισαν λοιπὸν τὸν ἐλέφαντα μόνο μὲ τὰ ταξίδια πού θὰ ἔκαναν στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν Αἴγυπτο, ἴσως μάλιστα ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια. Ποτὲ ὁμως τὸ ζῶο δὲν ἔγινε οἰκεῖο³⁷, ὥστε νὰ περάσει ἢ παράστασὴ του καὶ στὴ σφαῖρα τῆς τέχνης, ἀντίθετα μὲ τὴν αἰγυπτιακὴ τέχνη³⁸.

Δὲν ὑπάρχουν φυσικὰ καὶ πάλι γραπτὲς μαρτυρίες, σχετικὲς μὲ τὴν προέλευση τοῦ ἐλεφαντόδοντου στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, ἔτσι πού εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ προστρέξουμε σὲ διάφορες ἄλλες πηγές. Ὁ ἐλέφαντας τῆς Ἀφρικῆς ἦταν λοιπὸν ἥδη γνωστὸς ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο³⁹ καὶ σὺν προέλευση τοῦ ἀφρικανικοῦ ἐλεφαντόδοντου στὴν ἀρχαιότητα ἀναφέρεται ἡ Λιβύη, ἡ Αἰθιοπία κι ἡ χώρα τῶν Τρωγλοδυτῶν, μὲ κύριες ἀγορὲς τοῦ ὕλικου σὲ διάφορα χρόνια τὴ Σὺννη καὶ τὴν Ἐλεφαντίνη στὴν Αἴγυπτο⁴⁰. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἐλέφαντας πού ζοῦσε στὴ Νουβία ὡς καὶ τὴν τρίτη χιλιετηρίδα π.Χ. ἀποτραβήχτηκε σιγά-σιγά νοτιότερα⁴¹. Ἔτσι οἱ Αἰγύπτιοι εἰσάγουν ἐλεφαντόδοντο ἀπὸ τὴ Λιβύη, τὴν Αἰθιοπία καὶ τὴ Σομαλία⁴², ἀναγκάζονται ὁμως νὰ ἀναζητήσουν κι ἄλλες ἀγορὲς, στὴν Ἀσία⁴³.

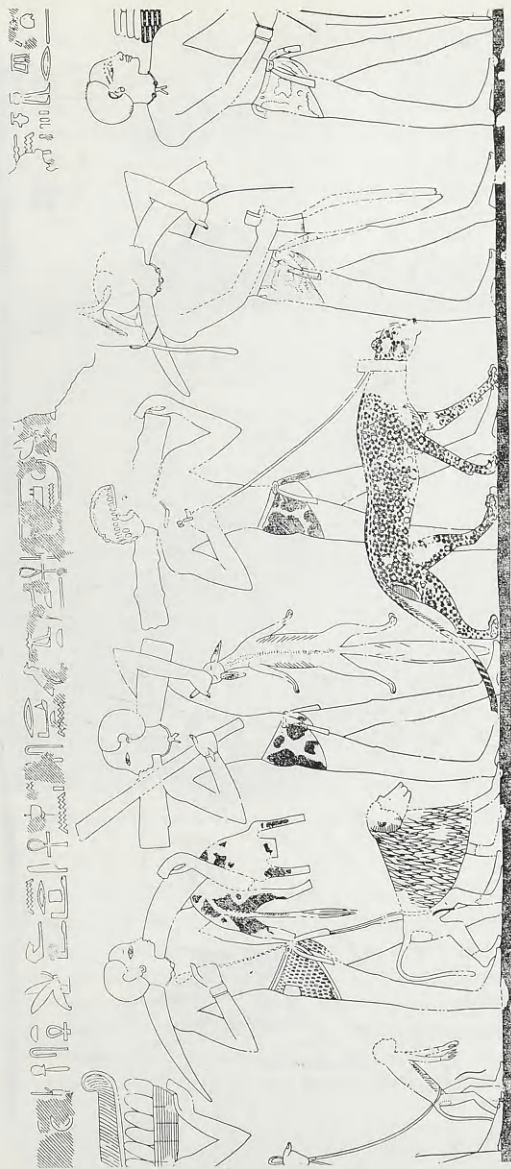
Εικ. 5. Η εξάπλωση του ελέφαντα του μεσημβρινού και του νάνου στον ελληνικό χώρο, στο πλειστόκαινο.

Είναι βέβαιο ότι το ελεφαντόδοντο της 'Ασίας ήταν προσιτό πολύ πριν την έκστρατεία του Μ. 'Αλεξάνδρου, όταν ο αρχαίος κόσμος γνώρισε την ύπαρξη των ελεφάντων των 'Ινδιών⁴⁴. 'Αναφέρεται ότι οι βασιλείς της 'Ασσυρίας Τιγλάτ Πιλέζερ ο Α', γύρω στο 1100 π.Χ. κι 'Ασουρνασιρπάλ (884-860 π.Χ.) κινήγησαν κι έπιασαν ελέφαντες στον έπáνω Ευφράτη⁴⁵. Είναι γνωστό άκόμη ότι ο Φαραώ Τούθμωσις ο Α', στο πρώτο μισό του 16ου αί. π.Χ. και Τούθμωσις ο Γ', στο πρώτο μισό του 15ου αί. π.Χ. κινήγησαν ελέφαντες

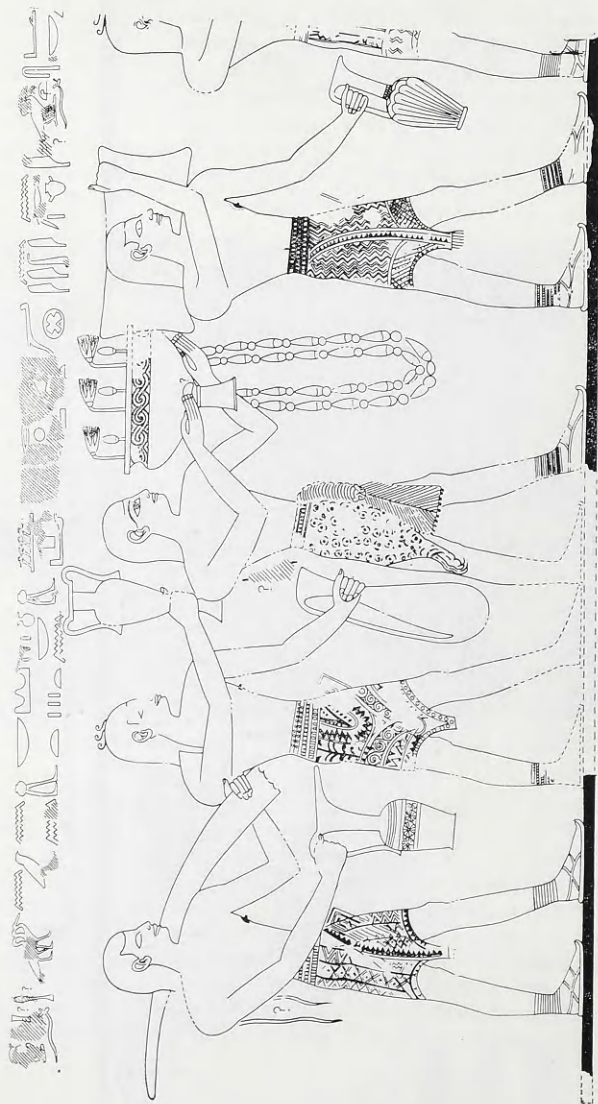

Είκ. 6. 'Η άποκάλυψη άπολιθωμένου χαυλιόδοντα ελέφанта στη Μεγαλόπολη, τό 1902.

στην πόλη Νιζα στον 'Ορόντη⁴⁶, που βρίσκεται στη βόρεια Συρία, νοτιοδυτικά άπό τό Χαλέπι⁴⁷. 'Η ύπαρξη του ελέφанта λοιπόν είναι βεβαιωμένη και σ' αυτή την περιοχή, τουλάχιστο για τη δεύτερη χιλιετηρίδα π.Χ.⁴⁸. Οί αιγυπτιακές πηγές πάλι μιλοϋν για εισαγωγή του ελεφαντόδοντου στο Νέο Βασίλειο άπό τη Συρία και την Κύπρο⁴⁹, που ίσως χρησίμευσε σαν βάση διαμετακομιστικού έμπορίου. Κι είναι έξαιρετικά σημαντικό ότι τοιχογραφίες στον τάφο του Ρέχμαρα, βεζύρη του Φαραώ Τούθμωση του Γ', γύρω στο 1470 π.Χ., εικονίζουν ξένους, που μεταφέρουν στην Αίγυπτο δόντια ελέφанта (είκ. 7)⁵⁰. Μερικοί άπ' αυτούς ονομάζονται Κερτιού (είκ. 8)⁵¹ και ταυτίζονται γενικά με τους κατοίκους του Αίγαίου⁵².

Εικ. 7. Νέγροι που μεταφέρουν ελεφαντόδοντο, σε τοιχογραφία από τον τάφο του Ρέχμαρα.

Εικ. 8. Κεφίτου που μεταφέρουν ελεφαντόδοντο και τάλαντα χαλκού, σε τοιχογραφία από τόν τάφο του Ρέχμιαρα.

7. Τὸ ἐμπόριο τοῦ ἐλεφαντόδοντου στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ

Οἱ Κεφτιοὺ μεταφέρουν στὴν Αἴγυπτο μαζί με διάφορα ἄλλα εἶδη, ἐκτός ἀπὸ τὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ τάλαντα χαλκοῦ, μίαν ἄλλη σπουδαία πρώτη ὕλη τῆς ἐποχῆς. Εἶναι λοιπὸν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἓνα εὑρημα ἐλεφαντόδοντων καὶ τάλαντων χαλκοῦ, ποὺ ἐγινε στὸ μινωικὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου πρὶν λίγα χρόνια, ἀφοῦ μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ με τὶς αἰγυπτιακὲς παραστά-

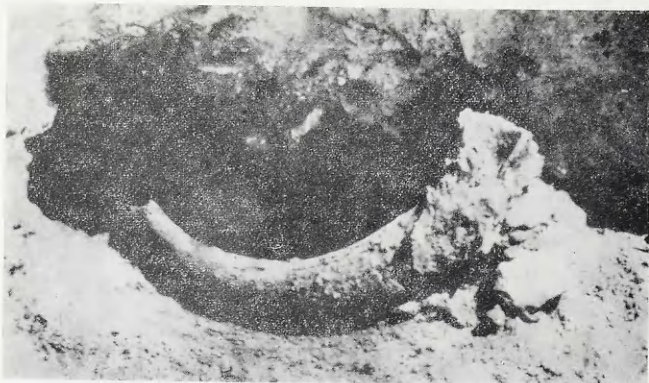

Εἰκ. 9. Τάλαντα χαλκοῦ καὶ χαυλιόδοντας ἐλέφанта, ὅπως βρέθηκαν στὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου.

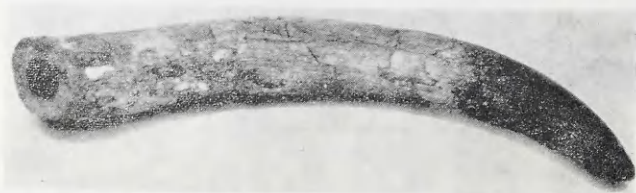
σεις στὸν τάφο τοῦ Ρέχμαρα, γιὰ τὶς ὁποῖες ἐγινε λόγος πιὸ πάνω. Τὸ 1962, στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου βρέθηκαν ἔξι χάλκινα τάλαντα, μαζί με τρία δόντια ἐλέφанта, ποὺ φαίνεται πὼς εἶχαν πέσει ἀπὸ μιά μικρὴ ἀποθήκη ἀπὸ τὸν δεῦτερο ὄροφο (εἰκ. 9-10). Τὰ ἐλεφαντόδοντα ἦταν καμένα ἀπὸ τὴν πυρκαϊά, ποὺ κατέστρεψε τὸ παλάτι καὶ μόνο ἓνα σώζεται ἀκέραιο, ποὺ ἔχει μῆκος 0.70 μ. (εἰκ. 11)⁵³. Εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη ὕλη, ποὺ ἀποθηκεύτηκε στὸ ἀνάκτορο, τὴν ὕλη ποὺ ἐφθασε στὸ σπουδαῖο γιὰ τὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο τῆς ἐποχῆς ὑψημένο λιμάνι τῆς Ζάκρου

από κάποια γειτονική άκτῆ. Κι ἡ πηγὴ αὐτῆ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ἔλεφαντόδοντου στὴν Κρήτη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ Συρία.

Τὸ εὑρημα τῶν ἔλεφαντόδοντων τῆς Ζάκρου εἶναι ἐξαιρετικὰ διδακτικὸ καὶ γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἔλεφαντουργία. Ὅσο κι ἂν δὲν ἔχουν βρεθεῖ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀκέραια εἰσηγμένα ἔλεφαντόδοντα, δὲν ὑπάρχει ὁμως ἀμφιβολία, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ὅτι ἡ πρώτη αὐτῆ ὕλη ἐρχόταν καὶ στὴν

Εἰκ. 10. Χαυλιόδοντας ἔλεφанта, ὅπως βρέθηκε στὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου.

Εἰκ. 11. Ἀκέραιος χαυλιόδοντας ἔλεφанта ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου.

Ἑλλάδα ἀκατέρραστη. Ὁ τρόπος εἰσαγωγῆς τοῦ ἔλεφαντόδοντου στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα θὰ ἦταν παρόμοιος μ' αὐτὸν τῆς μινωικῆς Κρήτης, ἀπὸ τότε ποὺ οἱ μυκηναῖοι ὑποκατέστησαν τοὺς μινωῖτες στὴν κυριαρχία τοῦ Αἰγαίου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διδάχθηκαν τόσα πολλὰ⁵⁴. Ἡ συριακὴ ἄκτῆ εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ πιθανὲς πηγές, χωρὶς φυσικὰ ν' ἀποκλείεται ἡ Αἴγυπτος, ἢ ἀκόμη

κι ή Λιβύη. Οί σχέσεις τής μυκηναϊκής Έλλάδος με τή Συρία⁵⁵ και τήν Αίγυπτο⁵⁶ είναι γνωστές και βεβαιωμένες, ώστε δέν πρέπει νά μᾶς εκπλήσσει τό γεγονός. Ἀπ' αὐτές τīs περιοχές ἄλλωστε ἔφερναν οί μυκηναῖοι και πολλές ἄλλες πρῶτες ὕλες ἄγνωστες στόν ἑλληνικό χῶρο, χρυσάφι, ἀσήμι, και ἡμιπολύτιμους λίθους, ἀχάτη, σάρδιο, ἴασι, ἀμέθυστο, lapis - lazuli κλπ. Ἡ Συρία εἶναι ἴσως ἡ πιό πιθανή πηγή τοῦ ἀσιατικοῦ ἔλεφαντόδοντου και γιά ἕναν ἀκόμη λόγο γιατί ἀρκετά μυκηναϊκά ἔλεφαντουργήματα συνάπτονται στενά με ἀντίστοιχα συριακά. Τοῦτο δέν σημαίνει παρά ὅτι οί μυκηναῖοι μαζί με τήν πρώτη ὕλη ἔφερναν πίσω και διάφορες ἰδέες, πού τīs ἐφάρμοζαν στά ἔργα πού κατασκεύαζαν στήν Ἑλλάδα.

Ἐναμφίβολα ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἔλεφαντόδοντου στά μυκηναϊκά χρόνια στήν Ἑλλάδα δέν γινόταν ἀπό τυχαίους ἐμπόρους, ταξιδιωτές στό μακρινό κόσμο τής Ἀνατολῆς. Ὅπως εἶναι γνωστό, τó ἐμπόριο τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κόσμου ἦταν στά χέρια τῶν βασιλέων. Μόνον ἡγεμόνες μποροῦσαν στά μακρινά αὐτά χρόνια νά ὀργανώσουν και νά κατευθύνουν τόσο τó εἰσαγωγικό ὅσο και τó ἐξαγωγικό ἐμπόριο, τīs διάφορες συγκαλυμμένες ἐμπορικές δοσοληψίες, πού τότε γινόταν με τή μορφή ἀνταλλαγῆς δῶρων⁵⁷. Τó βασιλικό ἐμπόριο τῆς ἐποχῆς λειτουργοῦσε με τή συγκέντρωση τῶν προσφορῶν τῶν ὑπηκόων, τήν ἀποθήκευση ἢ τή διάθεσή τους στοῦς τεχνίτες και τή μέριμνα γιά τήν ἐξαγωγή τους με ἀνταλλαγή ἄλλων προϊόντων, ἀνάμεσα στά ὁποῖα και τó ἔλεφαντόδοντο. Δέν εἶναι τυχαίο ὅτι τά ἔλεφαντόδοντα τῆς Ζάκρου βρέθηκαν μέσα στό ἀνάκτορο, ἀνήκαν ἐπομένως στόν ἄρχοντα τοῦ τόπου, πού ἔκαμε τήν εἰσαγωγή τους. Ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, ὄχι μόνο τó ἐμπόριο, ἀλλά κι ἡ βιοτεχνία ἦταν βασιλική, ἀφοῦ τά διάφορα ἐργαστήρια, ἀνάμεσα στά ὁποῖα και τά ἐργαστήρια ἔλεφαντουργίας βρίσκονταν μέσα στά παλάτια, ἢ πάντως κάτω ἀπό τή βασιλική ἐξουσία.

Β' Η ΚΑΤΕΡΓΑΣΙΑ

1. *Ἡ κρητομυκηναϊκὴ βιοτεχνία*

Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, τὸ ἐμπόριο, τόσο στὰ μινωικὰ ὅσο καὶ στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια βρισκόταν στὰ χέρια τῶν βασιλέων. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μετὰ τὴ βιοτεχνία. Οἱ ἄρχοντες ποὺ ἔκαναν τὶς εἰσαγωγὰς τῶν διαφόρων πολυτιμῶν πρώτων ὑλῶν, οἱ ἴδιοι διαφέντευαν καὶ τὴν κατεργασία τους. Τὸ ἐργαστήριο τοῦ λιθοξόου, μέσα στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ⁵⁸, ὁ μεταλλευτικὸς κλίβανος στὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου⁵⁹, ὅπου ἦλθαν ἐπίσης σὲ φῶς ἐργαστήριο κατασκευῆς ἔργων ἀπὸ πέτρα, ὄρεϊα κρύσταλλο, φαγεντιανή καὶ ὑαλομάζα⁶⁰, δείχνουν καθαρά τὴν ἰσχυρὴ ἐξάρτηση τῶν τεχνιτῶν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἀρχή. Οἱ μεγάλες ποσότητες τῆς καμαραϊκῆς κεραμεικῆς τῆς Φαιστοῦ, ὅσο κι ἢ ἐξοχί κεραμεικῆ τῆς Κνωσοῦ ὑποδηλοῦν πάλι τὴ σχέση κι αὐτοῦ τοῦ κλάδου τῆς βιοτεχνίας μετὰ τὰ μεγάλα ἀνακτορικὰ κέντρα τῆς μινωικῆς Κρήτης⁶¹. Τὸ ἐργαστήριο σφραγιδογλυφίας, ποὺ βρέθηκε στὰ Μάλια, ἂν καὶ δὲν ἀνήκε στὸ κτιριακὸ συγκρότημα τοῦ ἀνακτόρου, ὅμως δὲν βρίσκεται παρὰ σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπ' αὐτό⁶².

Ἡ σχέση τῶν βασιλέων καὶ τῶν τεχνιτῶν δὲν εἶναι διαφορετικὴ στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα. Μέσα στὸ ἀνάκτορο τῶν Θηβῶν, τὸ Καδμεῖο, βρέθηκαν ἕνας κεραμεικὸς κλίβανος⁶³ καθὼς ἐπίσης ἐργαστήριον φαγεντιανῆς⁶⁴, κι ἕνα σημαντικὸ ἐργαστήριον λιθοτεχνίας, μετὰ πλῆθος μισοκατεργασμένα κομμάτια ἀπὸ ἀχάτη⁶⁵. Ἐργαστήριον λιθοτεχνίας πολυτιμῶν λίθων βρέθηκε ἀκόμη καὶ στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν⁶⁶. Στὴν Πύλο ἕνα κτίριον δίπλα στὸ παλάτι, τὸ λεγόμενον «νοτιοανατολικὸ κτίριον» ταυτίστηκε μετὰ ἐργαστήριον⁶⁷ ἐνῶ μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἀνάκτορο λειτουργοῦσε ἕνα ἐργαστήριον λιθοξόου⁶⁸.

2. *Κρητομυκηναϊκὰ ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας*

Τρία μόνον βέβαια ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας ἔχουν ὡς τώρα ταυτιστεῖ στὶς διάφορες ἀνασκαφές τῶν μεγάλων κρητομυκηναϊκῶν κέντρων, τὸ ἕνα στὴν Κνωσὸ καὶ τὰ ἄλλα δύο στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Ὑποθετικὰ ἔχουν ταυτιστεῖ ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας στὰ ἀνάκτορα τῆς Ζάκρου καὶ τῆς Πύλου κι ἀκόμη στὶς Θῆβες. Φαίνεται ὅμως καὶ πάλι πὼς τὰ πραγματικὰ τουλάχιστον ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας ἦταν πολὺ περισσότερα.

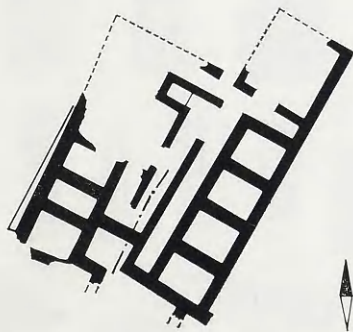
α. Τὸ ἐργαστήριον ἐλεφαντουργίας στὴν Κνωσὸ

Τὸ 1959-60 ἐντοπίσθηκε στὶς ἀγγλικές ἀνασκαφές τῆς Κνωσοῦ, λίγο ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνάκτορον καὶ βόρεια ἀπὸ τὸν λεγόμενον «βασιλικὸ δρόμον» ἕνα

σημαντικό εργαστήριο έλεφαντουργίας, πού λειτούργησε στο α' μισό του 15ου αι. π.Χ. στην ΥΜ Ιβ περίοδο. Δυστυχώς τὸ εὔρημα ἔμεινε μέχρι σήμερα ἀδημοσίευτο, ἐκτὸς ἀπὸ μία πολὺ σύντομη εἰδηση⁶⁹, ἔτσι πὸν δὲν γνωρίζουμε τίποτε γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ εργαστηρίου κι ἀκόμη γιὰ τὴ σχέση του με ἄλλα εὑρήματα πὸν ἔγιναν στὸν ἴδιο χῶρο. Ἡ ὕπαρξη τοῦ εργαστηρίου ἔλεφαντουργίας ὅμως εἶναι βέβαιη, γιὰτὶ ἀναφέρεται πὸς βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση πλῆθος ἀπὸ μισοδουλεμένα ἔλεφάντινα κομμάτια.

β. Τὸ ἐργαστήριον ἔλεφαντουργίας στὸ «ἐργαστήριον τῶν καλλιτεχνῶν» τῶν Μυκηνῶν

Στὸ β' μισό τοῦ 13ου αι. π.Χ., στὴ λεγόμενη ΥΕ ΙΙβ περίοδο, φαίνεται πὸς λειτούργησε τὸ ἐργαστήριον ἔλεφαντουργίας στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν, πὸν ταυτίστηκε με ἓνα κτίριον ἀνατολικά ἀπὸ τὸ μέγαρον τοῦ ἀνα-

Εἰκ. 12. Κάτοψη τοῦ «ἐργαστηρίου τῶν καλλιτεχνῶν» στὶς Μυκῆνες.

κτόρου καὶ δυτικά ἀπὸ τὴ λεγόμενη «οἰκία τῶν κίωνων». Τὸ κτίριον τῶν Μυκηνῶν, πὸν ὀνομάστηκε «ἐργαστήριον τῶν καλλιτεχνῶν», ἔχει μῆκος 30 μ. καὶ πλάτος 28 μ. κι ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ κεντρικὴ, στενόμακρη, ὑπαίθρια αὐλή, ἀπὸ δύο διαδρόμους καὶ δυὸ σειρὲς δωμάτων με δεῦτερο ὄροφο (εἰκ. 12). Στὴν ἐπίχωση τοῦ «ἐργαστηρίου τῶν καλλιτεχνῶν» τῶν Μυκηνῶν βρέθηκαν διάφορα μικροαντικείμενα, φαινομενικά ἀσήμαντα, στὴν πραγματικότητα ὅμως πολὺ σημαντικά γιὰ τὸ θέμα πὸν μᾶς ἀπασχολεῖ. Πρῶτα πρῶτα ἤλθαν σὲ φῶς ἀπολεπίσματα ἔλεφαντόδοντου (εἰκ. 13)⁷⁰. Μαζὶ μ' αὐτὰ βρέθηκαν διάφορα ἀκατάλοιπα ὀπαλλίων λίθων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχον ἀφαιρεθῆ τμήματα διὰ τὴν κατασκευὴν διαφόρων ἀντικειμένων,

μέγα τεμάχιον πρασίνου στεατίτου, τεμάχια χαλαζίου ἀκατεργάστου, τεμάχια λιθίνων δοχείων, ἐν οἷς καὶ τὸ ἥμισυ ἐλλειπτικοῦ φιαλιδίου ἐξ ὄρειας κρυστάλλου, πολλὰ ψήγματα χρυσοῦ, πολλὰ τεμάχια κυανοῦ χρώ-

Εἰκ. 13. Ἀπολείσματα ἐλεφαντόδοντου ἀπὸ τὸ «ἐργαστήριον τῶν καλλιτεχνῶν» στὶς Μυκῆνες.

ματος, ἀποκαμινεύματα ὀρυκτῶν χαλκοῦ καὶ τεμάχια ὕλης, ὑποκιτρίνης, ἢ ὅποια εἶναι μείγμα κολοφωνίου καὶ θείου»⁷¹. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία λοιπὸν ὅτι σ' αὐτὸ τὸ κτίριον ἦταν τὰ ἐργαστήρια μικροτεχνίας τοῦ ἀνακτόρου, ἀνάμεσα στὰ ὅποια καὶ τὸ ἐργαστήριον ἐλεφαντουργίας, ποῦ ὅπως φαίνεται λειτουργοῦσε στὸν ἐπάνω ὄροφο.

γ. Τὸ ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στὸ «σπίτι τοῦ Wace» τῶν Μυκηνῶν

Στὴν ΥΕ ΙΙΙβ περίοδο, στὸ β' μισό τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., ἴσως λειτούργησε ἄλλο ἓνα ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στὶς Μυκῆνες, πάλι μέσα στὴν ἀκρόπολη, στὴν κάτω ὁμως πόλη. Στὸ λεγόμενο «σπίτι τοῦ Wace», ἢ «σπίτι τῆς ἀκροπόλεως» (Citadel House) βρέθηκαν μέσα σ' ἓνα δωμάτιο «ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ μισοδουλεμένο ἐλεφαντόδοντο μαζί με ἓνα μεγάλο κομμάτι ἀκατέργαστο ἀλλὰ λείου ἐλεφαντόδοντου⁷²». Δυστυχῶς καὶ πάλι τὸ εὐρήματα εἶναι ἀδημοσίευστο, ἐπομένως κι οἱ πληροφορίες μας περιορισμένες. Ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐργαστηρίου ἐλεφαντουργίας εἶναι πιθανή, ὅπως δείχνουν ὄχι μόνον τὰ μισοδουλεμένα κομμάτια ἀλλὰ καὶ τὸ ἀκατέργαστο ἐλεφαντόδοντο.

Τὸ ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στὸ «σπίτι τοῦ Wace» τῶν Μυκηνῶν θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο, ἂν τὸ σπίτι αὐτὸ εἶναι ἓνα κοινὸ μυκηναϊκὸ σπίτι. Ὑπάρχει ἡ ἀποψη ὁμως πὼς τὸ «σπίτι τοῦ Wace», μετὰ τὴ γνωστὴ τοιχογραφία τῆς ἱερείας κι ἀκόμη τὸ διπλάνο κτίριο μετὰ τὰ εἶδωλα, ὅπως κι ἡ εὐρύτερη περιοχὴ, εἶχαν κάποιο λατρευτικὸ χαρακτήρα. Στὸ ἴδιο δωμάτιο, ποὺ βρέθηκαν τὰ ἐλεφάντινα κομμάτια, ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἀγγεῖα, ψευδοστόμους ἀμφορεῖς καὶ κύλικες, βρέθηκε ἀκόμη σὲ μιὰ γωνιά ἓνα εἶδωλο τοποθετημένο κατὰ τὸν ἀνασκαφέα σὲ βάση καὶ δίπλα του πληθὸς χάντρες ἀπὸ ὑαλομάζα κι ἓνα ἀκόμη ἀγγεῖο. Αὐτὸ τὸ δωμάτιο θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Taylour σάν «ἱερό», πράγμα ποὺ δὲν ἀντιστρατεύεται ὁμως τὸ χαρακτήρα τοῦ ἐργαστηρίου, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς πινακίδες καὶ ἄλλους πολιτισμούς. Ἐν τούτοις οἱ μεταγενέστερες ἀνασκαφές τοῦ Γ. Μυλωνᾶ ἔδειξαν ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου ἦταν χαμηλότερα καὶ ἡ λεγόμενη βάση ἦταν ἐπίχωση, γεγονός ποὺ ἀποδυναμώνει κάπως τὴν ἀποψη τοῦ ἱεροῦ. Πρέπει ἐπίσης νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι στὸ ἴδιο κτιριακὸ συγκρότημα βρέθηκαν μερικὰ ἐλεφάντινα ἔργα θαυμάσιας τέχνης, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν ὑποστῆ κατεργασία ἐπὶ τόπου.

δ. Ἄλλα ὑποθετικὰ κρητομυκηναϊκὰ ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τρία ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας, ποὺ γνωρίσαμε, τρία ἀκόμη ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας ἔχει ὑποθεθεῖ πὼς ταυτίστηκαν στὴ Ζάκρο, τὶς Θῆβες καὶ τὴν Πύλο. Ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως, οἱ ἀνασκαφές γιὰ διάφορους λόγους δέχθηκαν πὼς δίπλα σὲ ἄλλα βέβαια ἐργαστήρια λειτούργησαν κι ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας, ἀπόψεις ποὺ δὲν εἶναι ὁμως δυνατό νὰ θεωρηθοῦν βέβαιες.

Στὴ νότια πτέρυγα τοῦ παλατιοῦ τῆς Ζάκρου ταυτίστηκε μιὰ σημαντικὴ ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση, ποὺ ὅπως ἔδειξαν τὰ εὐρήματα, πυρῆνες ὀρείας κρυστάλλου, ὑαλομάζα καὶ χυτὴ φαγεντιανή, ποὺ βρέθηκαν μαζί με διάφορα

κατεργασμένα κομμάτια από τὰ ἴδια ὕλικά, ἦταν ἐργαστήρια λιθοτεχνίας καὶ γενικά κατασκευῆς μικροτεχνιμάτων. Στὸ ἴδιο δωμάτιο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου βρέθηκαν ἐπίσης διάφορα, ἀδημοσίευστα ὡς τώρα ἐνθέματα ἀπὸ κόκαλο καὶ ἐλεφαντόδοντο σὲ σχῆμα μικρῶν ράβδων, κὶ ἀκόμη μικρὰ πλακίδια καὶ δισκία, μερικά μὲ ἀνάγλυφες ἢ ἐγχάρακτες διακοσμήσεις ἀπὸ κοκκίδες, ρόδακες κὶ ἐνάλληλους κύκλους, ποὺ ἀποδεικνύουν μόνο τὴν ὑπαρξή, ὄχι ὅμως καὶ τὴν κατασκευὴ ἐνθεμάτων γιὰ τὴ διακόσμηση διαφόρων ξύλινων σκευῶν⁷³, ὅπως ἔχει ὑποθεθεῖ. Ἡ ἔλλειψη μισοδουλεμένων ἔργων, τῶν μόνων βέβαιων στοιχείων γιὰ τὴν ταύτιση ἐργαστηρίων, εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὴ, ἀκόμη καὶ ἡ ἔλλειψη ἐργαλείων. Ἐνας ὄστεινος ὀπέας, ποὺ ἀναφέρεται πὼς βρέθηκε ἐκεῖ, δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν κατεργασία τοῦ ἐλεφαντόδοντου.

Ἀμφίβολη εἶναι πάλι ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἄλλου ἐργαστηρίου ἐλεφαντουργίας, ποὺ ὑποτίθεται πὼς ταυτίστηκε σ' ἓνα δωμάτιο τοῦ λεγόμενου «νοτιο-ανατολικοῦ κτιρίου» ἢ «ἐργαστηρίου», στὸ παλάτι τῆς Πύλου⁷⁴. Ἀναφέρεται πὼς τὸ εἰδικὸ αὐτὸ τμήμα ἦταν ἀφιερωμένο στὴν κατεργασία τοῦ ἐλεφαντόδοντου καὶ τοῦ χαλκοῦ, γιὰτὶ ἀνάμεσα καὶ σ' ἄλλα ἀντικείμενα βρέθηκαν 501 χάλκινες αἰχμές βελῶν καὶ ἐλεφάντινα κομμάτια. Δυστυχῶς τὰ ἀγνωστα σὲ ἀριθμὸ ἐλεφάντινα αὐτὰ κομμάτια δὲν δημοσιεύθηκαν⁷⁵, ἔτσι ποὺ δὲν γνωρίζουμε καὶ πάλι, ἂν ἀνάμεσά τους βρίσκονται καὶ μισοδουλεμένα ἔργα. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ, πὼς στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν τμήμα ἀπὸ μιὰ λεπίδα ὀψιανοῦ κὶ ἓνα ἡμικυκλικὸ ὄδοντωτὸ ἐργαλεῖο ἀπὸ πυριτόλιθο, ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ χρησιμοποιήθηκαν στὴν κατεργασία τοῦ ἐλεφαντόδοντου.

Ἄρκετὰ ὑποθετικὸ εἶναι ἓνα ἐργαστήριον ἐλεφαντουργίας ποὺ ἀναφέρεται πὼς ταυτίστηκε στὶς Θῆβες. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Ἀ. Κορδάτου, στὴν ὁδὸ Οἰδίποδα 14 τῶν Θηβῶν βρέθηκε ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ σημαντικὰ ἐλεφάντινα μικροτεχνήματα, ΥΕ IIIα χρόνων, ποὺ δὲν ἦταν ὅμως στὴ θέση τους. Τὰ ἐλεφαντουργήματα βρέθηκαν σὲ κάποια γειννίαση μὲ τὰ λείψανα ἐνὸς ἐργαστηρίου μικροτεχνιμάτων ἀπὸ χρυσάφι κὶ ἡμιπολύτιμες πέτρες, γι' αὐτὸ κὶ ὁ ἀνασκαφέας ὑπέθεσε πὼς θὰ ἄνῃκαν ἀρχικά σὲ ἐπιπλα, ποὺ εἶχαν ἀποθηκευθεῖ σ' ἓνα ἐργαστήριον ἐλεφαντουργίας⁷⁶. Καὶ πάλι ὅμως ἡ ἔλλειψη μισοδουλεμένων ἐλεφάντινων ἔργων, τυπικῶν στὰ ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας, εἶναι χαρακτηριστικὴ.

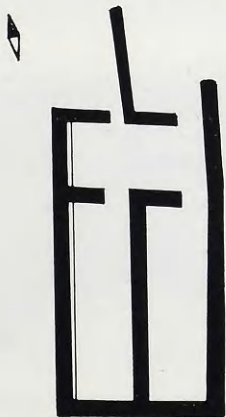
ε. Τὰ ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν

Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, τὰ ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας στὴν Κνωσὸ καὶ στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν εἶναι τὰ μόνα, ποὺ ἔχουν ταυτιστεῖ ὡς τώρα στὶς ἀνασκαφές. Εἶναι βέβαιο ὅμως ὅτι δὲν ἦταν καὶ τὰ μοναδικὰ τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κόσμου. Ἄλλα δύο ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας, πολὺ ση-

μαντικά μάλιστα λειτούργησαν μέσα σὲ δύο κτίρια στὶς Μυκῆνες, στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. αὐτὴ τὴ φορά, στὴ λεγόμενη ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, στὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν», καὶ στὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων». Τὰ δύο αὐτὰ κτίρια βρίσκονται σ' ἓνα συγκρότημα τεσσάρων οἰκοδομημάτων, πού ἔχει ἀνασκαφῆ σὲ μικρὴ ἀπόσταση, νότια ἀπὸ τὸν ταφικὸ κύκλῳ Β, ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Ἐνα κτίριο πού βρίσκεται στὸ δυτικὸ τμήμα ὀνομάσθηκε «δυτικὴ οἰκία» καὶ τὰ τρία ἄλλα, χτισμένα στὴ σειρὰ ἀπὸ Βορρᾶ σὲ Νότο, «σπίτι τῶν ἀσπίδων», «σπίτι τοῦ λαδεμπόρου» καὶ «σπίτι τῶν σφιγγῶν». Τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» καὶ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» ὀνομάσθηκαν ἔτσι συμβατικά, γιατί ἀντίστοιχα βρέθηκαν σ' αὐτὰ ἐλεφάντινα πλακίδια μὲ ἀνάγλυφη παράσταση σφιγγῶν κι ἐλεφάντινες ἀνάγλυφες ἀσπίδες. Τὸ «σπίτι τοῦ λαδεμπόρου»⁷⁷ ἀναγνωρίσθηκε σὰν βασιλικὸ ἐργαστήριο καὶ μάλιστα ἀρωματοποιίας κατὰ τὸν Μαρινάτο, γιατί πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς πού βρέθηκαν στὴν περιοχὴ του ἀνέφεραν διάφορα ἀρωματικά φυτά. Δὲν συνέβη τὸ ἴδιο μὲ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» καὶ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων». Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία, ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ κτίρια ἦταν ἐργαστήρια κατασκευῆς διαφόρων ἔργων, ἀνάμεσα στὰ ὅποια ὑπῆρχαν καὶ διάφορα ἐλεφάντινα τεχνουργήματα ἔργων προορισμένων, ὅπως καὶ τὰ ἀρώματα, γιὰ ἐξαγωγή.

ς'. Τὸ ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων»

Τὸ βόρειο κτίριο, τὸ λεγόμενο «σπίτι τῶν ἀσπίδων» (εἰκ. 14)⁷⁸, ἀποτε-

Εἰκ. 14. Κάτοψη τοῦ «σπιτιοῦ τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

λείται από τρία δωμάτια, που ονομάστηκαν συμβατικά βόρειο, ανατολικό

Εικ. 15. Ἀνάγλυφες ἐλεφάντινες ἀσπίδες ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

Εικ. 16. Ξύλινο πλακίδιο ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

καὶ δυτικὸ δωμάτιο. Γιὰ μᾶς ἐδῶ ἐνδιαφέρον ἔχουν τὸ δυτικὸ καὶ τὸ βόρειο

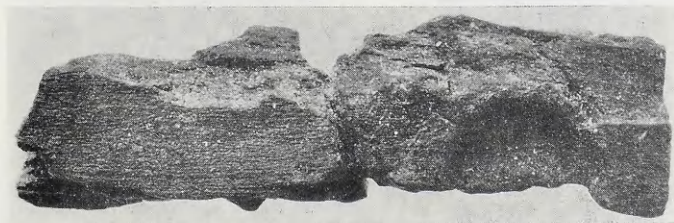
δομάτιο, όπου βρέθηκαν τὰ ἐλεφαντουργήματα. Τὸ μόνο ξεχωριστὸ γνῶρισμα αὐτῶν τῶν δοματιῶν εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς πῆλινου θρανίου στὸ δυτικὸ

Εἰκ. 17. Ξύλινο πλακίδιο ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

Εἰκ. 18. Ξύλινο πλακίδιο με̐ ἐνθέσεις ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

Εἰκ. 19. Ξύλινο πλακίδιο με̐ ὑποδοχὲς γιὰ ἐνθέσεις ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

δομάτιο καὶ μάλιστα στὸν βόρειο καὶ στὸν δυτικὸ του τοῖχο⁷⁹. Στὸ βόρειο

καί στο δυτικό δωμάτιο τοῦ «σπιτιοῦ τῶν ἀσπίδων» βρέθηκε, ἐκτός φυσικά ἀπό τις ἐλεφάντινες ἀνάγλυφες ἀσπίδες (εἰκ. 15) καί μεγάλο πλῆθος ἐλεφάντινων

Εἰκ. 20. Ξύλινο πλακίδιο μέ ἐλεφάντινες ἐνθέσεις ἀπό τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στίς Μυκῆνες.

Εἰκ. 21. Τὸ ξύλινο πλακίδιο τῆς πλανῆς εἰκόνας μέ τίς ἐλεφάντινες ἐνθέσεις στή θέση τους.

Εἰκ. 22. Ξύλινη ἐνθεση σέ σχῆμα ναυτίλου ἀργοναύτη ἀπό τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στίς Μυκῆνες.

Εἰκ. 23. Ξύλινο πλακίδιο μέ ξύλινες πάλι ἐνθέσεις ἀπό τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στίς Μυκῆνες.

ἔργων⁸⁰, γιά τὰ ὁποῖα θά γίνει ιδιαίτερος λόγος πιό κάτω. Βρέθηκαν ἐπίσης διάφορα ἔργα ξυλογλυπτικῆς (εἰκ. 16-23)⁸¹, πολλὰ λίθινα ἀγγεῖα⁸² κι ἄλλα

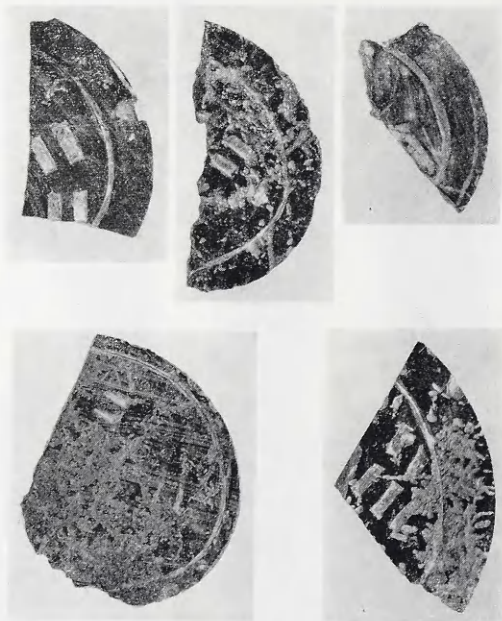
ἀπὸ φαγεντιανῆς⁸³. Ὅπως ἀναφέρεται, τὰ ἐλεφάντινα ἔργα, ὅπως κι ὅλα τὰ ἄλλα εὐρήματα ποὺ σημειώθηκαν, βρέθηκαν σ' ἓνα στρώμα «of soft black earth and carbonised and decayed matter»⁸⁴, ποὺ κάλυπτε τόσο τὸ βόρειο, ὅσο καὶ τὸ δυτικὸ δωμάτιο, σημάδι πὼς εἶχαν πέσει ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο. Ἐναφέρεται ἀκόμη πὼς τὰ περισσότερα ἐλεφαντουργήματα βρέθηκαν στὸ νότιο τμήμα, παρὰ στὸ βόρειο, ἀντίθετα μὲ τὰ ἄλλα ἔργα, ἀρκετὰ ὅμως διεσπαρμένα. Εἶναι σημαντικό τέλος νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» βρέθηκε καὶ μιὰ πήλινη πινακίδα μὲ Γραμμικὴ Β γραφῆ⁸⁵.

Εἰκ. 24. Ἐλεφάντινα ἐνθέματα σὲ σχῆμα κολόνας ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

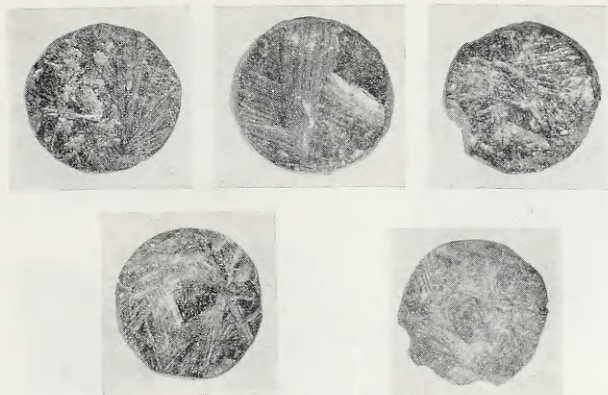
Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, οἱ ἀνασκαφεῖς δὲν κατάλαβαν τὸν προορισμὸ τοῦ κτιρίου. Ἡ ὕπαρξη ὅμως κάποιων ἐργαστηρίων στὸν ἐπάνω ὄροφο εἶναι βέβαιη, ὄχι μόνο γιὰ τὴ γειννίασή του μὲ τὸ «σπίτι τοῦ λαδεμπόρου» καὶ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν», ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ἦταν καὶ πάλι ἐργαστήρια, μὰ ἀκόμη κι ἀπ' τὰ ἴδια τὰ εὐρήματα ποὺ δὲν μελετήθηκαν σωστά. Ἡ παρουσία τῶν λίθινων ἀγγείων, ἄλλων ἀπὸ φαγεντιανή, κι ἀκόμη τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ἐλεφάντινων ἔργων, ποὺ θ' ἀνήκαν σὲ πλῆθος ἀπὸ

ἐπιπλα, δὲν εἶναι συνηθισμένη οἰκοσκευὴ, ἀκόμη καὶ γιὰ ἓνα πολὺ πλούσιο μυκηναϊκὸ σπίτι. Ἡ ἀνεύρεσή τους στὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» σημαίνει τουλάχιστον τὴν ἀποθήκευσή τους γιὰ ἐξαγωγή, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τ' ἀρώματα τοῦ «σπιτιοῦ τοῦ λαδεμπόρου». Ἡ μελέτη τέλος τῶν ἐλεφάντινων ἔργων τοῦ «σπιτιοῦ τῶν ἀσπίδων» δηλώνει κατηγορηματικὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐργαστηρίου, ἀφοῦ ἓνα πλῆθος ἀπ' αὐτὰ εἶναι μισοδουλεμένα.

Εἰκ. 25. Μισοδουλεμένα ἐλεφάντινα ἐνθέματα ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὴς Μυκῆνες.

Δυστυχῶς τὰ ἐλεφαντουργήματα τοῦ «σπιτιοῦ τῶν ἀσπίδων» τῶν Μυκηνῶν εἶναι ἀδημοσίευτα, ἔτσι ποὺ δὲν μπορεῖ κανεὶς σὲ μιὰ γενικὴ μελέτῃ τῆς μυκηναϊκῆς ἐλεφαντουργίας ν' ἀναφερθεῖ παρὰ μόνο σ' ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ ἀπ' αὐτὰ. Ἀκόμη καὶ μὲ μιὰ ἐπιπόλαια ματιὰ ἐντυπωσιάζεται κανεὶς ἀπὸ τὴ διαφορά στὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας. Ἄλλα ἐλεφαντουργήματα εἶναι τέλεια δουλεμένα, ἄλλα μισοδουλεμένα, κι ἄλλα σχεδὸν ἢ ἐντελῶς ἀκατέρ-

Είκ. 26. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ενθέματα από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.

Είκ. 27. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ενθέματα σε σχήμα φύλλων κισσοῦ από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.

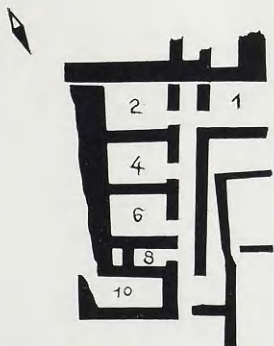

Εικ. 28. Ἐλεφάντινα ἐνθέματα σὲ σχῆμα κρανῶν, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

Εικ. 29. Ἀπολείψματα ἑλεφαντόδοντου ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

γαστα. Ἡ ἀναφορὰ σὲ μερικά ἀπ' αὐτά, ὅσο κι ἂν εἶναι τυχαία, ἀφοῦ ὁ ἀριθμὸς τῶν τεχνουργημάτων εἶναι τεράστιος, εἶναι ὅμως χαρακτηριστική. Δουλεμένα π.χ. εἶναι κάποια πλακίδια, ποὺ ἀποδίδουν κολόνες (εἰκ. 24)⁸⁶. Ἄπλές ἐγχαράξεις, ποὺ δὲν πρόλαβαν νὰ γίνουν γλυφές ἔχουν ἄλλα πλακίδια σὲ σχῆμα ὀκτώσχημων ἀσπίδων, μὲ πρόχειρα ὀρθογώνια βυθίσματα γιὰ ἐνθέσεις, ποὺ δὲν πρόλαβαν ὅμως νὰ γίνουν κανονικά (εἰκ. 25)⁸⁷. Σὲ πολλὰ δισκία ἔχουν μείνει στὴν πίσω μεριά ἄπεργα τμήματα (εἰκ. 26)⁸⁸. Κάποια πλακίδια σὲ σχῆμα φύλλων κισσοῦ ἀποδίδουν μὲ ἐγχαράξη τὸ θέμα, σ' ἄλλα ἔχουν ἀρχίσει οἱ γλυφές καὶ σ' ἄλλα ἔχουν προχωρήσει (εἰκ. 27)⁸⁹. Ἴσως

Εἰκ. 30. Κάτοψη τοῦ «σπιτιοῦ τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

πιὸ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ πλακίδια σὲ σχῆμα κρανῶν, μερικά τελειωμένα κι ἄλλα μὲ ἀπλές ἐγχαράξεις, ὀδηγοὺς γιὰ νὰ γλυφοῦν οἱ σειρὲς τῶν φολίδων ποὺ ἀπέδιδαν τὰ δόντια τοῦ ἀγριόχοιρου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν κατασκευασθεῖ τὰ πραγματικὰ κράνη (εἰκ. 28)⁹⁰. Δὲν λείπουν ἀκόμη καὶ διάφορα ἀπολεπίσματα ἐλεφαντόδοντου, κομμένα ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς μὲ ἐργαλεῖο, ὑπολείμματα ἀπὸ μεγαλύτερα κομμάτια ποὺ ἔμειναν ἐντελῶς ἀχρησιμοποίητα (εἰκ. 29)⁹¹.

Τὰ παραδείγματα μποροῦν πολὺ εὐκόλα νὰ πολλαπλασιασθοῦν, σχηματίζοντας ἕναν ἀτέλειωτο κατάλογο, χωρὶς νόημα ὅμως. Τὰ μισοκατεργασμένα αὐτὰ κομμάτια θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἀργότερα οὐσιαστικὰ, ἀφοῦ μᾶς δίνουν ἕνα σωρὸ πολύτιμα καὶ μοναδικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν τεχνική καὶ τὰ διάφορα στάδια τῆς κατεργασίας τῶν ἐλεφάντινων ἔργων. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει τώρα εἶναι ἡ ἐρμηνεία γιὰ τὴν παρουσία τῶν μισοδουλεμένων ἔργων στὸ

«σπίτι τῶν ἀσπίδων» τῶν Μυκηνῶν. Μισοδουλευμένα ἐλεφαντουργήματα μποροῦν νά βρεθοῦν μόνο σ' ἓνα ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας, κι αὐτὸς ἦταν χωρὶς ἄλλο ὁ προορισμὸς τοῦ «σπιτιοῦ τῶν ἀσπίδων», ὅπως ἄλλωστε καὶ τοῦ «σπιτιοῦ τῶν σφιγγῶν».

ζ. Τὸ ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν»

Τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» (εἰκ. 30)⁹² βρίσκεται, ὅπως φάνηκε πρὶο πάνω,

Εἰκ. 31. Ἐλεφάντινο πλακίδιο με ἀνάγλυφη παράσταση σφιγγῶν, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

νότια και δίπλα από το «σπίτι του λαδεμπόρου». Ήταν κι αυτό ένα διάφορο τουλάχιστον κτίριο, που στην κάτοψη σώζει μια σειρά από δωμάτια αριστερά και δεξιά από ένα διάδρομο, που το χωρίζει σε δύο τμήματα. Τα εύρηματα, εκτός από τα ελεφαντουργήματα, ήταν σε σχέση με το «σπίτι των ασπίδων» περιορισμένα. Βρέθηκαν κυρίως κεραμική⁹³, λίγα κομμάτια από λίθινα

Είκ. 32. Κομμάτια ελαφρόπετρας από το «σπίτι των σφιγγών» στις Μυκήνες.

άγγεϊα⁹⁴ και πινακίδες που αναφέρουν άγγεϊα, φυτά, καθώς επίσης διάφορες τροφές, σύκα και ελιές⁹⁵. Ένα δωμάτιο του ίσογειού είχε μια πόρτα ίσως σφραγισμένη, όπως υποδηλώνουν τα πήλινα σφραγίσματα που βρέθηκαν εκεί⁹⁶. Σ' ένα δεύτερο δωμάτιο βρέθηκαν διάφοροι σπόροι⁹⁷ και σ' ένα άλλο μια λίθινη λεκάνη μαζί μ' ένα τριπτήρα⁹⁸. Κομμάτια από χάλκινες περόνες και κρίκους που βρέθηκαν σ' ένα δωμάτιο⁹⁹, είχαν πέσει από τον επάνω όροφο, όπου ήταν φαίνεται φυλαγμένα σ' ένα κιβώτιο. Το πλήθος των ελεφάντινων κομματιών¹⁰⁰, ανάμεσα στα οποία ήταν φυσικά κι οί ελεφάντινες σφίγγες (είκ. 31)¹⁰¹, βρέθηκε σκορπισμένο στα βόρεια δωμάτια, τα δωμάτια αρ. 1, 2 και 4, καθώς επίσης και στο διάδρομο¹⁰² κι όπως φαίνεται είχαν πάλι πέσει από τον επάνω όροφο. Στο δωμάτιο 2 τέλος βρέθηκαν μερικά κομμάτια από ελαφρόπετρα (είκ. 32)¹⁰³.

Καί πάλι οί ἀνασκαφεῖς τοῦ «σπιτιοῦ τῶν σφιγγῶν» δὲν κατάλαβαν τὸν προορισμό του. Εἶναι περιττὸ τώρα νὰ γίνεῖ πάλι λόγος γιὰ τὴ γειννίαση τοῦ σπιτιοῦ μὲ τὰ ἄλλα ἐργαστήρια, ἀφοῦ τὸ θέμα συζητήθηκε πῶς πάνω. Τὰ εὐρήματα τοῦ «σπιτιοῦ τῶν σφιγγῶν» εἶναι δυστυχῶς λιγότερο διδακτικὰ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ «σπιτιοῦ τῶν ἀσπίδων». Μόνο γιὰ τὰ κομμάτια τῆς

Εἰκ. 33. Κομμάτια ἀπὸ ἐλεφάντινα πλακίδια μὲ παράσταση λιονταριοῦ, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στῆς Μυκῆνες.

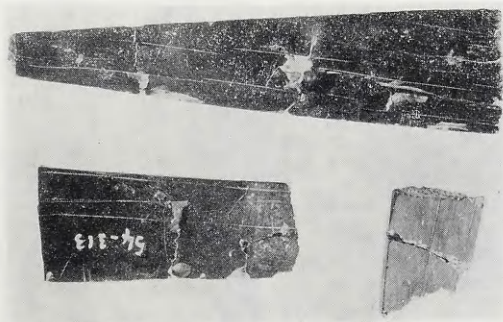
ἐλαφρόπετρας μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι χρησιμοποιήθηκαν στὴν κατεργασία τοῦ ἐλεφαντόδοντου. Καί πάλι ὁμως ἡ μελέτη τῶν ἰδίων τῶν ἐλεφάντινων τεχνουργημάτων εἶναι διδακτικὴ, ἀφοῦ βρίσκονται συχνὰ ἀνάμικτα κατεργασμένα καὶ μισοκατεργασμένα κομμάτια.

*Εξοχα κατεργασμένα εἶναι τὰ πλακίδια ποῦ ἀποδίδουν μὲ ἀνάγλυφο λιοντάρια, ποῦ σώζονται ἀποσπασματικά (εἰκ. 33)¹⁰⁴. Πολλὰ στρογγυλά πλακίδια ὁμως εἶναι ἐντελῶς ἀκατέργαστα στὴν πίσω ὄψη, ἔτσι ποῦ δὲν μπο-

ροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ ἐνθέσεις (εἰκ. 34)¹⁰⁵, κι ἄλλα ὀρθογώνια

Εἰκ. 34. Μισοδουλεμένα ἐλεφάντινα ἐνθέματα ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

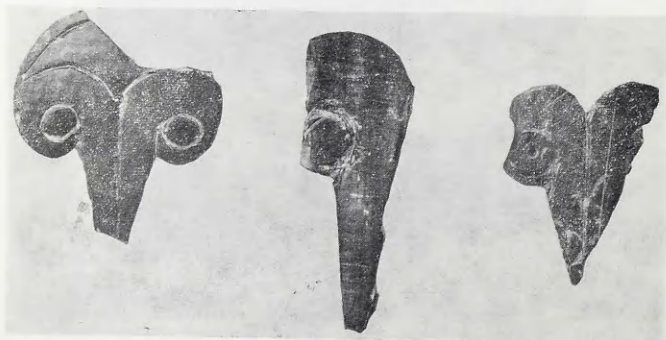
Εἰκ. 35. Μισοδουλεμένα ἐλεφάντινα ἐνθέματα ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

ἔχουν ἀπλὲς ἐγχαράξεις, ποὺ δὲν πρόλαβαν νὰ γίνουν γλυφές (εἰκ. 35)¹⁰⁶.

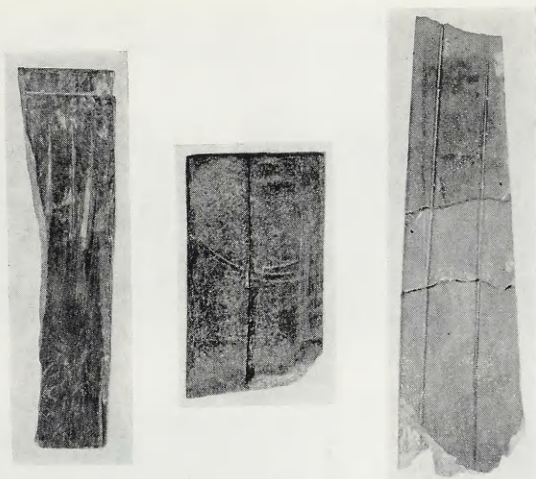
Σε μερικά δισκία δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀπαλειφθεῖ τὰ ἴχνη τῶν ἀρχικῶν ἐγχαράξεων στὴν περιφέρεια (εἰκ. 36)¹⁰⁷.

Εἰκ. 36. Μισοδουλεμένα ἐλεφάντινα ἐνθέματα με ἴχνη ἐγχαράξεων ἀπὸ διαβήτη, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

Εἰκ. 37. Μισοδουλεμένα ἐλεφάντινα ἐνθέματα σὲ σχῆμα παπυροειδῶν, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

Είκ. 38. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ένθέματα από τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

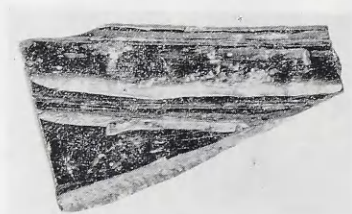

Είκ. 39. Μισοδουλεμένα ελεφάντινα ένθέματα από τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

Σε μερικά ένθεματα, πού ἔχουν τὸ σχῆμα τῶν παπιροειδῶν, μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει κανεὶς διάφορα στάδια ἐπεξεργασίας (εἰκ. 37)¹⁰⁸. Σὲ τμή-

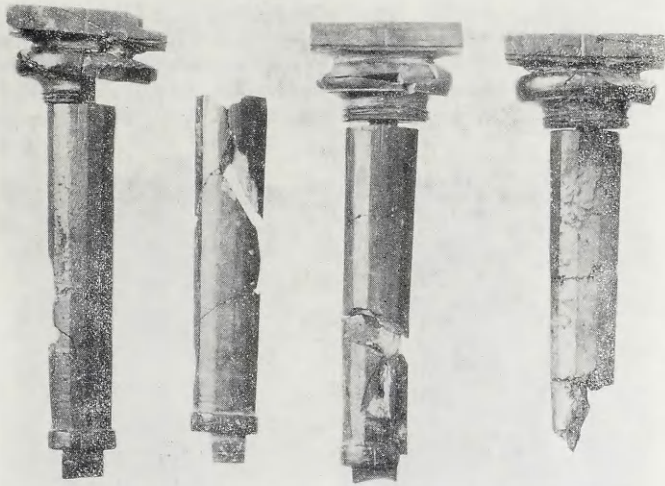

Εἰκ. 40. Μισοδουλεμένα ἐλεφάντινα ἐνθέματα ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

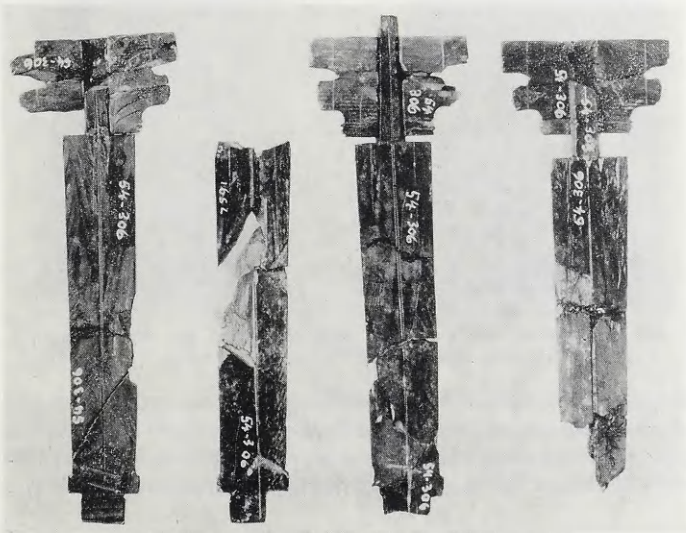

Εἰκ. 41. Μισοδουλεμένο ἐλεφάντινο ἐνθεμα ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

ματα πλακιδίων παρατηροῦνται λεπτὲς παράλληλες γραμμές, πού θὰ ἦταν ἀδιόρατες, ἂν ἦταν διακοσμητικὲς, γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ ἦταν οἱ ὁδηγοὶ κάποιου διακοσμητικοῦ θέματος, ἢ ἴχνη ἀπὸ ἀτέλειωτους κύκλους, ἢ ἀκόμη

Εικ. 42. Μισοδουλευμένα ελεφάντινα ενθέματα σε σχήμα κολόνας, από το «σπίτι των σφιγγών» στις Μυκήνες.

Εικ. 43. Ή πίσω ὄψη τῶν ἐνθεμάτων τῆς παραπάνω εἰκόνας.

βαθιές ἐγγάρακτες γραμμές, σημάδια για νὰ τραβήξουν ἄλλες (εἰκ. 38)¹⁰⁹. Σὲ ἄλλα βρίσκονται μονές ἢ διπλές ἐγγάρακτες γραμμές, μιὰ βαθύτερη γραμμὴ ποὺ δὲν ἔγινε ἀκόμη γλυφῆ κι ἓνα ἀτέλειωτο ψαροκόκαλο (εἰκ. 39)¹¹⁰. Μερικὰ ὀρθογώνια πλακίδια εἶναι ἀκατέργαστα σ' ὅλες τὶς πλευρές (εἰκ. 40)¹¹¹. Σ' ἓνα τμήμα πλακιδίου φαίνεται καθαρὰ πὼς οἱ γλυφές στὴν περιφέρεια

Εἰκ. 44. Μισοδουλεμένο ἐλεφάντινο εἰδώλιο γυναίκα, ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Πρόσθια ὄψη. Εἰκ. 45. Πλάγια ἀριστερῆ ὄψη.

δὲν ἔχουν τελειώσει (εἰκ. 41)¹¹². Πιὸ χαρακτηριστικὰ εἶναι τέλος τὰ ἐνθέματα ποὺ ἀποδίδουν κολόνες με̄ ξεχωριστὰ κιονόκρανα. Ὁ κορμὸς εἶναι χονδρικὰ ἐξάγωνος, γιατί δὲν πρόλαβε νὰ γίνῃ στρογγυλὸς καὶ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀπαλειφθεῖ τὰ σημάδια ἀπὸ τὶς ἐγγάρακτες γραμμές, ποὺ χρησίμευσαν σὰν ὀδηγοὶ

για τὰ διάφορα μέτρα (εἰκ. 42-3)¹¹³. Δὲν ὑπάρχει καὶ πάλι ἀμφιβολία, ὅτι καὶ στοὺς «σπίτι τῶν σφιγγῶν» λειτούργησε ἓνα ἐργαστήριον ἐλεφαντουργίας.

η. Ἄλλα ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας στὶς Μυκῆνες

Τὰ ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας τῶν Μυκηνῶν, ποὺ γνωρίσαμε μέχρι τώρα, δὲν ἦταν ἴσως καὶ τὰ μοναδικὰ στοὺς σημαντικὸ αὐτὸ μυκηναϊκὸ

Εἰκ. 46. Τὸ εἰδῶλιον τῶν εἰκ. 44-45. Πίσω ὄψη. Εἰκ. 47. Πλάγια δεξιὰ ὄψη.

κέντρο. Τὴν ὑπαρξὴν καὶ ἄλλων, ἄγνωστων ὅμως ἐργαστηρίων, προδίδουν πιθανότατα μερικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς παλαιῆς ἀνασκαφῆς τῶν Μυκηνῶν, ποὺ βρίσκονται σήμερον στοὺς Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖον. Πρόκειται γιὰ διάφορα μισοδουλεμένα ἐλεφαντουργήματα, ἢ γιὰ ἀκατέργαστα κομ-

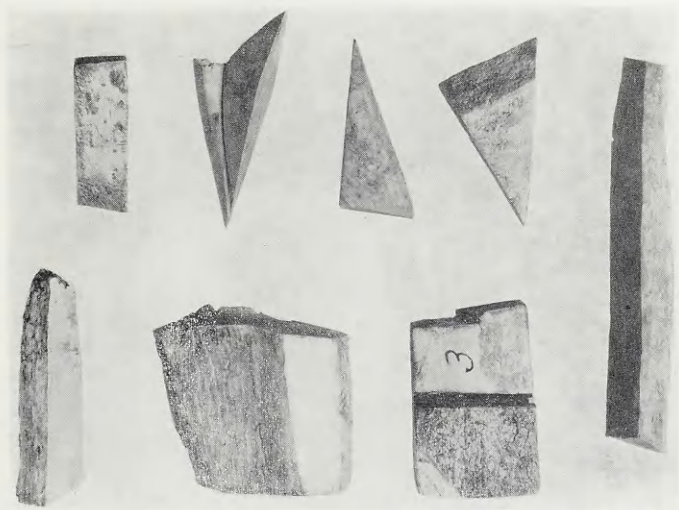
μάτια έλεφαντόδοντου, γιά τά όποια δέν ύπάρχουν, δυστυχώς, στοιχειά σχετικά μέ τήν προέλευσή τους, γι' αυτό κι είναι άδύνατος ό έντοπισμός τών σχετικώδ έργαστηρίων. Πιο σημαντικό άπ' αυτά είναι ένα μισοδουλεμένο ειδώλιο άπό τήν άκρόπολη τών Μυκηνώδ (είκ. 44-7)¹¹⁴, πού θά γνωρίσουμε καλύτερα πιο κάτω. Γιά τήν ύπαρξη τών έργαστηρίων έλεφαντουργίας δέν είναι όμως λιγότερο ενδιαφέροντα και διάφορα άκατέργαστα κομμάτια έλεφαντόδοντου (είκ. 48-9)¹¹⁵, όπως κι ένα μισοδουλεμένο πλακίδιο, πού βρέθηκε όμως σ' ένα θαλαμωτό τάφο τών Μυκηνώδ (είκ. 50)¹¹⁶.

0. 'Η συγκριτική μελέτη τών μυκηναϊκώδ έργαστηρίων έλεφαντουργίας

'Η συγκριτική μελέτη τών βέβαιων έργαστηρίων έλεφαντουργίας του μυκηναϊκού κόσμου, του «έργαστηρίου τών καλλιτεχνώδ» στην άκρόπολη τών Μυκηνώδ και τών έργαστηρίων στο λεγόμενο «σπίτι τών σφιγγώδ» και στο «σπίτι τών άσπίδων» τών Μυκηνώδ οδηγεί σε μερικά ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Είναι φανερό ότι και τά τρία, εκτός ίσως άπό τό «σπίτι τών άσπίδων», δέν διαφέρουν αισθητά στην κατασκευή άπό τά κοινά μυκηναϊκά σπία. Τό πήλινο θρανίο, πού βρέθηκε στο «σπίτι τών άσπίδων», δέν είναι ξεχωριστό κατασκευαστικό στοιχείο τής μυκηναϊκής αρχιτεκτονικής, κι άλλωστε είναι βέβαιο πώς δέν συνάπτεται μέ τό έργαστήριο έλεφαντουργίας, πού λειτουργούσε στον επάνω όροφο. Μόνο στην κάτωή τους παραλλάσσουν τά έργαστήρια ελαφρά άπό τά κοινά σπία, κι αυτό όμως δέν σημαίνει τίποτε, γιατί δέν είναι πάντοτε βέβαιο άν τά έργαστήρια έλεφαντουργίας ήταν στο ίσόγειο ή στον πρώτο όροφο, κι άν οι χώροι του ίσογείου δέν ήταν άπλές άποθήκες. Ούτε τό μινωικό έργαστήριο έλεφαντουργίας τής Κνωσού είχε κάτι τό ξεχωριστό, κι ούτε άλλωστε πρέπει νά περιμένει κανείς μιάν ιδίομορφη έγκατάσταση γιά ένα έργαστήριο έλεφαντουργίας, π.χ. μόνιμες ειδικές έγκαταστάσεις, όπως οι έγκαταστάσεις πού έγιναν στο «σπίτι του λαδεμπόρου» γιά τά άρώματα άν άποδεχθεί κανείς τήν έρμηνεία πού δόθηκε. "Ένα άπλό δωμάτιο ήταν αρκετό, ίσως κάπως ευρύχωρο γιά νά περιλάβει, ανάλογα μέ τήν έκταση τής δουλειάς, κάποια ξύλινα ράφια γιά τήν άποθήκευση του άκατέργαστου και του κατεργασμένου ύλικού, μερικά μικρά ξύλινα τραπέζια κι ίσως κάποια άλλα μεγάλα, άπαραίτητα γιά τή μελέτη τών διαφόρων στοιχείων σε κάποιες πολύπλοκες συνθέσεις, τέλος ένα-δύο θρανία ή σκαμνιά, γιά τήν εκτέλεση μιής εργασίας πού απαιτεί μεγάλη άυτοσυνκέντρωση και προσοχή. 'Η παρουσία ξύλινων κατασκευώδ βεβαιώνεται άλλωστε, τουλάχιστον γιά τό έργαστήριο στο «σπίτι τών άσπίδων», άπό τήν άνεύρεση καμένης μάζας και ξύλων μαζί μέ τά έλεφαντίνα έργα.

ι. Ἡ χρονολόγησι τῶν μυκηναϊκῶν ἐργαστηρίων ἐλεφαντουργίας

Ἡ χρονολόγησι καὶ τῶν τριῶν βέβαιων ἐργαστηρίων ἐλεφαντουργίας τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου εἶναι φυσικὰ χαρακτηριστικὴ. Ὅπως εἶδαμε, καὶ τὰ τρία ἐργαστήρια χρονολογοῦνται στὰ ΥΕ ΙΙΙβ χρόνια, στὸν 13ο αἰ. π.Χ., καὶ αὐτὸ εἶναι ἐπόμενο, ἀφοῦ αὐτὴ εἶναι ἡ περίοδος τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῆς μυκηναϊκῆς ἐλεφαντουργίας. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει τὸ γεγονός, ὅτι καὶ τὰ

Εἰκ. 48. Ἀκατέργαστα κομμάτια ἐλεφαντόδοντου ἀπὸ τὶς Μυκῆνες.

τρία γνωστὰ ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας ἔχουν βρεθεῖ στὶς Μυκῆνες, καὶ εἶναι σχεδὸν σύγχρονα. Τὸ ἐργαστήριον ἐλεφαντουργίας στὸ λεγόμενον «ἐργαστήριον τῶν καλλιτεχνῶν» στὴν ἀκρόπολι τῶν Μυκηνῶν, καταστράφηκε στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙβ. Λίγο πρὶν τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙβ περιόδου καὶ πάντως σύγχρονα φαίνεται πὼς καταστράφηκαν τὰ ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας στὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» καὶ στὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων», ποῦ ἔγιναν παρανάλωμα τῆς φωτιᾶς, γι' αὐτὸ καὶ τὸ περιεχόμενό τους, σ' ἀντίθεση μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ «ἐργαστηρίου τῶν καλλιτεχνῶν» στὴν ἀκρόπολι, ἔμεινε ἄθικτο. Ἐπειτα οἱ Μυκῆνες ἀνασκάπτονται σχεδὸν συνέχεια γιὰ ἑκατὸ ὀλόκληρα χρόνια, καὶ ἔτσι εἶναι αὐτονόητο οἱ γνώσεις μας νὰ

βασίζονται σε μεγάλο βαθμό σ' αυτό το χώρο. Είναι φυσικό ακόμη τα μεγάλα κέντρα ελεφαντουργίας να έχουν λειτουργήσει στην πρώτη αυτή μυκηναϊκή ακρόπολη. Και πάλι όμως δεν πρέπει να αποκλείσουμε την ύπαρξη εργαστηρίων ελεφαντουργίας και σε άλλα ανακτορικά κέντρα, την Τίρυνθα, την Πύλο, τη Θήβα, τον Όρχομενό, την Ίωλκό, όσο κι αν αυτά δεν έχουν βρεθεί, αφού οι ανασκαφές στα κέντρα αυτά υπήρξαν περιορισμένες. Η μελέτη άλλωστε των ίδιων των μυκηναϊκών ελεφαντουργημάτων δείχνει κάποιες

Εικ. 49. Ακατέργαστα κομμάτια ελεφαντόδοντου από την ακρόπολη των Μυκηνών.

διαφορές που δεν μπορούν να ερμηνευθούν παρά σαν δείγματα διαφόρων τοπικών σχολών ή εργαστηρίων. Κι άλλωστε για μίαν ένδειξη λειτουργίας εργαστηρίων μικροτεχνίας μακριά από τις Μυκήνες στο ανάκτορο των Θηβών, έγινε λόγος πιο πάνω.

ια. Η συνύπαρξη άλλων εργαστηρίων στα μυκηναϊκά εργαστήρια ελεφαντουργίας

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί, ότι, εκτός ίσως από την περίπτωση του λεγόμενου «σιπιτιού των σφιγγών» στις Μυκήνες, τα άλλα δύο εργαστή-

ρια έλεφαντουργίας τών Μυκηνών δέν ήταν μεμονωμένα, αλλά λειτουργούσαν μαζί και με άλλα έργαστήρια. Όπως είδαμε στό «σπίτι τών άσπίδων» βρέθηκαν πλήθος από λίθινα άγγεία κι άλλα από φαγεντιανή μαζί και με έργα ξυλογλυπτικής¹¹⁷ και στό έργαστήριο τής άκρόπολης τών Μυκηνών

Είκ. 50. Μισοδουλεμένη έλεφάντινη ένθεση από τόν θαλαμωτό τάφο 27 τών Μυκηνών.

διάφορα κομμάτια από πέτρες κι ακόμη κομμάτια χαλκού και ψήγματα χρυσοῦ. Τό ίδιο άλλωστε παρατηρήθηκε και στα έργαστήρια τής Ζάκρου, όπου βρέθηκαν μαζί με τα έλεφάντινα κομμάτια και πυρήνες όρειας κρυστάλλου κι ακόμη υαλόμαζα και χυτή φαγεντιανή. Τό συμπέρασμα είναι άβιαστο. Οί έλεφαντουργοί δούλευαν συντροφικά και με άλλους τεχνίτες ή έπεξεργάστηκαν οί ίδιοι άνθρωποι διάφορα άντικείμενα. Είναι χαρακτηριστικό ότι

τὰ δείγματα ἄλλων τεχνῶν, πού βρέθηκαν στό ἐργαστήριο ἔλεφαντουργίας τοῦ «σπιτιοῦ τῶν ἀσπίδων» ἀναφέρονται πάντοτε σχεδόν σέ ἔργα λιθοτεχνίας καί γενικότερα μικροτεχνίας. Ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ τεχνίτες δούλεψαν σέ διάφορα συγγενικά ὑλικά, περίπου μέ τὰ ἴδια μέσα, εἶναι ὄχι μόνο πιθανή, ἀλλά σχεδόν βέβαιη.

Στή σημερινή ἐποχή τῆς ἀφάνταστης ἐξειδίκευσης τὸ πράγμα γίνεται δύσκολα πιστευτό. Ἀκόμη ὁμως καί σέ λίγο παλαιότερα χρόνια ἦταν κάτι φυσικό, πολὺ περισσότερο στήν προϊστορική ἐποχή. Πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο λοιπὸν ὅτι οἱ ἔλεφαντουργοὶ στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια δούλεψαν καί στὸ ξύλο, ἀφοῦ προσαρμοσμένες σέ ξύλο βρέθηκαν μερικές ἐλεφάντινες ἐνθέσεις στὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» (εἰκ. 20-21), τεχνική πού βρίσκεται πάλι στὰ λίθινα ἀγγεῖα πού ἤλθαν σέ φῶς στὸ ἴδιο ἐργαστήριο¹¹⁸. Οἱ ἔλεφαντουργοὶ κι οἱ ξυλουργοὶ χρησιμοποίησαν ἴδια ἐργαλεῖα, ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα. Τέλος οἱ ἔλεφαντουργοὶ χρησιμοποίησαν ἓνα σωρὸ ὑλικά, πὸ κοινὰ γιὰ ἄλλα μικροτεχνήματα, χρυσὸ καί χαλκὸ πού βρέθηκαν στὸ ἐργαστήριο ἔλεφαντουργίας τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν, ἴσως ἀσήμε κι ἡμιπολύτιμες πέτρες, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν Ἀνατολή καί ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ἄλλωστε καί σέ μεταγενέστερα χρόνια συνάπτεται ἡ ἔλεφαντουργία μέ τὴν πορευτική, δηλαδή μέ τὴν κατεργασία τοῦ ἀργύρου¹¹⁹ καί μέ τὴν ἐμπαιστική, τὴν ἐνθεση σφυρηλατιμένων μετάλλινων κομματιῶν¹²⁰ πού ἄλλωστε ἐφαρμόζεται καί σέ ἄλλες ὕλες.

ιβ. Ἡ σχέση τῶν μυκηναϊκῶν ἐργαστηρίων ἔλεφαντουργίας μέ τὰ ἀνάκτορα

Γιὰ ἄλλη μιὰ φορά πρέπει νά τονιστεῖ ἡ ἐξάρτηση τῶν ἐργαστηρίων ἔλεφαντουργίας ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα, ἐπομένως καί τῶν ἰδίων τῶν ἔλεφαντουργῶν. Στὴ Ras-Shamra (Ugarit) τῆς Συρίας ἓνα ἐργαστήριο ἔλεφαντουργίας τοῦ α' μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. π.Χ. πού βρέθηκε¹²¹, λειτούργησε μέσα στὸ ἀνάκτορο, ὅπως καί τὸ «ἐργαστήριο τῶν καλλιτεχνῶν» τῶν Μυκηνῶν. Τὰ ἐργαστήρια τοῦ «σπιτιοῦ τῶν ἀσπίδων» καί τοῦ «σπιτιοῦ τῶν σφιγγῶν» ἰδρύθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν, σέ μιὰ «βιομηχανική ζώνη», ὅπως θά λέγαμε σήμερα, μαζὶ μέ τὸ «σπίτι τοῦ λαδεμπορίου», ἴσως ἀπὸ ἔλλειψη χώρου μέσα στὴν ἀκρόπολη. Ὁ ἄρχοντας τῶν Μυκηνῶν προμήθευε, ὅπως εἶδαμε, στοὺς βιοτέχνες τὶς πρῶτες ὕλες, τὸ ἔλεφαντόδοντο καί τὴ φαγεντιανή. Εἶναι αξιοσημείωτο ὅτι ἡ φαγεντιανή, πού βρέθηκε στὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» τῶν Μυκηνῶν προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὴ Συρία¹²², ὅπως ἄλλωστε ἔχει υποθεθεῖ καί γιὰ τὸ ἔλεφαντόδοντο. Στὸν Ὅμηρο ὁ ἴδιος ὁ Νέστορας δίνει τὸ χρυσάφι στοὺς τεχνίτες¹²³. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία ὅτι στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ὁ βασιλιάς ἦταν ἐπίσης κι ὁ ἐργοδότης - «βιομήχανος»¹²⁴, ὅπως θά λέγαμε σήμερα.

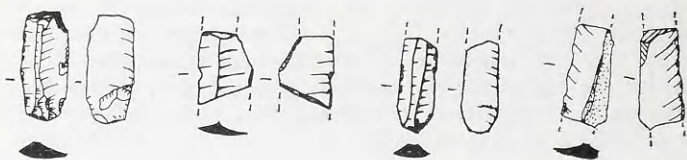
Ἡ ἐξάρτηση τῶν τεχνιτῶν ἀπὸ τὸ παλάτι εἶναι φανερὴ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση στὰ ἐργαστήρια τοῦ «σπιτιοῦ τῶν σφιγγῶν», τοῦ «σπιτιοῦ τῶν ἀσπίδων» καὶ «τοῦ σπιτιοῦ τοῦ λαδεμπόρου» πινακίδων Γραμμικῆς Β γραφῆς, τῆς γραφῆς ποῦ ὑποδηλώνει πάλι τὴν κεντρικὴ ἀρχή¹²⁵. Κι εἶναι ἀξιοσημείωτο ἀκόμη ὅτι σὲ μερικές ομάδες πινακίδων Γραμμικῆς Β γραφῆς, ποῦ βρέθηκαν στὴν Πύλο, ἀναφέρονται κάποιοι συγκεκριμένοι τεχνίτες, ποῦ ἀνήκαν στοὺς ἄρχοντες, στὸν *wa-na-ka*, τὸν ἀνακτα καὶ τὸν *ra-wa-ge-ta*, τὸν *lawageta*, τὸν ἀρχηγό. Στοὺς τεχνίτες ἀποδίδονται τὰ ἐπίθετα «ἀνάκτερος» καὶ «*lawagesios*». Ἔτσι εἶναι γνωστὸ ὅτι ὑπῆρχαν «γραφεὺς ἀνάκτερος», «ἐντεσδόμος ἀνάκτερος» καὶ «κεραμεὺς ἀνάκτερος»¹²⁶. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία λοιπὸν ὅτι ὅπως κι οἱ ἄλλοι τεχνίτες στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια¹²⁷, ἔτσι κι οἱ ἐλεφαντουργοί, ἦταν βασιλικοὶ τεχνίτες. Τέλος πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ σχετικὰ μὲ τοὺς μυκηναίους ἐλεφαντουργοὺς ὅτι ἔχει ὑποθεθεῖ, πὼς εἶναι γνωστὸ τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀπὸ αὐτοὺς, ποῦ λέγεται *a-no-ro*, ὅπως διαβάζεται σὲ μιὰ πινακίδα ἀπὸ τὴν Πύλο¹²⁸, ἀν καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο.

3. Τὰ ἐργαλεῖα τῶν ἐλεφαντουργῶν στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια

Εἶναι καιρὸς μετὰ τὴ λεπτομερειακὴ διερεύνηση τῶν χώρων κατεργασίας τοῦ ἐλεφαντόδοντου καὶ τῶν ἀνθρώπων ποῦ τὸ κατεργάστηκαν στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, νὰ ἐξετασθεῖ ὁ τρόπος τῆς κατεργασίας καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῆς δουλειᾶς. Συνήθως δὲν διερευνᾶται ξεχωριστὰ ἡ τεχνικὴ τῆς κατεργασίας τῶν διαφόρων ὑλῶν στὰ κρητομυκηναϊκὰ χρόνια¹²⁹, καὶ τὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα ἐξετάζονται μόνο σὰν ἔργα τέχνης. Ἡ αἰσθητικὴ θεώρηση ὅμως εἶναι ἀδύνατη χωρὶς τὴ γνώση τῆς τεχνικῆς. Ἡ μελέτη τῆς τεχνικῆς τῆς μυκηναϊκῆς ἐλεφαντουργίας θὰ ὀδηγήσει ἀναμφίβολα στὴ σωστὴ ἀξιολόγηση τῶν ἐλεφαντουργημάτων σὰν ἔργων τέχνης. Τὸ θέμα τῆς τεχνικῆς τῆς μυκηναϊκῆς ἐλεφαντουργίας δὲν εἶναι ἀπλό, γιατί καὶ πάλι οἱ γραπτὲς μαρτυρίες γιὰ τὰ μυκηναϊκὰ χρόνια εἶναι ἀνύπαρκτες. Πολλὰ μισοδουλεμένα ἐλεφαντομυκηναϊκὰ ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια ποῦ γνωρίσαμε εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὰ γιὰ τὶς ἔμμεσες πληροφορίες ποῦ μᾶς δίνουν. Παράλληλα ὅμως εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ προστρέξουμε σὲ μεταγενέστερες, ἀρχαῖες, μαρτυρίες, ἀφοῦ, ὅπως φαίνεται, ἡ τεχνικὴ δὲν ἄλλαξε οὐσιαστικὰ μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰῶνων¹³⁰.

Λίγες εἶναι οἱ πληροφορίες ποῦ ἔχουμε γιὰ τὰ ἐργαλεῖα τῶν ἐλεφαντουργῶν στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, ποῦ ἴσως μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἦταν πάλι κάποια ἐργαλεῖα εἰδικά, ἀφοῦ καὶ σὲ μεταγενέστερα χρόνια διακρίνονται μὲ τὸν ὄρο «ὄργανα ἐλεφαντουργῶν»¹³¹. Στὸ ὑποθετικὸ ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου ἀναφέρεται ἡ ἀνεύρεση ὀστείνων ἐργαλείων,

ὀπέων¹³². Εἶναι ἀμφίβολο ὅμως ἂν μὲ τὸ κόκαλο μπορούσε κανεὶς νὰ κατεργαστεῖ τὸ ἐπίσης σκληρὸ ἔλεφαντόδοντο. Ἴσως οἱ ὄψεις τῆς Ζάκρου χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ κάποιων τεχνουργημάτων ἀπὸ ἄλλες ὕλες, πού ὅπως εἶδαμε, βρέθηκαν στὸ ἴδιο ἐργαστήριο. Χωρὶς ἄλλο, γιὰ τὴν κατεργασία τοῦ ἔλεφαντόδοντου χρησιμοποιεῖσαν τρεῖς λεπίδες ὀψιανοῦ, τὰ κομμάτια τῶν ὁποίων βρέθηκαν στὸ ἐργαστήριο ἔλεφαντουργίας τοῦ «σπιτιοῦ τῶν ἀσπίδων», ἂν κι ἔμειναν ἀπαρατήρητα ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς (εἰκ. 52)¹³³, ὅπως καὶ τέσσερις λεπίδες ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο τοῦ «σπιτιοῦ τῶν

Εἰκ. 51. Λεπίδες ὀψιανοῦ ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

Εἰκ. 52. Λεπίδες ὀψιανοῦ ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

σφιγγῶν» (εἰκ. 51)¹³⁴. Ὅπως δείχνουν οἱ διάφορες ὀδοντώσεις στὶς ἀκμές τῶν λεπίδων ἄλλες χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ κόψουν πιὸ χοντρά κι ἄλλες πιὸ λεπτὰ κομμάτια ἔλεφαντόδοντου. Ἡ χρῆση ἐργαλείων ὀψιανοῦ κι ἀκόμη πυριτόλιθου στὴ μυκηναϊκὴ ἔλεφαντουργία δὲν εἶναι ἀπίθανη, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἐργαλεῖα ἀπὸ τὶς ἴδιες ὕλες χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης στὴν κρητομυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία καὶ στὴ μυκηναϊκὴ μικροτεχνία¹³⁵.

Εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἔλεφαντουργοὶ χρησιμοποιοῦσαν χάλκινα ἐργαλεῖα, ἀντίστοιχα μ' αὐτὰ πού δούλεψαν κι οἱ ξυλουργοὶ τῆς ἐποχῆς. Διάφορα ξυλουργικὰ ἐργαλεῖα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν Κύπρο, τὴν Κρήτη καὶ τὴν κυρίως Ἑλλάδα στὸ β' μισὸ τῆς δεύτερης χιλιετηρίδας π.Χ., πού μᾶς ἀπασχολεῖ¹³⁶. Φυσικὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθοῦν ἀμέσως οἱ διπλοὶ πελέκεες καὶ τὰ μεγάλα πριόνια, τὰ μεγάλα γενικὰ ἐργαλεῖα, πού δὲν κάνουν παρὰ μόνο

για να κόψουν χοντρά ξύλα κι όχι λεπτές φλοῦδες ἐλεφαντόδοντου, ἴσως ἀκόμη κι οἱ μεγάλες σμίλες¹³⁷. Μόνο ἡ χρήση τοῦ πριονιοῦ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὴν ἐλεφαντουργία. Ἡδὴ ὁ Ὅμηρος δίνει στὸ ἐλεφαντόδοντο τὸ ἐπίθετο *πιστός* κι ἄλλωστε πριόνια εἶναι γνωστὰ στὸν κρητομυκηναϊκὸ κόσμο (εἰκ. 53)¹³⁸, ὅπως ἓνα πριόνι ποὺ βρέθηκε σ' ἓνα τάφο τῆς Πρόσυμνας¹³⁹.

Στὴν ἐλεφαντουργία χρησιμοποιήθηκαν ἴσως τὰ μικρότερα μόνο χάλκινα ξυλουργικὰ ἐργαλεῖα, τὰ τρυπάνια¹⁴⁰, κι οἱ ὀπτεῖς¹⁴¹. Ἐνα τρυπάνι

Εἰκ. 53. Χάλκινο πριόνι.

Εἰκ. 54. Χάλκινο τρυπάνι ἀπὸ τῆς Μυκῆνες.

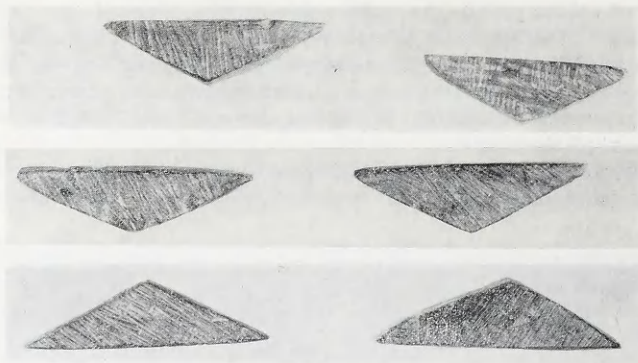

Εἰκ. 55. Χάλκινο τρυπάνι ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 533 τῶν Μυκηναίων.

Εἰκ. 56. Χάλκινο μαχαίρι ἀπὸ τῆς Μυκῆνες.

ἡ σμίλη ποὺ βρέθηκε στὸ θησαυρὸ τοῦ πόρινου τοῖχου τῶν Μυκηναίων (εἰκ. 54)¹⁴² κι ἓνα ἄλλο σ' ἓνα θαλαμωτὸ τάφο τῶν Μυκηναίων (εἰκ. 55)¹⁴³ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἐλεφαντουργοὺς τῶν Μυκηναίων. Στὴν ἐλεφαντουργία ἀκόμη μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήθηκαν τέσσερις χάλκινοι ὀπτεῖς, ποὺ βρέθηκαν σὲ θαλαμωτοὺς τάφους στῆς Μυκῆνες¹⁴⁴ καὶ στὴ Ρό-

Εικ. 57. Ἐλεφάντινα πλακίδια ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

Εικ. 58. Ἐλεφάντινο πλακίδιο ἀπὸ τὸν θαλαμῶτὸ τάφο στὰ Σπάτα.

Εικ. 59. Ἐλεφάντινο πλακίδιο ἀπὸ τὶς Μυκῆνες.

δο¹⁴⁵. Είναι πιθανό ότι στην έλεφαντουργία χρησιμοποιήθηκαν ακόμη σάν εργαλεία και χάλκινα μαχαίρια¹⁴⁶, κάποιος απ' τους πολλούς τύπους που χρησιμοποιούνται στα μυκηναϊκά χρόνια (εικ. 56)¹⁴⁷, που είναι πολύ πιο κατάλληλα από τις σμίλες¹⁴⁸. Τέλος στα εργαλεία αυτά πρέπει να προστεθούν δύο ακόμη ξυλουργικά εργαλεία, η πλάνη κι ο τόρνος. Ο δημηρικός στίχος *κολεόν δέ νεοπρίστου ελέφαντος άμφιδεδίνηται*¹⁴⁹ έχει θεωρηθεί σαν ένδειξη για τη χρήση του τόρνου στα όμηρικά τουλάχιστον χρόνια. Ίσως μεγάλα κομμάτια έλεφαντόδοντου, σαν το όλόγλυφο πόδι ενός θρόνου από τη Θήβα¹⁵⁰, έχουν κατασκευασθεί πραγματικά στον τόρνο.

Συχνά παρατηρούνται στα μισοκατεργασμένα κομμάτια από τα εργαστήρια έλεφαντουργίας των Μυκηνών, αλλά και σε πολλά άλλα έλεφαντουργή-

Εικ. 60. Έλεφάντινη ένθεση από το «σπίτι των άσπίδων» στις Μυκήνες.

ματα διάφορα σημάδια εργαλείων, που είναι όμως δύσκολο να αποδοθούν σε συγκεκριμένα απ' αυτά. Γενικά παρατηρούνται δύο είδη ίχνων, κάπως κανονικές γραμμές, που φαίνεται να είναι από εργαλεία, κι άλλες εξαιρετικά ακανόνιστες, που μπορεί να προέρχονται από το τρίψιμο της επιφάνειας (εικ. 57)¹⁵¹. Σε μερικά έλεφαντουργήματα παρατηρούνται άλλα είδη εργασιών, που ίσως είναι ίχνη σμίλης ή κάποιου γλύφανου (εικ. 58)¹⁵², κι ακόμη πριονιού (εικ. 59)¹⁵³. Σε μιá περίπτωση, στη μιá πλευρά ενός δισκίου από το «σπίτι των άσπίδων» των Μυκηνών, παρατηρούνται σε δύο σημεία σαφή ίχνη από ένα εργαλείο με δώδεκα δόντια, ίσως από ένα πριόνι (εικ. 60)¹⁵⁴.

Οί μυκηναίοι έλεφαντουργοί είχαν ακόμη στη διάθεσή τους, όπως άλλωστε κι οί ξυλουργοί¹⁵⁵, διάφορα εργαλεία για να μετρούν, γωνίες, διαβήτες¹⁵⁶ και κανόνες, όχι μόνο γιατί τα μυκηναϊκά έλεφαντουργήματα είναι

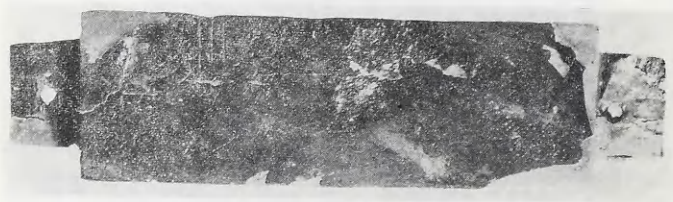
τόσο τεχνικά κομμένα, πού ή χρήση τῶν ἐργαλείων αὐτῶν εἶναι ἀπαραίτητη, ἀλλ' ἀκόμη καί γιατί τὰ σημάδια τους διακρίνονται σέ διάφορα ἀκατέργαστα κομμάτια ἀπό τὰ ἐργαστήρια ἐλεφαντουργίας τῶν Μυκηνῶν. Σέ πολλά στρογγυλά πλακίδια διακρίνονται τμήματα τῶν ἐγγάρακτων κύκλων πού ἔγιναν μέ διαβήτη¹⁵⁷, σ' ἓνα μάλιστα κι ή κεντρική στιγμή τοῦ διαβήτη (εἰκ. 36)¹⁵⁸.

Εἰκ. 61. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπό τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στίς Μυκῆνες.

Εἰκ. 62. Ἡ ἐνθεση τῆς εἰκ. 61. Πλάγια ὄψη.

Εἰκ. 63. Ἡ ἐνθεση τῶν εἰκ. 61-62. Πίσω ὄψη.

Στήν πίσω πλευρά πλακιδίων σέ σχῆμα κολόνας διακρίνονται καθαρά κατακόρυφες ἐγγάρακτες γραμμές, πού στάθηκαν οἱ δείχτες τῶν μετρήσεων γιά τή σωστή ἀπόδοση τῶν ἀναλογιῶν (εἰκ. 43)¹⁵⁹. Ἐνα ἀρκετά μεγάλο πλακίδιο ἀπό τὸ ἐργαστήριο στοῦ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» τῶν Μυκηνῶν δείχνει σέ διάφορες πλευρῆς καί σέ κανονικά διαστήματα σειρά ἀπό ἐγγάρακτες γραμμές (εἰκ. 61-3)¹⁶⁰ πού δέν προορίστηκαν βέβαια γιά νά κολλήσουν διάφορα ἐνθέματα, ὅπως νομίστηκε, ἀλλά γιά νά υπολογιστοῦν οἱ ἀποστάσεις γιά ὀρισμέ-

νη διακόσμηση. Ἡ χρήση φακῶν καὶ μάλιστα φακῶν ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο

Εἰκ. 64. Ἐλεφάντινο εἰδῶλιο ἀπὸ τῆς
Μυκῆνης.

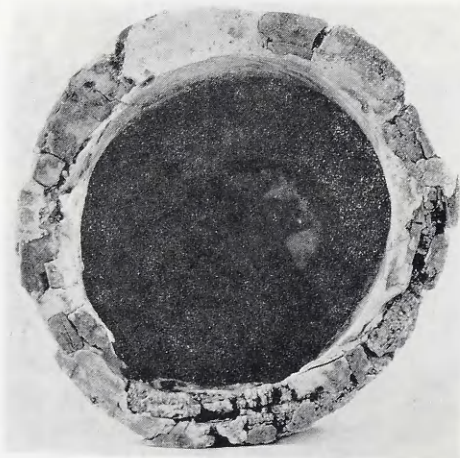
πρέπει νὰ θεωρεῖται ἐπίσης βέβαιη γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν λεπτότατων ἐγ-

χαράξεων σὲ διάφορα ἔλεφαντουργήματα, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὴ σύγχρονη σφραγιδογλυφία¹⁶¹. Τέλος οἱ ἔλεφαντουργοὶ χρησιμοποίησαν στὴ δουλειὰ τους διάφορα ὑλικά γιὰ τὸ τρίψιμο καὶ τὸ γυάλισμα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἔλεφαντόδοντου κι ἀκόμη γιὰ τὴ συγκόλληση τῶν ἐνθεμάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνεῖ λόγος πιὸ κάτω.

4. Ὁ τρόπος κατεργασίας τοῦ ἔλεφαντόδοντου στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια

α. Ἡ ἐπιλογή τοῦ κατάλληλου τμήματος τοῦ ἔλεφαντόδοντου

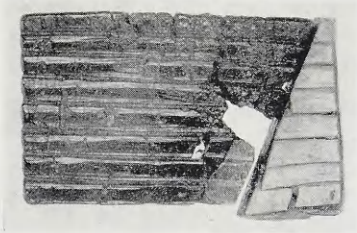
Δὲν ἀπομένει παρὰ ἡ διερεύνηση τοῦ τρόπου κατεργασίας τοῦ ἔλεφαντόδοντου στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ τεχνίτης ἔπαιρνε στὰ

Εἰκ. 65. Ἐλεφάντινη πυξίδα ἀπὸ τὸν θαλαμῶτὸ τάφο 49 τῶν Μυκηθῶν.

χέρια του ἀκατέργαστο τὸ ὑλικό, ἕως ὅτου παρέδιδε τελειωμένο κάποιο τεχνούργημα. Τὸ προστάδιο τῆς ἐπεξεργασίας ἦταν φυσικὰ ἢ ἐκλογή τοῦ κατάλληλου τμήματος τοῦ ἔλεφαντόδοντου, γιὰ ὁποῖο συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἐπρόκειτο νὰ ὑποστεῖ κατεργασία. Ἄν ὁ τεχνίτης ἐπρόκειτο νὰ κατασκευά-

σει κάποιο ειδώλιο, ή ένα παχὺ ὀλόγλυφο τμήμα, ἔπρεπε νὰ διαλέξει ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὴν αἰχμηρὴ ἄκρη, τὸ τελευταῖο συμπαγῆς τμήμα τοῦ ἔλεφαντόδοντου (εἰκ. 64)¹⁶². Ἄν ἤθελε νὰ κατασκευάσει μὴν ὀλόκληρη στρογγυλὴ πυξίδα μποροῦσε νὰ διαλέξει ὁποιοδήποτε τμήμα ἀπὸ τὸ κούφιο ἐσωτερικὰ δόντι (εἰκ. 65)¹⁶³. Ἄν ἤθελε νὰ ἐπεξεργαστεῖ κάποια μικρότερη ἔνθεση,

Εἰκ. 66. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

Εἰκ. 67. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις δουλεμένες δύο φορές.

ὁποιοδήποτε τμήμα τοῦ ἦταν βολικό. Πάντα ὅμως ἡ ἐκλογή τοῦ κομματιοῦ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ γλυφεῖ ἔπαιξε σημαντικό ρόλο, γιατί τὸ ὄλικό ἦταν πολὺτιμο καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ ἀχρηστευθεῖ. Σὲ διάφορα μισοδουλεμένα κομμάτια ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια ἔλεφαντουργίας τῶν Μυκηναίων παρατηρεῖται αὐτὴ ἡ οἰκονομία τοῦ ὄλικου, ὄχι μόνον ἀπὸ τίς «τσόντες», ποὺ τοποθετοῦνται ἡ μία δίπλα στὴν ἄλλη γιὰ νὰ ἀποδώσουν ἕνα σύνολο (εἰκ. 66)¹⁶⁴, ἀλλ' ἀκόμη κι ἀπὸ διάφορα κομμάτια ποὺ δείχνουν πὼς τὰ ἔχουν κατεργαστεῖ δύο φορές (εἰκ. 67)¹⁶⁵. Ὅταν γιὰ κάποιο λόγο ἡ ἀπόδοση κάποιου θέματος δὲν τελείωσε, τὸ ἔλεφάντινο κομμάτι δὲν πετάχθηκε, ἀλλὰ φυλάχθηκε καὶ χρησιμοποιήθηκε καὶ δεῦτερη φορά.

Στὴν ἐπιλογή τοῦ κατάλληλου τμήματος ἔπαιξε φυσικὰ ρόλο κι ἡ ὁποια-
 δήποτε παραγγελία, ἀφοῦ ἡ ποιότητα τοῦ ὑλικοῦ δὲν ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἴδια σ'

Εἰκ. 68. Ἐλεφάντινη πωξίδα ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 49 τῶν Μυκηθῶν.

Εἰκ. 69. Ἐλεφάντινη ἔνθεση.

ὄλα τὰ τμήματα. Τὸ τμήμα τοῦ ἔλεφαντόδοντου, ποῦ εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ τὸ

κρέας του ζώου έθεωρείτο στην άρχαιότητα σαν κατώτερης ποιότητας¹⁶⁶. Στο τμήμα αυτό τα νερά του έλεφαντόδοντου δεν είναι κανονικά καμπύλα (εϊκ. 68)¹⁶⁷ αλλά κυματιστά. Τα νερά αυτά διακρίνονται εύκολα στην πίσω όψη μερικῶν μυκηναϊκῶν έλεφαντουρρημάτων, όπως σ' ένα χτένι από τον Α ταφικό κύκλο τῶν Μυκηνῶν¹⁶⁸, ή όπως ακόμη σε διάφορες ένθεσεις από τὰ εργαστήρια έλεφαντουργίας τῶν Μυκηνῶν (εϊκ. 69)¹⁶⁹. Δύσκολα όμως γενικά μπορούμε νὰ καταλάβουμε, ακόμη κι ἂν διακρίνουμε τὰ κανονικά νερά, τὸ τμήμα τοῦ έλεφαντόδοντου ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται κάποιος μυκηναϊκὸ έλεφάντινο ἔργο, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὶς κοίλες ἐσωτερικὰ κυλινδρικές πυξίδες, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔγινε πῶς πάνω λόγος.

β. Ὁ πριονισμὸς τοῦ έλεφαντόδοντου

Τὸ προστάδιο τῆς ἐπιλογῆς τοῦ κατάλληλου τμήματος τοῦ ὕλικου ἀκολουθοῦσε φυσικὰ καὶ στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο ἡ κοπή του¹⁷⁰. Κι ἐδῶ ἦταν ἴσως πὺς χρησιμοποιήθηκαν τὰ μικρὰ χάλκινα πριόνια, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως. Τὸ «*πρίειν τὸν έλέφαντα*» θεωρήθηκε στὴν άρχαιότητα ἡ πρώτη φάση τῆς κατεργασίας τῶν έλεφάντινων ἔργων¹⁷¹, καὶ *πριστός*, ἢ καὶ *νεόπιστος* εἶναι τὸ ἐπίθετο τοῦ έλεφαντόδοντου στὸν Ὅμηρο¹⁷².

γ. Ἡ ἀπόξεση τοῦ έλεφαντόδοντου

Ὅταν ὁ έλεφαντουργὸς εἶχε στὰ χέρια του τὸν κατάλληλο ὄγκο τοῦ έλεφαντόδοντου πὺς χρειαζόταν, μπορούσε νὰ προχωρήσει στὴ δουλειά με τὰ εργαλεῖα πὺς γνωρίσαμε. Ἡ φάση αὐτὴ τοῦ «*ἔξειν τὸν έλέφαντα*»¹⁷³ ἦταν κι ἡ πῶς δύσκολη, πὺς ἀπαιτοῦσε μεγάλη ἐπιδεξιότητα καὶ προσοχή. Ἐπιδεξιότητα φυσικὰ, γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ κακοτεχνίες καὶ προσοχή γιὰ νὰ προχωρήσει ἡ δουλειά σύμφωνα με τὰ ἀρχικὰ σχέδια καὶ τὰ μέτρα. Κι ὅπως εἶδαμε, ἤδη ἡ χρῆση ὀρισμένων μέτρων γιὰ τὰ προσχέδια διαφόρων έλεφαντουρρημάτων εἶναι φανερὴ σὲ μερικὰ μισοκατεργασμένα μυκηναϊκὰ ἔργα.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἓνα μοναδικό, μισοδουλεμένο έλεφάντινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὶς παλιές ἀνασκαφές στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν (εϊκ. 44-7), πὺς ὅπως εἶδαμε, ὑποδηλώνει ἴσως τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀκόμη εργαστηρίου έλεφαντουργίας στὸ πρῶτο αὐτὸ μυκηναϊκὸ κέντρο¹⁷⁴. Πρόκειται γιὰ ἓνα μικρὸ εἰδῶλιο, πὺς ἀποδίδει μιὰ ὄρθια γυναικεία μορφή με μακρὺ φόρεμα, πὺς ἔχει τὰ δύο χέρια κάτω ἀπὸ τὸ πλοῦσιο, γυμνὸ ἴσως, στηθος. Τὸ εἰδῶλιο εἶναι ἡμίεργο, ἀφέθηκε δηλαδὴ μισοδουλεμένο, γιὰ κάποιον ἄγνωστο λόγο, ἴσως γιὰ τὴν ἔσπασε στὰ χέρια· ἐγκαταλείφθηκε σ' ἓνα προχωρημένο στάδιο, στὴν προσπάθεια νὰ ἀποδοθοῦν οἱ ὄγκοι. Στὸ φόρεμα ἔχουν μείνει οἱ ἐπίπεδες κάθετες γλυφές, ὅπως καὶ στὸ κεφάλι, ὅπου ὀρισμένα σημεῖα εἶναι ἄπεργα.

Στό στήθος ή έργασία έχει προχωρήσει περισσότερο με μικρότερες γλυφές και μάλιστα τὸ δεξιὸ τμήμα εἶναι περισσότερο δουλεμένο ἀπὸ τὸ ἀριστερό. Τὰ χέρια διαγράφονται ἤδη ἀδρά. Σὲ πολλὰ σημεῖα φαίνονται ἴχνη ἀπὸ ἐργαλεία, ἀπὸ ἓνα πρίονι στὴ βάση καὶ στὸ κεφάλι κι ἄλλοῦ ἀπὸ ἐργαλεῖα χωρὶς δόντια. Δὲν ἔχουν ὅμως ἀποδοθεῖ λεπτομέρειες κι ὑπῆρχε ἀκόμη πολλὴ δουλειὰ γιὰ νὰ γίνει λεία ἡ ἐπιφάνεια.

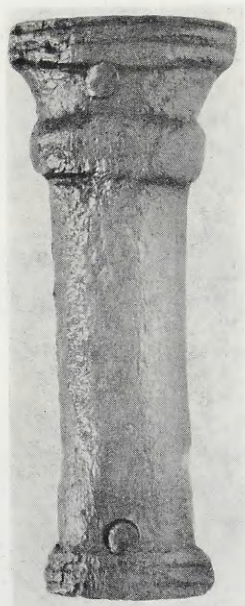
δ. Ἡ στίλβωση τοῦ ἐλεφαντόδοντου

Ἡ στίλβωση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐλεφαντόδοντου ἦταν κι ἡ τελικὴ φάση τῆς ἐργασίας. Ἴσως κι οἱ μυκηναῖοι ἐλεφαντουργοί, ὅπως ἄλλωστε κι οἱ ξυλουργοί, χρησιμοποίησαν γιὰ τὸ γυάλισμα αὐτὸ τῆς ἐπιφάνειας τῶν ἔργων διάφορες ὕλες ποὺ μαρτυροῦνται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπως τὸ ἀγκαθωτὸ δῆρμα μερικῶν ψαριῶν¹⁷⁵. Εἶχε ὑποθεθεῖ¹⁷⁶ ὅτι στὴν ἀρχαιότητα χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ γυάλισμα τῆς ἐπιφάνειας τῶν ἐλεφάντινων ἔργων κι ἡ ἐλαφρόπετρα. Κι αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἤδη στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια με τὴν ἀνεύρεση κομματιῶν ἐλαφρόπετρας στὸ ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» (εἰκ. 32), ποὺ βρέθηκαν μαζί με τὰ μισοκατεργασμένα ἐλεφαντουργήματα¹⁷⁷. Ἡ σκόνη τῆς ἐλαφρόπετρας μπορούσε νὰ δώσει μ' ἓνα βρεγμένο πανὶ μιὰ ωραία στιλπνὴ ἐπιφάνεια.

ε. Ἡ σύνδεση τῶν ἐλεφάντινων κομματιῶν

Μερικὰ μυκηναϊκὰ ἐλεφαντουργήματα, ὅπως πάλι καὶ τὰ ξυλουργικὰ ἔργα¹⁷⁸ χρειάσθηκαν πρόσθετο κόπο καὶ μέσα γιὰ νὰ ὀλοκληρωθοῦν. Οἱ ἐλεφάντινες ἐνθέσεις ἀρχικὰ ἔπρεπε με διάφορους τρόπους νὰ συναρμοσθοῦν στὸ κύριο ἔργο. Εἶναι ἡ ἐργασία ποὺ οἱ ἀρχαῖοι ὀνόμαζαν «ρυθμί- ζειν»¹⁷⁹. Οἱ μυκηναῖοι χρησιμοποίησαν διάφορα καρφιά, πολλὲς φορές ἐλεφάντινα, ποὺ περνοῦσαν μέσα ἀπὸ τρύπες, συχνὰ διαμερεῖς γιὰ νὰ ἐνώσουν δύο τμήματα. Σπάνια σώζονται καὶ τὰ καρφιά (εἰκ. 70)¹⁸⁰, οἱ τρύπες ὅμως ποὺ παρατηροῦνται σὲ πληθὺς ἔργων (εἰκ. 71)¹⁸¹, εἶναι ἀρκετὴ ἔνδειξη. Συνήθως τὰ διάφορα κομμάτια συνδέονται μεταξύ τους σὲ σημεῖα ποὺ δὲν εἶναι ὀρατά, ἢ κι ἂν φαίνονται, δὲν ἐνοχλοῦν τὸ μάτι. Δὲν λείπουν ὅμως μερικὲς φορές καὶ κακότεχνες συνδέσεις (εἰκ. 71)¹⁸², κυρίως σὲ λεπτὰ πλακίδια, ποὺ δὲν μπορούσε νὰ γίνει διαφορετικὰ. Ἄλλοτε τὰ μυκηναϊκὰ ἐλεφάντινα τεχνουργήματα συνδέονται μεταξύ τους με γόμφους, δηλαδὴ σφήνες, ποὺ ἀρμόζουν σὲ ἐγκοπές, κομμάτια ποὺ μένουν ἄπεργα στὸ τέρμα κάποιας ἐνθεσης, γιὰ νὰ δέσουν με μιὰν ἄλλη ὑποδοχὴ (εἰκ. 42-3, 61-3)¹⁸³. Δὲν λείπουν ἀκόμη καὶ τὰ τεχνικὰ τέλεια χωνευτὰ «συρταρωτὰ κλειδιά», ποὺ ὅταν τέλειωναν ἦταν δύσκολο νὰ ἀποπέσουν, εὐκολο ὅμως νὰ ἀποσυνδεθοῦν (εἰκ. 23)¹⁸⁴.

Σε πολλές περιπτώσεις, πού ἐλεφάντινα κομμάτια συναρμόζονται με χάλκινα, χρησιμοποιούνται επίσης χάλκινα καρφιά. Ένα χάλκινο καρφί σώζεται στο ἐλεφάντινο μῆλο τῆς λαβῆς ἑνὸς ξίφους (εἰκ. 72)¹⁸⁵ κι ἀκόμη στὴν πίσω πλευρά μιᾶς ἐλεφάντινης ἀσπίδας (εἰκ. 73)¹⁸⁶. Μερικὲς φορές τὰ

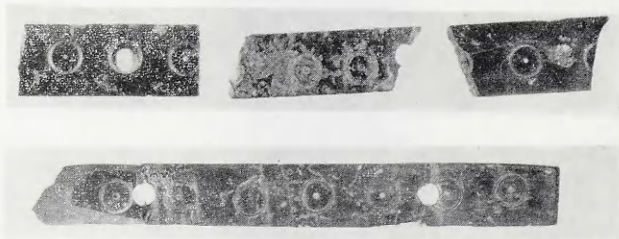
Εἰκ. 70. Ἐλεφάντινη ἔνθεση σὲ σχῆμα κολόνας, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

ὄρατὰ συνδετικὰ σημεῖα διακοσμοῦνται ξεχωριστὰ, ὅπως τὰ καρφιά πού συνδέουν τὴν ἐλεφάντινη λαβὴ με τὸν χάλκινο δίσκο ἑνὸς καθρέφτη ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῆς Κλυταιμνήστρας (εἰκ. 74)¹⁸⁷, πού ἔχουν χρυσὴ ἐπένδυση με κοκκίδωση στὴν περιφέρεια κι ἔνθεμα γαλάζιας ὑαλόμαζας. Γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς τὸ μόχθο γενικὰ τῆς συνθετικῆς δουλειᾶς τῶν ἐλεφαντουργῶν δὲν ἔχει παρὰ νὰ ρίξει μιὰ ματιὰ σὲ μιὰ μοναδικὴ σύνθεση, πού σώθηκε ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμο. Στὰ 87 διάφορα ἐλεφάντινα ἐνθέματα πού κόσμησαν

τὴν πρόσθια πλευρὰ ἐνὸς ξύλινου ὑποποδίου, ἀπὸ τὴν ἀσύλητη βασιλικὴ ταφὴ τοῦ πλευρικοῦ δωματίου τοῦ θολωτοῦ τάφου Α τῶν Ἀρχαῶν (εἰκ. 75)¹⁸⁸.

ς'. Τὰ ἐγγράκτα σημεῖα στὰ μυκηναϊκὰ ἑλεφαντουργήματα

Σὲ μερικὰ ἑλεφάντινα κομμάτια παρατηροῦνται διάφορα χαραγμένα σημεῖα, ποὺ ἴσως χρησίμευαν γιὰ νὰ ὀρίσουν τὴ θέση τους σὲ κάποιες συνθέσεις. Ἐνα πλακίδιο ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 9 τῶν Μυκηνῶν ἔχει χαραγμένο

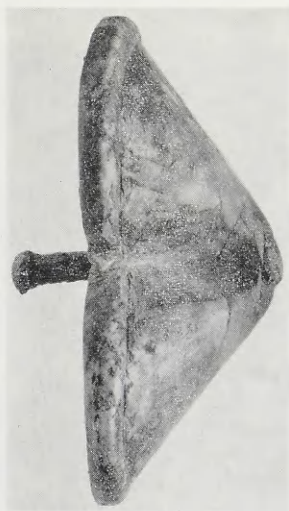
Εἰκ. 71. Ἐλεφάντινα πλακίδια.

Εἰκ. 72. Ἐλεφάντινη λαβὴ ξίφους ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 92 τῶν Μυκηνῶν.

ἓνα Χ (εἰκ. 76)¹⁸⁹. Ἐνα ἀπὸ τὰ 11 ἀνάγλυφα βούκρανα ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 75 τῶν Μυκηνῶν ἔχει χαραγμένο ἓνα φύλλο (εἰκ. 77)¹⁹⁰. Στὸ κάτω μέρος καὶ στὴν πίσω πλευρὰ ἐνὸς πλακιδίου σὲ σχῆμα κολόνας ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν εἶναι χαραγμένο ἓνα ἄλλο σημεῖο, ποὺ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ σὰν γ ἢ ψάρι (εἰκ. 78)¹⁹¹. Ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς

τάφους τῶν Μυκηνῶν προέρχονται τέσσερις ἀνάγλυφες ὀκτώσχημες ἀσπίδες (εἰκ. 79)¹⁹², με διάφορα σημεῖα, ἐγχάρακτα στὴν πίσω ἐπίπεδη πλευρά. Ἀπὸ τοὺς ἴδιους θαλαμωτοὺς τάφους ἴσως προέρχονται ὀκτὼ ἄλλα διαφόρων σχημάτων πλακίδια καὶ ράβδοι, ποὺ ἔχουν πάλι ἐγχάρακτα ἓνα σταυρὸ, ἓνα Χ, ἓνα Ν, ἓνα σημάδι σὰν μισὸ κλαδί κι ἀκόμη δύο ἄλλα σημάδια σὰν Ν

Εἰκ. 73. Ἐλεφάντινη ἐνθεση σὲ σχῆμα ὀκτώσχημης ἀσπίδας, ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν.

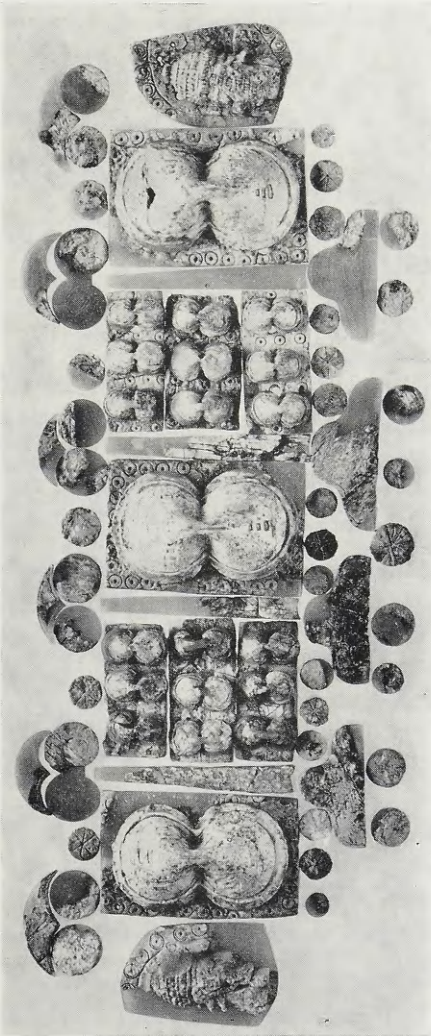
(εἰκ. 80)¹⁹³. Ἐνα πλακίδιο ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» τῶν Μυκηνῶν ἔχει ἓνα ἐγχάρακτο σταυρὸ (εἰκ. 81)¹⁹⁴ κι ἓνα ἄλλο ἓνα V (εἰκ. 82)¹⁹⁵. Ἐνα ἄλλο πλακίδιο ἀπὸ ἄγνωστη θέση τῶν Μυκηνῶν ἔχει ἴσως τρία σημεῖα (εἰκ. 83)¹⁹⁶. Ἐνα πλακίδιο ἀπὸ τὴν ἀκρόπολι τῶν Ἀθηνῶν με τὴν ἀνάγλυφη παράσταση ἑνὸς ζώου ἔχει στὴν πίσω πλευρὰ δύο ἐγχάρακτα σημεῖα (εἰκ. 84)¹⁹⁷. Τέλος ἔντεκα πλακίδια ἀπὸ τὰ Σπάτα (εἰκ. 85-6)¹⁹⁸ ἔχουν διάφορα σημεῖα, δύο, τρεῖς ἢ τέσσερις παράλληλες γραμμές, ἓνα T, ἓνα Χ, ἓνα V με μιὰ παράλληλη γραμμὴ σὲ μιὰ κεραία κι ἄλλα δύο σημεῖα, ποὺ δύσκολα περιγράφονται. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ παρατηροῦνται τέτοια σημεῖα σὲ μυκηναϊκὰ ἐλεφαντουργήματα, γι' αὐτὸ καὶ τὸ θέμα χρειάζεται κάποια ἰδιαίτερη ἐξέταση.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πίνακα τῆς εἰκ. 87, τὰ διάφορα ἐγχάρακτα σημεῖα εἶναι συνολικά 20. Τὰ ἴδια σημεῖα βρίσκονται σὲ περισσότερα κομμάτια, ὅπως τὸ σημεῖο 2, ποὺ ἀπαντᾷ τρεῖς φορές στὰ Σπάτα. Τὸ ἴδιο σημεῖο ἀπαντᾷ σὲ μερικά κομμάτια ἀπὸ διάφορα μέρη, ὅπως τὰ σημεῖα 1,3,4 καὶ 10, ποὺ ἀπαντοῦν στὶς Μυκῆνες καὶ στὰ Σπάτα καὶ τὰ σημεῖα 5 καὶ 9 ποὺ ἀπαντοῦν στοὺς θαλαμωτοὺς τάφους καὶ στὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν», τῶν Μυκηθῶν.

Εἰκ. 74. Ἐλεφάντινη λαβὴ καθρέφτη, ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῆς Κλυταιμνήστρας στὶς Μυκῆνες.

Τέλος πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι σὲ τρεῖς περιπτώσεις ὑπάρχουν δύο σημεῖα στὸ ἴδιο ἀντικείμενο, ἴσως μάλιστα μιὰ φορά τρία. Ἀναρωτιέται κανεὶς ποῖα εἶναι ἡ ἀξία ὄλων αὐτῶν τῶν ἐγχάρακτων σημείων, γι' αὐτὸ κι ἡ σύγκρισή τους μὲ τὰ σύμβολα τῶν διαφόρων προϊστορικῶν γραφῶν τοῦ Αἰγαίου, ἀκόμη μὲ τὰ διάφορα «σημεῖα τῶν ἀγγείων», τὰ σημάδια δηλαδὴ ποὺ ἔχουν χαραχθεῖ ἢ ζωγραφισθεῖ πάνω σὲ διάφορα ἀγγεῖα καὶ τέλος μὲ τὰ λεγόμενα «τεκτονικά σημεῖα», τὰ σημάδια ποὺ χαράχθηκαν σὲ διάφορες πέτρες κτιρίων, εἶναι ἀπαραίτητη.

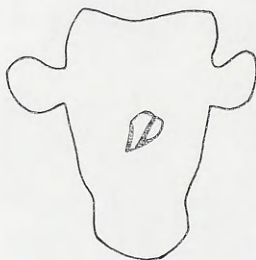

Εικ. 75. Ήλεφάντινες ἐνθῆσεις, ἐπένδυση στὴν πρόσθια πλευρὰ ἐνὸς ὑποποδίου, ἀπὸ τὸν βοιωτὸ τάφο Α τῶν Ἀρχαίων.

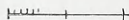
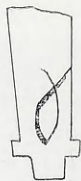
Λίγες εἶναι οἱ σχέσεις τῶν ἐγχάρακτων σημείων στὰ ἔλεφαντουργήματα μετὰ τὰ σύμβολα τῆς μινωικῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς. Μόνο τέσσερα σημεία,

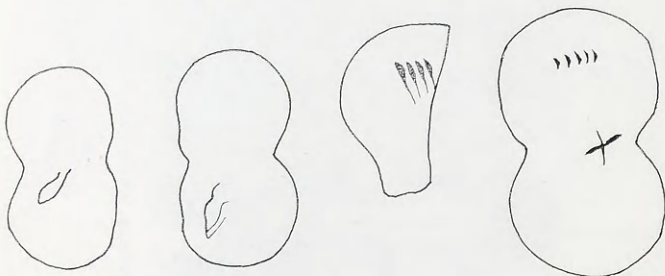
Εἰκ. 76. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 9 τῶν Μυκηθῶν.

Εἰκ. 77. Ἐλεφάντινη ἐνθεση σὲ σχῆμα ταυροκεφαλῆς, ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 75 τῶν Μυκηθῶν.

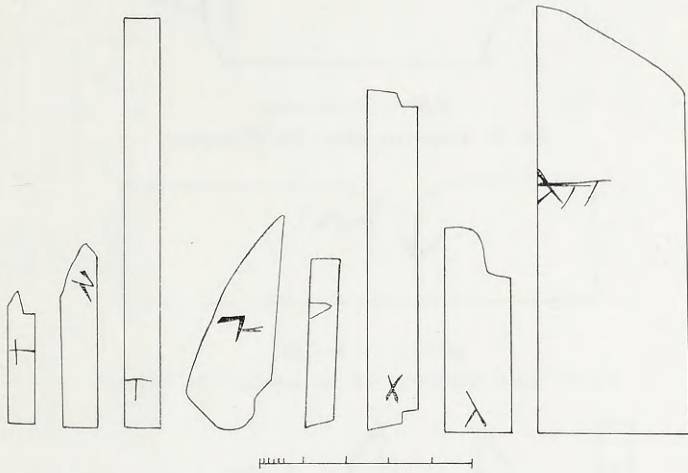
Εἰκ. 78. Ἐλεφάντινη ἐνθεση σὲ σχῆμα κοιλόννας, ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηθῶν.

Εἰκ. 79. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις σὲ σχῆμα ὀκτώσχημων ἀσπίδων, ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηθῶν.

τὰ σημεία ἀρ. 9, 11, 14 καὶ 16 ἀπαντοῦν καὶ στὴν ἱερογλυφικὴ γραφῆ¹⁹⁹. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν ἐξελιγμένη μινωικὴ Γραμμικὴ Α γραφῆ, ἀφοῦ

μόνο τὰ σημεῖα ἀρ. 4 καὶ 9 ἀπαντοῦν σ' αὐτὴ τῇ γραφῇ²⁰⁰. Στὴν κυπρομι-

Εἰκ. 80. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηθῶν.

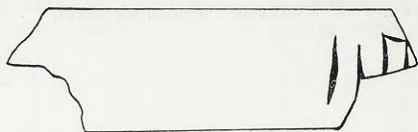

Εἰκ. 81. Ἐλεφάντινη ἐνθέση ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

Εἰκ. 82. Ἐλεφάντινη ἐνθέση ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

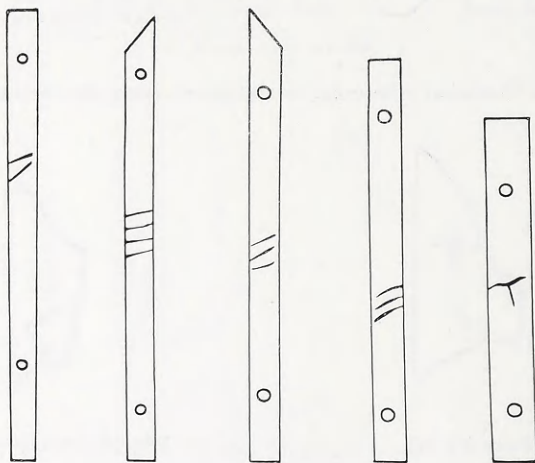
νοικὴ λεγόμενη γραφῇ ἀπαντοῦν πάλι τὰ ἐγχάρακτα σημεῖα ἀρ. 4,5 καὶ 9²⁰¹.

Εικ. 83. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τῆς Μυκῆνης.

Εικ. 84. Ἐλεφάντινη ἐνθεση ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν.

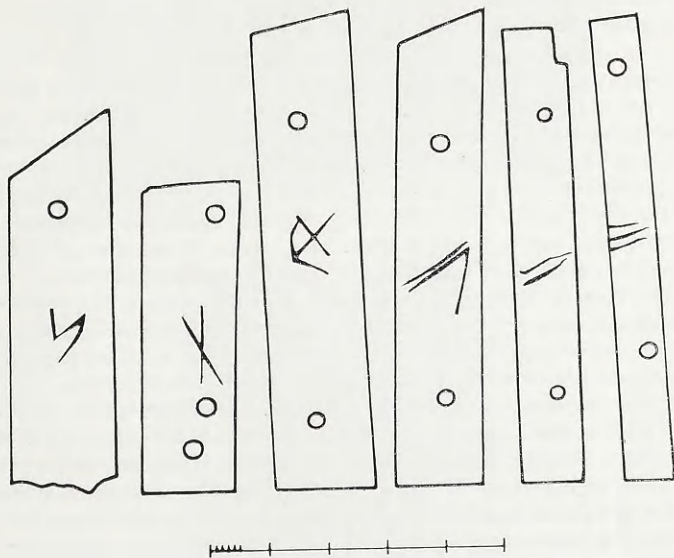

Εικ. 85. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο τῶν Σπάτων.

		ΜΥΚΗΝΕΣ					ΑΘΗΝΑ	ΣΠΑΤΑ
		ΘΑΛ. ΤΑΦ. 9	ΘΑΛ. ΤΑΦ. 75	ΘΑΛ. ΤΑΦΟΙ	ΣΠΙΤΙ ΣΦΙΓΓΩΝ	ΑΓΝ. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ		
1	∥						∥	∥ ∥
2	∥∥							∥∥ ∥∥ ∥∥
3	∥∥∥			∥∥∥ ∥∥∥				∥∥∥
4	⊥			⊥				⊥
5	✓			∨	∨			
6	∪			∪				
7	↘			•				↘
8	∩			∩				
9	+			+ +	+			
10	×	+		×				×
11	∩							∩
12	↘			↘ ↗				
13	>			>				
14	∩						∩	
15	∩					∩		
16	∩			∩				
17	∩		∩					
18	∩						∩	
19	∩			∩				
20	∩							∩

Εικ. 87. Τα εγχάρακτα σημεία στα μυκηναϊκά ελεφαντουργήματα.

Οί σχέσεις τῶν σημείων τῶν χαραγμένων στὰ ἔλεφαντουργήματα μὲ τὴ σύγχρονη μυκηναϊκὴ γραφή, τὴ Γραμμικὴ γραφὴ Β, εἶναι ἴσως μεγαλύτερες. Στὴ Γραμμικὴ Β γραφὴ ἀπαντοῦν τὰ ἐγχάρακτα σημεῖα ἀρ. 4, 6, 9, 14 καὶ ἴσως τὸ σημεῖο 20, ποὺ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὰ σημεῖα 1, 73, 2, 20, 10²⁰², ἀποδίδοντας ἀντίστοιχα τὶς συλλαβές *da, mi, ro, zo, u*. Στὴν ἴδια γραφὴ

Εἰκ. 86. Ἐλεφάντινες ἐνθέσεις ἀπὸ τὸν θαλαμῶτὸ τάφο τῶν Σπᾶτων.

τὸ ἐγχάρακτο σημεῖο 9 εἶναι συγχρόνως μονάδα βάρους²⁰³, κι ἀκόμη τὰ σημεῖα 1, 2 καὶ 3, δηλαδὴ οἱ παράλληλες γραμμές, συμβολίζουσι ἀριθμούς, ἀντίστοιχα τοὺς ἀριθμούς 2, 3 καὶ 4, ἀφοῦ κάθε μία κάθετη γραμμὴ δηλώνει καὶ μία μονάδα. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὰ ἐγχάρακτα σημεῖα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδίδουσι γράμματα τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς, γιατί ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἄγνωστος στὴ γραφὴ αὐτὴ. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι μὲ τὰ σημεῖα 1, 2 καὶ 3, δηλαδὴ μὲ τὶς διάφορες παράλληλες γραμμές, ἀποδίδονται ἀριθμοί.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐγχάρακτα στὰ ἔλεφαντουργήματα σημεῖα εἶναι γνωστὰ καὶ σὰν «τεκτονικὰ σημεῖα», τὰ θρησκευτικῆς ἴσως σημασίας σημεῖα ποὺ

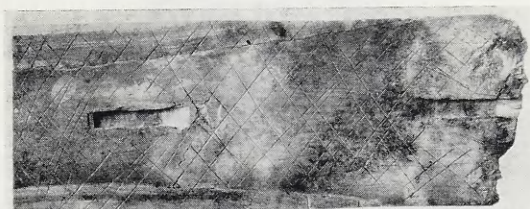
έχουν χαραχθεί σε πέτρες, όπως π.χ. το σημεῖο 9, ὁ σταυρός²⁰⁴. Ἄλλα πάλι εἶναι γνωστά σὰν «σημεῖα ἀγγείων» καὶ μάλιστα σὲ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα σύγχρονα μὲ τὰ ἐλεφαντουργήματα, ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὶς ἀγορὲς τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως τὰ σημεῖα 4, 5, 9 καὶ 10²⁰⁵. Τὰ σημεῖα αὐτά, ποὺ χαραχθήκαν ἢ ἀποδόθηκαν μὲ χρῶμα στὴ βάση μερικῶν ἀγγείων, δὲν φαίνεται πὼς ἔχουν σχέση μὲ τὸν κάτοχο ἢ τὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ εἶναι μάλλον σημεῖα τῶν ἀγγειοπλαστῶν ἢ τῶν ἐμπόρων. Ἀνάλογη ἦταν πιθανότατα κι ἡ σημασία τῶν «σημείων τῶν ἀγγείων», ποὺ εἶναι τόσο συνηθισμένα στὴν κυκλαδικὴ κεραμική. Τὰ σημεῖα αὐτὰ παρουσιάζουν καὶ τὴ μεγαλύτερη σχέση μὲ τὰ ἐγχάρακτα σημεῖα τῶν ἐλεφαντουργημάτων. Στὰ ἀγγεῖα τῆς Φυλακωπῆς ἀπαντοῦν τὰ ἐγχάρακτα σημεῖα ἀρ. 1, 2, 3, 4, 5, 9, 10, 11, καὶ 19²⁰⁶. Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο ὅτι τὰ ἐγχάρακτα σημεῖα τῶν ἐλεφαντουργημάτων μοιάζουν τόσο πολὺ μὲ τὰ «σημεῖα τῶν ἀγγείων». Φαίνεται ὅτι οἱ διάφοροι τεχνίτες τοῦ Αἰγαίου εἶχαν κοινὰ σημεῖα γιὰ νὰ συνεννοοῦνται στὴ διάρκεια τῆς δουλειᾶς.

Γιὰ τὴν ἔρμηνεία τῶν σημείων στὰ διάφορα ἐλεφάντινα κομμάτια ὑπάρχει ὅμως κάποια ἀκόμη βοήθεια. Ὅλα σχεδὸν τὰ κομμάτια μὲ τὰ ἐγχάρακτα σημεῖα εἶναι ἀπλὰ πλακίδια, χωρὶς κάποια ἰδιαίτερη γλυφὴ, μὲ τρύπες ὅμως ἢ γόμφους, ποὺ δείχνουν πὼς ἦταν προορισμένα νὰ συνδεθοῦν σὲ κάποιο πυρήνα. Στὰ πλακίδια ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» τῶν Μυκηνῶν, ἀκριβῶς στὴ θέση ποὺ ἔχουν χαραχθεῖ τὰ σημεῖα, ἀλλὰ στὴ διπλανὴ πλευρᾶ, ἔχουν χαραχθεῖ λεπτές κάθεται γραμμές, ποὺ υπογραμμίζουν τὴ θέση τοῦ σημείου. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ σημεῖα χαραχθήκαν ἀπὸ τοὺς ἐλεφαντουργοὺς γιὰ νὰ ὀρισθεῖ ἡ θέση τῶν πλακιδίων σὲ κάποια μεγαλύτερη σύνθεση κι ἴσως γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἐγχάρακτα σημεῖα παρατηροῦνται μόνο σὲ ἀπλὰ πλακίδια κι ὄχι σὲ ἄλλα ἀνάγλυφα, ἀφοῦ ἡ ὁποιαδήποτε διακόσμηση στὰ δευτέρα βοηθοῦσε στὴ γνωστὴ τους τοποθέτηση²⁰⁷. Ἀντίστοιχα ἄλλωστε ἐγχάρακτα σημεῖα εἶναι γνωστά ἀπὸ ἀνατολικά ἐλεφαντουργήματα, γράμματα ἢ ἀριθμούς, κάποτε κι ὀλόκληρες ἐπιγραφές²⁰⁸ μερικὲς φορές δηλωμένα μὲ χρῶμα²⁰⁹, ποὺ ἀναμφίβολα χρησίμευσαν πάλι γιὰ νὰ ὀρίσουν τὴ θέση τους σὲ πολὺπλοκες συνθέσεις²¹⁰. Σχετικὰ εἶναι τέλος τὰ σημεῖα ποὺ χαραχθήκαν σὲ ὀστεῖνα ἐνθέματα ἢ φαγεντιανὰ ἀπὸ τὴν Κνωσό²¹¹.

ζ. Ἡ συγκόλληση τῶν ἐλεφαντουργημάτων

Εἶναι βέβαιο ὅτι πολλὰ μυκηναϊκὰ ἐλεφάντινα ἐνθέματα κολλήθηκαν ἀπλὰ, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀπὸ τὴν πίσω πλευρᾶ. Εἶναι ἡ ἐργασία ποὺ στὴν ἀρχαιότητα ὀνομάζεται «κολλᾶν»²¹². Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἢ λεία πίσω ἐπιφάνεια τῶν ἐλεφάντινων ἔργων παρουσιάζει διάφορες κανονικὲς, λεπτές ἐγχάρακτες γραμμές, συνήθως ρόμβους (εἰκ. 88)²¹³, ἀλλὰ καὶ ἄλλα σχήματα

(είκ. 89-91)²¹⁴, πού δὲν χρησίμευσαν παρά γιά νά εἰσχωρήσει σ' αὐτὲς ἡ κολητική οὐσία, ὥστε νά δέσουν καλύτερα τὰ ἐνθέματα. Ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας στὸ «ἐργαστήριο τῶν καλλιτεχνῶν» τῶν Μυκηνῶν ἔχουμε μιὰν ἔνδειξη γιά μιὰ συγκολλητική οὐσία, πού χρησιμοποίησαν οἱ μυκηναῖοι

Εἰκ. 88. Ἐλεφάντινη ἔνθεση ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 88 τῶν Μυκηνῶν.

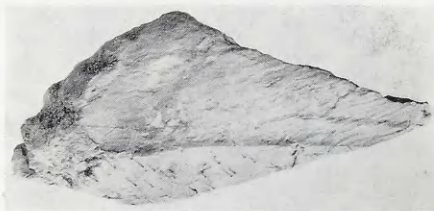
Εἰκ. 89. Ἐλεφάντινη ἔνθεση ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν.

ἐλεφαντουργοί. Τὸ κομμάτι κάποιας ὑποκίτρινης ὕλης πού βρέθηκε καὶ ἀποτελεῖται, ὅπως ἀποδείχθηκε, ἀπὸ μείγμα κολοφωνίου καὶ θείου, ὅταν ζεσταθεῖ ἰσχυρά, μετατρέπεται σὲ δυνατὴ συγκολλητικὴ οὐσία, μὲ μαυροκάστανο χρῶμα²¹⁵. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅμως ὅτι ἡ χρῆση κι ἄλλων συγκολλητικῶν οὐσιῶν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα γιά τὸ ἐλεφαντόδοντο,

ἤδη μάλιστα τῆς ψαρόκολλας²¹⁶. Ἴσως λοιπὸν κι ἄλλες συγκολλητικὲς οὐσίες χρησιμοποιήθηκαν κι ἀπὸ τοὺς μυκηναίους ἑλεφαντουργοὺς.

Εἰκ. 90. Ἐλεφάντινη ἔνθεση ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηναίων.

Εἰκ. 91. Ἐλεφάντινη ἔνθεση ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηναίων.

Εἰκ. 92. Ἐλεφάντινο ὀλόγλυφο κεφάλι πάπιας ἀπὸ τὴν Ἀσίνη.

η. Ὁ χροματισμὸς τοῦ ἑλεφαντόδοντου

Εἶναι ἀκόμη βέβαιο ὅτι μερικὰ μυκηναϊκὰ ἑλεφάντινα ἔργα εἶχαν ἐπίσης βαφεῖ μὲ πρόσθετα χρώματα. Ἐλάχιστα βαμμένα μυκηναϊκὰ ἑλεφαντουργή-

ματα έχουν σωθει, αρκετά όμως για να δείξουν τη χρήση αυτής της τεχνικής σ' αυτά τα χρόνια. Το ελεφάντινο κεφάλι μιας πάπιας, που βρέθηκε στην 'Ασίνη (εικ. 92)²¹⁷, σώζει ίχνη μαύρου χρώματος και στο μάτι σαφή ίχνη από γαλάζιο. Ένα ελεφάντινο κομμάτι από το εργαστήριο στο «σπίτι των άσπίδων» των Μυκηνών σώζει ίχνη κόκκινου χρώματος²¹⁸. Πρόκειται για μια τεχνική πολύ γνωστή στην 'Ανατολή, π.χ. από το Tell Atchana²¹⁹ και από την Αίγυπτο. Τα αιγυπτιακά ελεφαντουργήματα βάφονται συνήθως με κόκκινο, αλλά' ακόμη με καστανό, μαύρο και πράσινο χρώμα. Πολλά σημαν-

Εικ. 93. 'Επιχρυσο, ελεφάντινο χτένι από τον τάφο IV του Α ταφικού κύκλου των Μυκηνών.

τικά βαμμένα ελεφάντινα έργα είναι π.χ. γνωστά από τον τάφο του Τουταγχαμών²²⁰. Ίσως ακόμη βαμμένα ήταν μερικά ελεφαντουργήματα της μινωικής Κρήτης²²¹. Το βάψιμο άλλωστε του ελεφαντόδοντου, που είναι γνωστό και στον Όμηρο²²², ήταν πολύ συνηθισμένο στην αρχαιότητα²²³.

θ. 'Η επιχρύσωση του ελεφαντόδοντου

Ίσως οί μυκηναίοι ελεφαντουργοί, πριν παραδώσουν έτοιμα κάποια ελεφαντουργήματα, χρειάστηκαν μιάν ακόμη εργασία, την επιχρύσωση όρισμένων τμημάτων της επιφάνειας των ελεφαντουργημάτων. Από τον Α ταφικό περίβολο των Μυκηνών γνωρίζουμε τρία επίχρυσα ελεφάντινα χτένια. Το ένα από τον τάφο IV είναι στρογγυλό (εικ. 93)²²⁴, το δεύτερο από τον τάφο V έχει επιχρύσωση στο κεντρικό του τμήμα, όχι όμως στις λαβές (εικ. 94)²²⁵ και το τρίτο από τον τάφο III είναι πάλι ολόκληρο επίχρυσο (εικ. 95)²²⁶. Ίχνη λεπτότατα φύλλου χρυσού παρατηρούνται σε ένα ελεφάντινο σκήπτρο από το λεγόμενο προϊστορικό νεκροταφείο των Μυκηνών²²⁷. Ένα μικρό, ήμικυκλικό αντίκειμενο από το ανώτερο στρώμα του Α ταφικού περιβάλλου

των Μυκηνών (είκ. 96-7)²²⁸, που δὲν χρησιμοποιήθηκε σὰν ἔνθεση, ἀλλ' ἀντίθετα γιὰ ἐξάρτηση, ὅπως δείχνουν οἱ τρύπες στὴ βάση, διακοσμείται στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια μὲ χρυσὰ καρφιά. Τὸ κυλινδρικό τμήμα χωρίζεται σὲ τέσσερις τομεῖς μὲ διπλὲς ἐγγάρακτες γραμμές, που τέμνονται σὲ ὀρθή γωνία καὶ στὴ μέση κάθε τομέα, ὅπως καὶ στὴν κορυφή, γλύφονται βαθύτεροι κύκλοι, που περιέχουν στὸ κέντρο ἀπὸ ἓνα χρυσὸ καρφί μὲ πολὺ πλατιά ἐπιφάνεια. Τέλος τὸ μῆλο τῆς λαβῆς ἐνὸς ξίφους ἀπὸ τὰ Δενδρά εἶναι ἐλεφάντινο, ὅπως συνηθίζεται συχνά, αὐτὴ τὴ φορά ὅμως τὸ ἐλεφαντό-

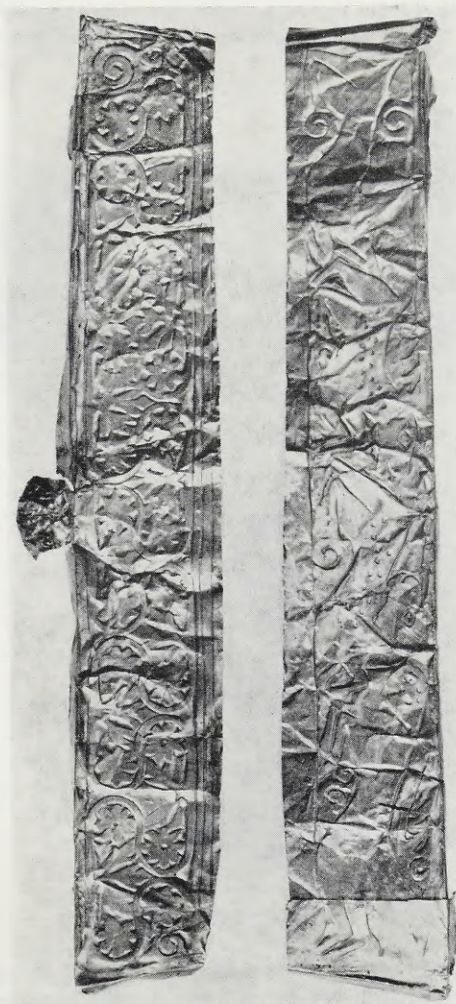

Εἰκ. 94. Ἐπίχρυσο ἐλεφάντινο χτένι ἀπὸ τὸν τάφο V τοῦ Α ταφικοῦ κύκλου τῶν Μυκηνῶν.

δοντο καλύπτεται ἐντελῶς μὲ χρυσὸ διάκοσμο φύλλο (εἰκ. 98)²²⁹. Τὸ τελευταῖο παράδειγμα, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ χτένια, που ἀναφέρθηκαν πρὶό πάνω, δείχνουν τὴ σπατάλη τοῦ ἐλεφαντόδοντου, που ἔκαναν μερικὲς φορές οἱ μυκηναῖοι, ἀφοῦ σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις τὸ ἐλεφαντόδοντο δὲν ἦταν ὄρατὸ καὶ βέβαια μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ φθηνότερο ὕλικό, ξύλο, ὅπως ἄλλωστε γινόταν συχνά²³⁰. Κι ἀκόμη ἦταν ἄχρηστο νὰ σκαλίσουν μὴν ὀλόκληρη παράσταση στὸ ἐλεφαντόδοντο, ὅπως στὸ χτένι ἀπὸ τὸν τάφο III καὶ νὰ τὴν ἐπαναλάβουν μὲ ἐγγάραξη στὸ χρυσό.

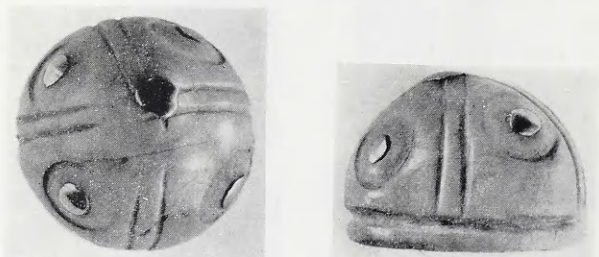
ι. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἐλεφαντόδοντου μὲ ἄλλες ὕλες

Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ τοῦ συνδυασμοῦ ἐλεφαντόδοντου καὶ χρυσοῦ εἶναι πάλι γνωστὴ ἀπὸ τὴν Ἀνατολή²³¹ καὶ τὴν Αἴγυπτο. Χρυσάφι μὲ ἐλεφαντόδοντο π.χ. χρησιμοποιήθηκε στὶς παλέτες²³², στὴ βεντάλια²³³ καὶ σ' ἓνα παιχνίδι²³⁴ τοῦ Τουταγχαμών. Ἀπὸ τίς ἴδιες περιοχὲς γνωρίζουμε ὅτι τὸ ἐλεφαντόδοντο κοσμήθηκε συχνά ὄχι μόνο μὲ χρυσό, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλες ὕλες, μὲ νιέλλο στὸ Tell-Atchana²³⁵, ἀσήμι, χαλκὸ καὶ lapis-lazuli στὴ Ras-Shamra (Ugarit)²³⁶, κι ἡ χρῆση τῶν ἰδίων ὑλῶν μαρτυρεῖται καὶ στὴν Αἴγυπτο, ὅπως δείχνουν τὰ εὐρήματα τοῦ τάφου τοῦ Τουταγχαμών. Ἐνα κιβωτίδιο τοῦ Φαραῶ κατασκευάσθηκε ἀπὸ ἔβено καὶ κοσμήθηκε μὲ ἐλεφαντόδοντο, φαγεντιανὴ καὶ ὑαλόμαζα²³⁷, ἓνα παιχνίδι κατασκευάσθηκε ἀπὸ ἔβено καὶ κοσμήθηκε μὲ ἐλεφαντόδοντο χρυσάφι καὶ ἀσήμι²³⁸, γιὰ ἓνα ραβδί ἀπὸ ἐπίχρυσο ἔβено

Εικ. 95. Χρυσή επένδυση ελεφάντινου χτένιου από τον τάφο III του Α ταφικού κύκλου των Μυκηθών.

χρησιμοποιήθηκε έλεφαντόδοντο για να δηλώσει τὰ γυμνά μέρη ενός λευκού σκλάβου και υαλόμαζα για να δείξει τὰ κοσμήματα τοῦ φορέματός του²³⁹ ἐνῶ για τὸ σκῆπτρο του χρησιμοποιήθηκε ξύλο, έλεφαντόδοντο, χρυσάφι,

Εἰκ. 96. Ἐλεφάντινο ἀντικείμενο με χρυσὰ καρφιά ἀπὸ τὶς Μυκῆνες. Εἰκ. 97. Τὸ ἀντικείμενο τῆς πλαϊνῆς εἰκόνας σὲ πλάγια ὄψη.

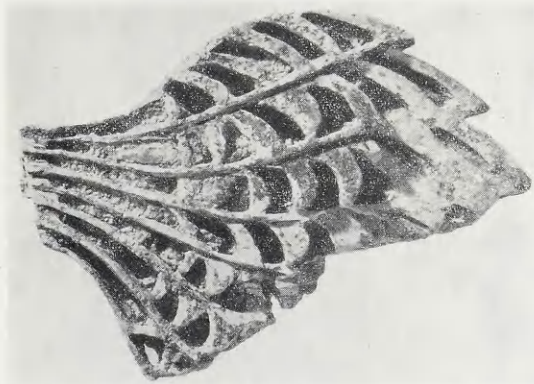

Εἰκ. 98. Ἐλεφάντινη χρυσεπένδυτη λαβὴ ξίφους ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῆς Μιδέας.

φαγεντιανή, υαλόμαζα, σάρδιος, lapis-lazuli, turquoise καὶ μαλαχίτης²⁴⁰. Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς θρόνους τοῦ Τουταγχαμών, πὸ κατασκευάσθηκε ἀπὸ ἔβενο καὶ δέρμα καὶ κοσμήθηκε με έλεφαντόδοντο,

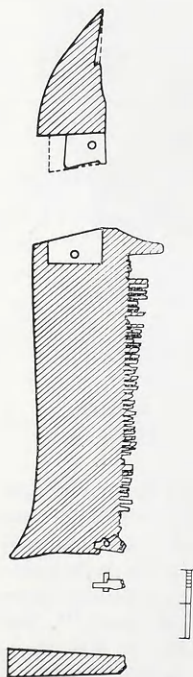
χρυσάφι, φαγεντιανή, υαλόμαζα, lapis-lazuli κι άλλες ήμιπολύτιμες πέτρες²⁴¹ και τὸ ὑποπόδιο τοῦ θρόνου, ἀπὸ ἔβενο, ἔλεφαντόδοντο, lapis-lazuli, φαγεντιανή και ἄσβεστίτη²⁴².

Ἡ χρήση χαλκοῦ, χρυσοῦ και φαγεντιανῆς εἶναι βέβαιη και γιὰ τὴ μινωικὴ ἔλεφαντουργία²⁴³, ὥστε ὑπάρχει πάντοτε ἡ πιθανότητα και οἱ

Εἰκ. 99. Ἐλεφάντινη ἔνθεση σὲ σχῆμα πτεροῦ, με ἔνθεση υαλόμαζας, ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῆς Κλυταιμνήστρας στὶς Μυκῆνες.

μυκηναῖοι νὰ χρησιμοποίησαν αὐτὲς τὶς ὕλες. Γιὰ κάποιες τέτοιες ὕλες προορίσθηκαν ἄλλωστε τὰ ἐνθέματα ποὺ παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια κάποιων μυκηναϊκῶν ἔλεφαντουργημάτων, π.χ. διάφοροι συνδυασμοὶ διακοσμητικῶν στοιχείων, ποὺ βλέπουμε στὴν ἐπιφάνεια μερικῶν δόλογυφῶν ὀκτώσχημων ἀσπίδων (εἰκ. 15,25)²⁴⁴. Τὴ χρήση κι ἄλλων ὕλιν μαζί με τὸ ἔλεφαντόδοντο γνωρίζουμε τέλος κι ἀπ' τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς²⁴⁵. Ἐνα ἔλεφάντινο κομμάτι, ποὺ βρέθηκε στὸν θολωτὸ τάφο τῆς Κλυταιμνήστρας στὶς Μυκῆνες, εἶναι σημαντικό ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιά (εἰκ. 99)²⁴⁶. Πρόκειται γιὰ ἕνα πτερὸ σφίγγας ἢ γρύπα, ποὺ χρησιμοποιήθηκε σὰν ἐνθέμα, ὅπως δείχνουν ὄχι μόνο οἱ χαραγὲς στὴν πίσω πλευρά, ἀλλὰ κι ὁ γόμφος ποὺ σώζεται γιὰ νὰ συγκολληθεῖ με κάποιο ἄλλο κομμάτι. Στὴ μπροστινὴ ἐπιφάνεια τὰ ἐπάλληλα πτερά δηλώνονται με σειρὲς ἀπὸ βαθιὰ σκαμμένες κοιλότητες. Καὶ μέσα σὲ μερικὲς ἀπ' αὐτὲς σώζονται ἀκόμη τὰ ἴχνη ἀπὸ γαλάζια υαλόμαζα ποὺ χύθηκε σύμφωνα με τὴ λεγόμενη περικλειστὴ τεχνικὴ (cloisonnée), ποὺ γνωρίζουμε τόσο καλὰ ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ χρυσο-

Εικ. 100-101. Ήλεφάντινο χτένι από τόν βολεστό τάφο του Ρούτσι.

χοῖα²⁴⁷. Ἡ ζωηρὴ πολύχρωμη εἰκόνα ποῦ ἔδιναν τὰ μυκηναϊκὰ ἔλεφαντουργήματα ὅταν ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο εἶναι φανερὴ.

ια. Ἡ συντήρηση τοῦ ἔλεφαντόδοντου

Τὰ μυκηναϊκὰ ἔλεφάντινα ἔργα χρειάζονταν φυσικὰ καὶ συντήρηση. Λίγες καὶ κάπως συγκεχυμένες εἰδήσεις ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὴ συντήρηση τῶν μεγάλων χρυσελεφάντινων ἔργων μὲ λάδι ἢ νερό²⁴⁸, ἔτσι ποῦ οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ εἶναι ἀβέβαιες. Ἐνδιαφέρον ἀπ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ εἶναι ἓνα χτένι ἀπὸ τὴν Πύλο, ποῦ δείχνει κάποια ἐπισκευή. Ἐνα κομμάτι ἀπὸ τὴν ἄκρη, ποῦ ἔσπασε, ἐπιδιορθώθηκε μ' ἓνα ἄλλο ἔλεφάντινο κομμάτι, ποῦ συνδέθηκε μ' ἓνα ἔλεφάντινο πάλι καρφί (εἰκ. 100-1)²⁴⁹. Ὅποιαδήποτε μέτρα κι ἂν ἔλαβαν ὅμως οἱ μυκηναῖοι ἔλεφαντουργοί, τὰ τεχνουργήματα ποῦ κατεργάστηκαν ἔφθασαν σὲ μᾶς, ὅσα βέβαια σώθηκαν, φριχτὰ ἀκρωτηριασμένα μετὰ τὴ διάλυση τῶν συνδέσεων, μὲ τὴν ἀποσύνθεση τῶν πιὸ φθαρτῶν, ξύλινων τμημάτων, θλιβερὰ ἀποσπασματικά, ποῦ μόνο μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ φαντασία μποροῦμε νὰ ξαναζωντανέψουμε.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Barnett 1955 R. D. Barnett, *Fine Ivory - Work* στὸ C. Singer-E. J. Holmyard-A. R. Hall, *A History of Technology, I* (1955) 663 κέ.
- Barnett 1957 R. D. Barnett, *A Catalogue of the Nimrud Ivories, with other examples of Ancient Near Eastern Ivories in the British Museum* (1957).
- Blümner, Elfenbein H. Blümner, *Elfenbein*, Pauly-Wissowa RE V², 1905, 2356-2366.
- Blümner, Technologie H. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern* (1879) II, *Elfenbein* 361-75.
- Κεραμόπουλλος Ἄ. Δ. Κεραμόπουλλος, *Αἱ βιομηχανίαι καὶ τὸ ἐμπόριον τοῦ Κάδμου*, ΑΕ 1930, 29-58.
- Ventris-Chadwick M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (1973).
- Wace 1953 A. J. B. Wace, *Mycenae 1939-1952, Μέρος I, Preliminary Report on the Excavations of 1952*, BSA 48, 1953, 3-18.
- Wace 1954 A. J. B. Wace, *Mycenae 1939-1953, Μέρος I, Preliminary Report on the Excavations of 1953*, BSA 49, 1954, 231-243.
- Wace 1955 A. J. B. Wace, *Mycenae 1939-1954, Μέρος I, Preliminary Report on the Excavations of 1954*, BSA 50, 1955, 190-189.
- Wace 1956 A. J. B. Wace, *Mycenae 1939-1955, Μέρος I, Preliminary Report on the Excavations of 1955*, BSA 51, 1956, 103-122.
- Wace 1958 A. J. B. Wace - E. B. Wace στὸ E. Bennett, *The Mycenaean Tablets II* (Trans. of the Amer. Phil. Soc. 48, 1958).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όμ. Ε, 583.
2. Ventris - Chadwick, 545.
3. Blümner, Elfenbein, 2357-8.
4. A. Amory, The Gates of Horn and Ivory, Yale Clas. Stud. 20, 1966, 3-57. Για το μυστήριο που περιέβαλλε το έλεφαντόδοντο στην αρχαιότητα βλ. R. D. Barnett, JHS 68, 1948, 2.
5. H. G. Liddell - R. Scott, A Greek English Lexicon (1953).
6. Ventris - Chadwick δ.π.
7. Blümner, Technologie, 363. Barnett 1955, 663. T. K. Penniman, Pictures of Ivory, and other Animal Teeth Bone and Antler (1957).
8. H. Taylour, BSA 50, 1955, 248.
9. Ό.π. 249-50. Βλ. άκόμη N. S. Baer - N. Indictor - J. H. Frantz - B. Appelbaum στο Studies in Conservation 16, 1971, 1-7.
10. Έθν. Μουσ. άρ. 5407.
11. C. F. A. Schaeffer, Ugaritica IV (1962) 23 κέ.
12. Blümner, Technologie, 363, σημ. 3.
13. Βλ. A. Jacob, Ebur. Daremberg-Saglio, Dict. des Ant. II 1,444. Blümner, Technologie, δ.π. C. Albizzati-L. Becherucci, Avorio, Enc. dell'Arte Ant. I, 937 κέ. U. Jantzen, Lex. der Ant. Welt, 1965, *Elfenbein*, 804-5. Για τη χρήση του έλεφαντόδοντου σε μεταγενέστερα χρόνια βλ. 'Α. Κ. 'Ορλάνδου, Τα ύλικά δομής τών αρχαίων Έλλήνων, Μέρος Α', τεύχ. 2 (1958) 40-3.
14. III 97.
15. Appian. Liv. 23.
16. Tit. Liv. XXXVII, 59,3.
17. A. Jacob δ.π. 445.
18. Πaus. VIII, 46,4. Barnett 1955, 666. Penniman δ.π. Κ. Γιαννουλίδου, 'Ο «ποτάμιος ίππος» έν τή προελληνική τέχνη και λατρεία, 'Αθηνά Ος', 1977, 292 κέ.
19. Blümner, Elfenhein, 2359. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος δ.π. 52.
20. A. Jacob δ.π. 445-448. Blümner, Elfenbein, 2359-64.
21. Πaus. V, 17,5.
22. Ό.π. I, 24,7.
23. Ό.π. V, 11.
24. Ό.π. II, 17,4.
25. Ό.π. II, 27,2.
26. A. Jacob δ.π. 446-7.
27. Πaus. V, 17,6.
28. E. Kunze, AM 55, 1930, Beil. XL-XLI, πίν. V-VIII. L. Alschér, Griechische Plastik, I (1954) πίν. 28a-d. P. Demargne, Naissance de l'art Grec (1964) είκ. 380-1.
29. R. M. Dawkins, The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta (1929) πίν. CXXVII.
30. Ό.π. πίν. CX.
31. C. Albizzati - L. Becherucci δ.π. 940, είκ. 1185.

32. T. L. Shear, *Hesperia* 6, 1936, 349-50, εικ. 14. T. L. Shear, *AJA* 40, 1936, 404, εικ. 1. G. Karo, *JdI* 51, 1936, 114, εικ. 7.
33. Κ. Ρωμοπούλου, *AAA* 6, 1973, 92, εικ. 3-5.
34. A. Lucas-J. Harris, *Ancient Egyptian Materials and Industries* (1962) 32 κέ. W. Helck - E. Otto, *Lexikon der Ägyptologie* (1975) I, *Elfenbein*, 1225.
35. Ί. Μελέντης, *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους, Α'*, 1970, 16-7, εικ. σ. 15, χάρτης σ. 13.
36. Blümner, *Elfenbein*, 2358.
37. Πανσ. 1, 12,4 : 'Ελέφαντα γάρ, ὅσα μὲν ἐς ἔργα καὶ ἀνδρῶν χρείας εἰσὶν ἐκ παλαιοῦ δῆλοι πάντες εἰδότες· αὐτὰ δὲ τὰ θηρία, πρὶν ἢ διαβῆναι Μακεδόνας ἐπὶ τὴν Ἀσίαν, οὐδὲ ἐωράκεσαν πλὴν Ἰνδῶν τε αὐτῶν καὶ Λιβύων καὶ ὅσοι πλησιάζωροι τούτοις. Δηλοὶ δὲ καὶ Ὀμηρος, ὃς βασιλεῦσι κλίνας μὲν καὶ οἰκίας τοῖς εὐδαιμονεστέροις αὐτῶν ἐλέφαντι ἐποίησε κεκοσμημένας, θηρίον δὲ ἐλέφαντος μνήμην οὐδεμίαν ἐποιήσατο.
38. W. Helck - E. Otto ὀ.π. *Elefant*, 1215, σημ. 6.
39. IV, 191. Γιὰ τὸν ἀφρικανικὸ ἐλέφαντα βλ. Barnett 1957, 163.
40. A. Jacob ὀ.π. 444. Blümner, *Elfenbein* 2358.
41. W. Helck - E. Otto ὀ.π. 1214. Barnett 1955, 663. Barnett 1957, 163.
42. W. Helck - E. Otto ὀ.π.
43. Γιὰ τὶς διαφορὲς πηγὲς τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἐλεφαντόδοντου σὲ διάφορα χρόνια βλ. A. Lucas - J. Harris ὀ.π. 32-3.
44. A. Jacob, 444. Ὁ Penniman ὀ.π. σημ. 3 δὲν ἀναφέρει συριακὸ ἐλέφαντα ἀλλὰ μιλῶντας γιὰ τὸν ἀσιατικὸ ἀναφέρει τὸν ἰνδικὸ ἐλέφαντα. Ὁ R. Hutchinson, *Prehistoric Crete* (1965) 157 πιστεύει ὅτι τουλάχιστον τὸν 15ο αἰ. π.Χ. ὑπῆρχε ὁ ἀγριὸς ἐλέφαντας στὴ Συρία.
45. M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, III (1925) 89. B. Landsberger, *Die Fauna des alten Mesopotamien* (1934) 89. Barnett 1957, 166-7.
46. Sethe, *Urkunden IV*, 103 κέ., 893 κέ., 1233, 1245. W. Decker, *Die physische Leistung Pharaos* (1971) 52 κέ. Barnett 1957, 165.
47. J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna Tafeln* (1915) 115 κέ.
48. Γιὰ τὸν συριακὸ ἐλέφαντα βλ. Smökel, *Orion* 14 (1959) 27 κέ. Barnett 1957, 164.
49. W. Helck - E. Otto ὀ.π.
50. N. de G. Davies, *The Tomb of Rekh-mi-re at Thebes* (1973) πιν. XVII, XIX XXIII. Barnett 1957, 165.
51. Ὁ.π. πιν. XX.
52. Βλ. τελευταῖα Ή. Σαπουνᾶ - Σακελλαράκη, *Μινωικὸν Ζῶμα* (1971) 224-35.
53. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1962, 161, πιν. 160α, γ. Ν. Πλάτων, Ζάκρος, Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον (1974) 100, 233-4, εικ. 25.
54. Ί. Α. Σακελλαράκης, *Ίστορία τοῦ Έλληνικοῦ Έθνους* (1970) τ. Α', 332.
55. H. Kantor, *AJA* 51, 1947, 81.
56. Ὁ.π. 79.
57. Κεραμόπουλλος, 34, 37 κέ. Σ. Ἀλεξίου, *ΑΕ* 1953-4, Γ', 135-45.
58. Evans, *PM IV*, 899-900.
59. Ν. Πλάτων στὰ Πεπραγμένα Δ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου.
60. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1966, 151. Ν. Πλάτων, Ζάκρος, Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον (1974) 202.
61. Σ. Ἀλεξίου ὀ.π. 138.

62. A. Dessenne, BCH 81, 1957, 693-5. 'Ι. Α. Σακελλαράκης, AE 1972, 237-8.
63. Κεραμόπουλλος 33.
64. "Ο.π. 36.
65. "Ο.π. 35 κέ. 'Ι. Α. Σακελλαράκης ὁ.π. 238.
66. Χ. Τσούντας, AE 1887, 121. Κεραμόπουλλος 37. 'Ι. Α. Σακελλαράκης ὁ.π.
67. C. W. Blegen - M. Rawson, The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, I (1966) 289-325.
68. "Ο.π. 224.
69. S. Hood, Arch. Rep. 1960-1, 26-7, εἰκ. 30. S. Hood, Arch. Rep. 1961-2, 27, εἰκ. 31.
70. Γ. Μυλωνᾶς, ΠΑΕ 1965, 93-4, πίν. 106. G. Daux, BCH 90, 1966, 779, εἰκ. 7.
- Γ. Μυλωνᾶς, "Ὀδηγός τῶν Μυκηνῶν (1967) 45, εἰκ. 332. H. G. Buchholz - V. Karageorghis, Prehistoric Greece and Cyprus, An Archaeological Handbook (1971) εἰκ. 509. G. Mylonas, Hesperia 35, 1966, 425, πίν. 96a.
71. Γ. Μυλωνᾶς, ΠΑΕ 1965, 83.
72. Lord W. Taylour, Antiquity 43, 1969, 94: «cube of raw material. Each of its six surfaces of c. 0.07 m. square is smooth and it is evident that it is a core from which layers or segments of ivory have been cut». ILN 4, 1969, 27 (Arch. 2304). Antiquity 44, 1970, 277. Γ. Μυλωνᾶς, ΠΑΕ 1973, 100-1.
73. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1966, 151-2. Ν. Πλάτων, Ζάκρος, Τὸ νέον μινωϊκὸν ἀνάκτορον (1974) 62, 202.
74. C. W. Blegen - M. Rawson ὁ.π. 325.
75. "Ο.π. Ἐναφέρεται μόνο : «the fragmentary material is still awaiting the attention of an expert technician for cleaning and joining».
76. S. Symeonoglou, Kadmeia I, Mycenaean Finds from Thebes, Greece, Excavation at 14 Oedipous Str., 1973, 17, 63: Ἴσως στὸ ἴδιο ὑποθετικὸ ἐργαστήριο ἐλεφαντουργίας τῶν Θηβῶν ἀναφέρεται κι ὁ Ν. Πλάτων ὁ.π. 218.
77. Wace 1953, 9-15. Wace 1955, 184-5. Wace 1958-6-9 καὶ Γ. Μυλωνᾶς, Ὀδηγός Μυκηνῶν (1967) 71-2. Σπ. Μαρινᾶτος, Βασιλικά μυρμενεῖα καὶ ἀρχεῖα ἐν Μυκηναίς, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 3 Ἀπριλίου 1958, 161 κέ.
78. Wace 1953, 12. Wace 1954, 235-8, πίν. 33-6, 40. Wace 1955, 180-4, πίν. 21, 23-4. Wace 1956, 107-13, πίν. 17-23a. Wace 1958, 3-6, εἰκ. 3.
79. Wace 1956, 109.
80. Wace 1953, 12, πίν. 4d. Wace 1954, 236-242, πίν. 33-4, 35b, e, 36c, 40. Wace 1955, 182-4 πίν. 25-6. Wace 1966, 109, 112. Wace 1958, 6.
81. Ἀρ. Ἐθν. Μουσ. 7504, 7499, 7495, 7497. Wace 1955, 184, πίν. 27a-b. Wace 1956, 112. Wace 1958, 6.
82. Wace 1953, 12. Wace, 1954, 237-8, πίν. 36b-c. Wace 1955, 182-3, εἰκ. 4, πίν. 23-4. Wace 1956, 111-2, πίν. 22. Wace 1958, 6, εἰκ. 18.
83. Wace 237, πίν. 36. Wace 1956, 109-111, εἰκ. 4, πίν. 17d,c, 18-21b. Wace 1958, 6, εἰκ. 23-5.
84. Wace 1954, 235-6. Wace 1956, 109. Πρβ. Wace 1958, 6.
85. Wace 1954, 237. Wace 1958, 6.
86. Ἀρ. Ἐθν. Μουσ. 7481.
87. Ἀρ. Ἐθν. Μουσ. 7475 (54.431).
88. Ἀρ. Ἐθν. Μουσ. 7468 (54.424).
89. Ἀρ. Ἐθν. Μουσ. 7466 (54.422).
90. Ἀρ. Ἐθν. Μουσ. 7463 (54.419).
91. Ἀρ. Ἐθν. Μουσ. 7490 (54.446).

92. Wace 1953, 14, πίν. 9c. Wace 1954, 233, 238-242, εικ. 2 πίν. 31-2, 37-9. Wace 1955, 185-9, πίν. 22, 28-31. Wace 113-6, πίν. 23b, 24. Wace 1958, 3-5, 9-12, εικ. 5-7.
93. Wace 1955, 189, πίν. 28-9. Wace 1958, 11-12. Βλ. E. French, BSA 62, 1967, 153-7, 172-7, εικ. 4-8, πίν. 38a, 39e για την κεραμική του «σπιτιού των σφιγγών» και 178-9, πίν. 39b-c για την κεραμική του «σπιτιού των άσπίδων».
94. Wace 1954, 241. Wace 1956, 116, πίν. 24b. Wace 1958, 12.
95. Wace 1955, 189.
96. Wace 1954, 239, πίν. 38b, *τά σφραγίσματα όμως ίσως ήταν και από άλλη χρήση.*
97. Wace 1955, 189.
98. Wace 1956, 115, πίν. 24a. Wace 1958, 12, εικ. 64.
99. Wace 1956, 115.
100. Wace 1954, 239, πίν. 38d,e. Wace 1955, πίν. 31b. Wace 1958, 12.
101. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7525. Wace 1953, 14, πίν. 9c. Wace 1954, 239, πίν. 38c, 39c.
102. Wace 1954, 239. Wace 1955, 187.
103. 'Εθν. Μουσ. χωρίς αριθμό. Wace 1955, 189. 'Ο Wace 1958, 12 *αναφέρει «a very large number of small pieces of rumice stone». Στόν επάνω όροφο φαίνεται πως υπήρχαν ακόμη μερικά πιθάρια, Wace 1958, 12.*
104. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7586 (54.301). Wace 1955, πίν. 31b.
105. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7596 (54.312).
106. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7597 (54.318).
107. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7593 (54.308).
108. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7604 (54.320).
109. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7610 (52.315).
110. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7610 (54.327).
111. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7606 (54.322).
112. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7608 (54.324).
113. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7591 (54.306).
114. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2578.
115. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 10778 από τις Μυκήνες, *άρ. 'Εθν. Μουσ. 1022, από την ακρόπολη των Μυκηνών. Πρβ. τά εύρήματα του εργαστηρίου έλεφαντουργίας στα Κούκλια της Κύπρου: F. G. Maier, Rep. of the Dep. of Ant., 1969, 40-1. AA 84, 1969, 402. JHS 74, 1954, 172.*
116. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2459. *'Από τόν θαλαμωτό τάφο 27 τών Μυκηνών.*
117. Στο «σπίτι των σφιγγών» βρέθηκαν επίσης μερικά κομμάτια λίθινων *άγγείων.*
118. Wace 1954, 237-8, πίν. 36c. Wace 1958, 6. *Γιά τή σχέση έλεφαντουργών και ξυλουργών στην 'Ανατολή βλ. Barnett 1957, 158.*
119. Blümner, Elfenbein, 2363. G. Lippold, Pauly - Wissowa RE VI, A2 1750 κέ. Blümner, Technologie 367.
120. Blümner, Technologie, 365.
121. C. F. A. Schaeffer, Syria 31, 1954, 51 κέ. C. F. A. Schaeffer, Ugaritica III (1956)
277. C. F. A. Schaeffer, Ugaritica IV (1962) 17 κέ. εικ. 21.
122. Wace 1954, 237. Wace 1958, 6.
123. 'Ομ. γ, 432 κέ.
124. Κεραμόπουλλος, 34.
125. Σ. 'Αλεξίου ό.π. 145.
126. Ventris - Chadwick, 134. Σ. 'Αλεξίου ό.π. 143-4.

127. Κεραμόπουλλος, 37.

128. L. R. Palmer, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts* (1963) 368-9. Για τὰ μεταγενέστερα χρόνια ἔχει ὑποθεθεῖ πὼς οἱ ἔλεφαντουργοὶ ἦταν ὀργανωμένοι σὲ συνετεχνίες, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸν 14ο π.Χ. αἰ. στῆ Ras-Shamra (Ugarit) (Barnett 1955, 665. Barnett, JHS 68, 1948, 2).

129. Πρβ. ὁμως Ἰ. Α. Σακελλαράκη, ΑΕ 1972, 234-44.

130. S. Casson, *The Technique of Early Greek Sculpture* (1933) 12. G. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans* (1966) 122.

131. Philostrat. Vit. Apoll. V. 20. Ὁ Ἡσυχίος ἀναφέρει ἓνα ἐργαλεῖο μὲ τὸ δνομα ὄρηπ: «Ὄρηπ ἰδίηρος ἐν ᾧ τὸν ἐλέφαντα τύπτουσι. Ἡσυχ. Λεξ. βλ. λ. Πρβ. Barnett 1957, 157 σημ. 9.

132. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1966, 152.

133. Ἄρ. Ἐθν. Μουσ. 7490 (54-446).

134. Ἄρ. Ἐθν. Μουσ. 7612 (54430) καὶ 7643 (53.653). Ὅλες οἱ λεπίδες τοῦ ὄψιανού βρέθηκαν στὰ ἴδια κουτιά μὲ δεκάδες ἀπολείψματα ἐλεφαντόδοντου ἀπὸ τὰ ἀντιστοιχὰ ἐργαστήρια. Μαζί μὲ τὶς λεπίδες ἄρ. 7490 βρέθηκαν καὶ δύο ἀπολείψματα ὄψιανού. Κατὰ τὸν Μ. Tellenbach οἱ ὄψιανοὶ τοῦ «σπιτιοῦ τῶν ἀσπίδων» εἶναι: 1) Kernkante mit Gebrauchsretouche καὶ 2) Mikro-Kratzer-Stichel κι οἱ ὄψιανοὶ τοῦ «σπιτιοῦ τῶν σφιγγῶν» 1) endret. Mikroklinge (Kratzerfunktion), 2) mediales Mikroklingenfragment mit Perletuschen Dorsoventral, 3) Basales Mikroklingenfragment mit Gebrauchsretuschen, 4) mediales, Mikroklingenfragment rechte kante Gebrauchsretuschiert.

135. Ἐργαλεῖα ἀπὸ ὄψιανό βρέθηκαν στὸ ἐργαστήριο σφραγιδογυφίας στὰ Μάλια (Α. Dessenne ὅ.π. 695. Ἰ. Α. Σακελλαράκης ὅ.π. 243 σημ. 1) κι ἄλλο ἀπὸ ὄψιανό καὶ πυριτόλιθο στὸ ἐργαστήριο λιθοτεχνίας τοῦ ἀνακτόρου τῶν Θηβῶν (Κεραμόπουλλος, εἰκ. 29δ-θ. Ἰ. Α. Σακελλαράκης ὅ.π.).

136. H. Catling, *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World* (1964) 85 κέ. J. Deshayes, *Les outils de bronze de l'Indus au Danube*. Inst. Franç. de Beyrouth, LXXI, 1960, I, 361, II, 153. K. Branigan, *Copper and Bronze working in Early Bronze Age Crete* (1968) 31, 35. J. Shaw, *Minoan Architecture, Materials and Technique*, *Annuario* 49, 1973, 55 κέ. Τὰ πρίονα γιὰ τὰ ἐλεφάντινα ἔργα εἶναι μήκους 5-14 ἐκ. Θ. Σπυρόπουλος, Ὑστερομυκηναϊκοὶ ἐλλαδικοὶ θησαυροὶ (1972). Γιὰ τὰ ξυλουργικὰ ἐργαλεῖα σὲ μεταγενέστερα χρόνια βλ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδο ὅ.π. τευχ. 1 (1955) 38.

137. Blümmner, *Technologie*, 371.

138. Ἀκατάγραφο. Ἄγνοστη προέλευση. H. Catling ὅ.π. 93. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ πριονιοῦ σὲ μεταγενέστερα χρόνια βλ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδο ὅ.π. 45.

139. C. Blegen, *Prosymna, The Helladic Settlement preceding the Argive Heraeum* (1937) 108, 346, εἰκ. 244.1.

140. S. Casson ὅ.π. H. Catling ὅ.π. 96-7. Θ. Σπυρόπουλος ὅ.π. 112-3. Γιὰ τὰ ἐργαλεῖα τῶν ἐλεφαντουργῶν στῆ Ἄνατολή βλ. Barnett 1955, 678. Barnett 1957, 157. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ τρυπάνου σὲ μεταγενέστερα χρόνια βλ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδο ὅ.π. 51.

141. H. Catling, ὅ.π. 97.

142. Ἄρ. Ἐθν. Μουσ. 7655. Wace 1953, πίν. 2c, δεύτερο ἀπὸ δεξιὰ. Wace 1954, 294, ἄρ. 418.

143. Ἄρ. Ἐθν. Μουσ. 6475, θαλαμῶτὸς τάφος 533. A. J. B. Wace, *Chamber tombs at Mycenae*, *Archaeologia* 82, πίν. 29, 19. Ὁ Θ. Σπυρόπουλος ὅ.π. δὲν ἀναφέρει τὸ τρυπάνι ἀπὸ τὸν θαλαμῶτὸ τάφο τῶν Μυκηνῶν καὶ προσθετεῖ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τῆς Ἀνθηδόνας, ποῦ δὲν εἶδε ὁμοῦς ὁ ἴδιος.

144. A. J. B. Wace δ.π. 92 (T. 525), 119 (T. 533a).
145. A. Maiuri, Annuario 6-7, 1923-4, 113, εικ. 33. G. Jacopi, Annuario 13-14, 1930-1, 345, εικ. 95. Πρβ. H. Catling δ.π. 97-8. 'Ο Θ. Σπυρόπουλος δ.π. 116, συγχέει γε-
νικά τήν τυπολογία τών όπέων.
146. Blümner, Technologie, 371. S. Casson δ.π.
147. Π.χ. άρ. 'Εθν. Μουσ. 1372, από τις Μυκήνες. H. Catling δ.π. 102-3. Θ. Σπυρό-
πουλος δ.π. 147 κέ.
148. Blümner, Technologie, 371.
149. 'Ομ. θ 404-5. Πρβ. 'Α. Κ. 'Ορλάνδο δ.π. 57.
150. G. Richter δ.π. 6-7, εικ. 4.
151. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7467. 'Από τό «σπίτι τών άσπίδων» στις Μυκήνες.
152. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2225. 'Από τόν θαλαμωτό τάφο στά Σπάτα. Πρβ. 'Α. Κ. 'Ορ-
λάνδο δ.π. 56.
153. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 10776. 'Από τις Μυκήνες.
154. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7470 (54-426). Πρβ. άκόμη τά ίχνη τοϋ πριονιοϋ στο μισο-
δουλεμένο ειδώλιο τών Μυκηνών άρ. 'Εθν. Μουσ. 2578, εικ. 44-7.
155. G. Richter δ.π. 124.
156. Για τή χρήση τοϋ διαβήτη στις μυκηναϊκές τοιχογραφίες βλ. M. Lang, The
Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, II, The Frescoes (1969) II, 136, 153, 155.
157. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7593 (54-308). 'Από τό «σπίτι τών σφιγγών» στις Μυκήνες.
158. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7593 (54-308). 'Από τό «σπίτι τών σφιγγών» στις Μυκήνες.
159. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7591 (54-306). 'Από τό «σπίτι τών σφιγγών» στις Μυκήνες.
Wace 1958, 12, εικ. 13.
160. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7598. Wace, 1955, 189, εικ. 6.
161. 'Ι. Α. Σακελλαράκης δ.π. 237.
162. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 8418, από τις Μυκήνες.
163. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2477. Μυκήνες, θαλαμωτός τάφος 49.
164. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7517. Μυκήνες, «σπίτι τών σφιγγών».
165. Πρβ. S. Symeonoglou δ.π. 44.
166. Blümner, Technologie, 371.
167. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2477. Μυκήνες θαλαμωτός τάφος 49.
168. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 310. G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai (1930-33)
84, πίν. XLIII.
169. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7481 (54-437), από τό «σπίτι τών άσπίδων» στις Μυκήνες
και 7594 (54-309) από τό «σπίτι τών σφιγγών».
170. Δεδομένου ότι δέν υπάρχουν ένδείξεις για τήν ύπαρξη στή μυκηναϊκή εποχή
μεγάλων ελεφάντινων, ή χρυσελεφάντινων έργων, δέν φαίνεται ότι μπορεί κι οί μυκη-
ναίοι νά χρησιμοποιήσαν διάφορα μέσα για τό ίσιωμα τής φλούδας τοϋ ελεφαντιόδοντου,
όπως μαρτυρείται στήν άρχαιότητα. Blümner, Technologie, 368-9.
171. Blümner, Technologie, 368.
172. 'Ομ. θ 404, σ 196, τ 564.
173. Blümner, Technologie, 371.
174. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2578, χωρίς βέβαια νά άποκλείεται και ή ένταξή του σε
ένα από τά γνωστά εργαστήρια που άναφέρθηκαν πιο πάνω.
175. Blümner, Technologie, 372.
176. Heyne, στόν Blümner, Technologie, 372.
177. 'Εθν. Μουσ. χωρίς άριθμό. Wace 1955, 189.

178. G. Richter δ.π. 125.

179. A. Jacob δ.π. 488. Για τούς τρόπους συνδέσεως τῶν ζύλων σέ μεταγενέστερα χρόνια βλ. 'Α. Κ. 'Ορλάνδο δ.π. 58 κέ.

180. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7592. 'Από τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες. Για τὴν ἴδια τεχνικὴ στῆν 'Ανατολὴ βλ. Barnett 1955, 67b. Barnett 1957, 155. Wace 1955, 189, πίν. 30b.

181. Π.χ. ἄρ. 'Εθν. Μουσ. 7477 (54-433), 7470 (54-426), 7464 (54-420) ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» καὶ 7587 (54-302), ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες.

182. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7471 (54-427), ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

183. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7591, 7598, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν σφιγγῶν» στὶς Μυκῆνες. Για τὴν ἴδια τεχνικὴ στῆν 'Ανατολὴ βλ. Barnett 1955, 678. Barnett 1957, 155.

184. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7497, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες.

185. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 3212. Μυκῆνες, θαλαμωτὸς τάφος 92.

186. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2331. Μυκῆνες, θαλαμωτοὶ τάφοι.

187. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2898. S. Marinatos-M. Hirmer, Kreta, Thera und das mykenische Hellas (1973) πίν. 245.

188. 'Ι. Α. Σακελλαράκης, *Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia* (1968) I, 254-7, πίν. V.

189. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2416.

190. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 3046.1.

191. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2398.

192. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2416.

193. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 10775.

194. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7608 (54.324).

195. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 7612 (54.329).

196. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 10779.

197. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 10589.

198. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2224, 2225.

199. A. Evans, *Scripta Minoa I* (1909) εἰκ. 103. Ventris-Chadwick, 33, εἰκ. 6.

200. Ventris-Chadwick, εἰκ. 6.

201. 'Ο.π. 62 εἰκ. 11.

202. 'Ο.π. 41, εἰκ. 9.

203. 'Ο.π. 50, εἰκ. 10.

204. J. A. Sakellarakis, στὸ *Europa, Festschrift für Ernst Grumach* (1967) 281, ἄρ. 4.

205. F. H. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant* (1951) 46 κέ.

206. T. D. Atkinson, *Excavations at Phykakori, in Melos* (1904) 178.

207. 'Η ὑπαρξὴ ἐγγάρκτου σημείου σέ ἓνα μόνο ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐλεφάντινα βούκρανα (εἰκ. 77) μορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση, πὼς στὰ ὑπόλοιπα τὰ σημεία εἶχαν δηλωθεῖ μὲ χρῶμα, ὅπως συνηθίζεται καὶ στῆν 'Ανατολῇ (Barnett 1957, 161).

208. Barnett 1957, 161.

209. 'Ο.π.

210. Barnett 1955, 155. Barnett 1957, 112.

211. Evans, *PM III* 405-9, εἰκ. 269-70· IV 941.

212. Blümner, *Technologie*, 373.

213. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 3216, ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 88 τῶν Μυκηνῶν. 'Ι. Α. Σακελλαράκης, *AE* 1971, 192, πίν. 36. Πρβ. A. J. B. Wace, *BSA* 25, 1921-3, 371.

214. 'Αρ. 'Εθν. Μουσ. 2325, 2401, 10777, ἀπὸ τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν. Για ἀντίστοιχα χαράγματα σέ ἐλεφαντουργήματα τῆς 'Ανατολῆς βλ. Barnett 1957, 155.

215. Γ. Μυλωνάς, ΠΑΕ 1965, 94. Ἡ πληροφορία ὀφείλεται στὸν Ἄ. Μαυραγάνη, ἀρχιτεχνίτη τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Γιά τὴν Ἀνατολή βλ. Barnett 1957, 155.
216. Blümner, Technologie, 373. Γιά συγκόλληση σὲ Tell Fakhariyah βλ. Mac Ewan, Soundings at Tell-Fakhariyah, πίν. 59 εἰκ 10. Γιά τὴ χρήση διαφόρων συγκολλητικῶν οὐσιῶν σὲ μεταγενέστερα χρόνια βλ. Ἄ. Κ. Ὀρλάνδο ὀ.π. 63.
217. O. Frödin-A. Persson, Asine. Results of the Swedish Excavations 1922-1930 (1938) 388, ἀρ. 3, εἰκ. 252, 254, 1. Ἰ. Α. Σακελλαράκης, ΑΕ 1971, 224.
218. Wace 1954, 242. Ὁ Wace ὑποθέτει ὅτι τὸ ἐντονο μαῦρο χρῶμα μερικῶν πολλῶν καμένων πλακιδίων ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῶν Μυκηνῶν ὀφείλεται στὸ χρωματισμὸ ποὺ εἶχαν. Τοῦτο δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο, γιὰ τὸ ἴδιο χρῶμα ἔχουν καὶ μερικά μισοδουλεμένα πλακίδια, ποὺ βέβαια δὲν εἶχαν ἀκόμη βαφεῖ. Γαλάζιο χρῶμα διατηρεῖται σὲ κομμάτι ἀπὸ τὸ Ἄργος: J. Deshayes, Argos: Les fouilles de la Deiras (1966) 13 πίν. XXIV, κόκκινο σὲ ἐλεφάντινο ἀπὸ τὸν Κακόβατο (Ἄρ. Ἐθν. Μουσ. 5681) καὶ γαλάζιο ἀπὸ τὸ Ρούτσι (Ἄρ. Ἐθν. Μουσ. 8343).
219. L. Woolley, Alalach, An Account of the Excavations at Tell-Atchana in the Hatay. 1937-1939 (1955) 288-9. Barnett 1957, 156.
220. P. Fox, Tutankamun's Treasure (1951) πίν. 63 a, 64, 66. C. Desroches-Noblecourt, Life and Death of a Pharaoh, Tutankhamen (1965) πίν. V. A. Lucas-J. Harris ὀ.π. 33.
221. Evans, PM III, 431 καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Σανατορίου BSA 47, 1952, 274, 222. Δ 140-1.
223. Blümner, Technologie 372-3.
224. G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai (1930) 310 πίν. XLIII, ἀρ. 310. Ἄπὸ τὰ λίγα δείγματα ποὺ μέχρι σήμερα ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κρήτη ἀναφέρεται τὸ ὑπ' ἀρ. Μουσ. Ἡρ. 294, Arch. Rep. 1960-61, 27, εἰκ. 30a-b. Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ Ἄρτεμισιο τῆς Δήλου (Vallois, Constr. Ant. de Delos 2 ἀρ. 4 σ. 5 ἀριθ. 14) πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ.
225. Ὀ.π. 125, εἰκ. 45, ἀρ. 654.
226. Ὀ.π. 58, πίν. XXXII-XXXIII, ἀρ. 109. Εἶναι γνωστὲς περισσότερες χρυσῆς ἐπενδύσεις χτενιῶν (ὀ.π. πίν. XLV, ἀρ. 292-293 — τάφος IV), δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ἂν καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ πυρήνας ἦταν ἐλεφάντινος ἢ ξύλινος.
227. Ἄρ. Ἐθν. Μουσ. 763 5-6. Wace 1953, 8, πίν. 4a-b.
228. Ἄρ. Ἐθν. Μουσ. 1001. H. Schliemann, Mykenae (1878) 189, εἰκ. 235.
229. A. W. Persson, The Royal Tombs at Dendra, near Midea (1931) πίν. XXI. Βλ. ἐπίσης ἄλλο παράδειγμα ἐπιχρῶσεως ἀπὸ Δενδρά A.W. Persson, New Tombs at Dendra, near Midea (1942) 91-2 ἀρ. 40.
230. Π.χ. στὰ χτενία ποὺ ἀναφέρονται πιὸ πάνω.
231. L. Woolley ὀ.π. 288-9. C. F. A. Schaeffer, Ugaritica IV (1962) 25. Barnett 1955, 677. Barnett 1957, 155.
232. P. Fox ὀ.π. πίν. 40A.
233. Ὀ.π. πίν. 51.
234. Ὀ.π. πίν. 66.
235. L. Woolley ὀ.π.
236. C. F. A. Schaeffer ὀ.π. 27. Barnett 1955, 677. Barnett 1957, 157.
237. P. Fox ὀ.π. 64-5. C. Desroches-Noblecourt ὀ.π. πίν. V.
238. C. Desroches-Noblecourt ὀ.π. πίν. XXIII.
239. P. Fox ὀ.π. 14A. C. Desroches-Noblecourt, πίν. X.
240. P. Fox ὀ.π. πίν. 67.

241. P. Fox δ.π. πίν. 60. C. Desroches-Noblecourt δ.π. πίν. IV.

242. P. Fox δ.π. πίν. 60.

243. Evans, PM III 428-35.

244. Ἄρ. Ἐθν. Μουσ. 7402-3, 7475, ἀπὸ τὸ «σπίτι τῶν ἀσπίδων» στὶς Μυκῆνες. Πολλὲς φορές γίνονται καὶ ἐνθέσεις ἀπὸ τὴν ἴδια ὕλη ὅπως π.χ. στὸ ἐλεφάντινο λουλούδι ἀπὸ τὰ Δενδρά, A. Persson, Royal Tombs, 100,3 πίν. XXXIII, 6.

245. Ventris-Chadwick, 339 κέ. Σχετικά μὲ τὴ διακόσμηση ἐπίθετα στὴ Γραμμικὴ Β γραφὴ βλ. qe - qí - no - me - no qe - qí - no - to, Chantraine - Dessene REG 70,1957, 301-331 καὶ a - ja - me - no, Derooy, Mycénien *Ajameno*, Kadmos 14,1975, 112-116.

246. Ἄρ. Ἐθν. Μουσ. 2869. A. J. B. Wace, BSA 25, 1921-3, 370-1, εἰκ. 81a. A. J. B. Wace, Mycenae, An Archaeological History and Guide (1949) πίν. 57b. R. Higgins, BICS 3, 1956, 39.

247. R. A. Higgins, Greek and Roman Jewellery (1961) 84, 88.

248. Blümner, Elfenbein 2365.

249. Ἄρ. Ἐθν. Μουσ. 8357, ἀπὸ τὴν Πύλο. S. Marinatos-M. Hirmer δ.π. πίν. 246.

DAS ELFENBEIN UND SEINE BEARBEITUNG IN MYKENISCHER ZEIT

A. DAS MATERIAL

1. Das Wort in der Antike und davon abgeleitete Wörter

Das Elfenbein ist, wie das griechische Wort *ἐλεφαντόδοντο* besagt, der Zahn des Elefanten. In der altgriechischen Sprache, belegt seit Homer, heißt das Elfenbein¹ *ἐλέφας* und so scheint es auch in mykenischer Zeit genannt worden zu sein: *e-re-pa*². Das Wort aber, mit dem natürlich auch das Tier selber bezeichnet wurde, gab keine präzise Bestimmung der Materials, so daß auch im Altertum Unklarheit darüber bestand, ob das Elfenbein der Zahn oder das nicht existente Horn des Elefanten sei³. Entsprechende Verwirrung herrscht auch in der neugriechischen Sprache mit der gleichzeitigen Verwendung der Wörter *ἐλεφαντοστό* und *ἐλεφαντοκόκαλο*, die natürlich wiederum den Zahn und nicht den Knochen von Elefanten bedeuten. Nur im Deutschen heißt es *Elfenbein*, d.h. Elefanten - Knochen, in allen anderen Sprachen leitet sich seine Bezeichnung von dem lateinischen Wort *ebur* ab, z.B. als *avorio* (italienisch), *ivoire* (französisch), *ivory* (englisch) usw. Im Griechischen gibt es außerdem das Wort *φίλδισι*.

Von dem Wort *ἐλέφας* werden verschiedene auf Elfenbein bezogene Wörter abgeleitet, wie z.B. *ἐλεφαίρομαι* was bedeutet, ich täusche mit vergeblichen Hoffnungen, so wie die trügerischen Träume, die aus dem elfenbeinernen Tor kommen⁴, *ἐλεφάντειος*, *ἐλεφάντινος*, *ἐλεφαντοφανής* und *ἐλεφαντόχρως*, *ἐλεφαντόδετος*, *ἐλεφαντοκόλλητος*, *ἐλεφαντόκωπος* (mit Elfenbeingriff), *ἐλεφαντόπους*, *ἐλεφαντόνωτος*, *ἐλεφαντόπηχυς*, *ἐλεφαντοτόμος*, *ἐλεφαντεὺς* und *ἐλεφαντουργός*, *ἐλεφαντουργική* und *ἐλεφαντουργία* (Elfenbeinschnitzen), schließlich *ἐλεφαντόω* (mit Elfenbein verziern) und *ἐλεφαντωτός* (Elfenbeintarsie)⁵. Schon diese Menge an Wörtern zeigt die breite Verwendung von Elfenbein in der Antike. Bereits in mykenischer Zeit bekannt ist das Adjektiv *e-re-pa-te-jo*, *ἐλεφάντειος* bzw. *ἐλεφάντινος*⁶.

2. Die Eigenschaften des Elfenbeins

Elfenbein, das Material, das man aus den Stoßzähnen von Elefanten gewinnt, ist ein Rohstoff mit vielen wertvollen Eigenschaften. Es ist eine dichte Substanz, dem Knochen recht ähnlich, doch ohne Poren. Dieses Material ist hart genug, um verschiedenartige Benutzung auszuhalten, aber

auch nicht zu hart, um bei der Bearbeitung Schwierigkeiten zu bereiten. Verständlicherwise heißt es deshalb von ihm, es sei ein Mittelding zwischen Holz und Stein⁷. In frischem Zustand ist es leicht zu ritzen, zu schneiden und auch zu polieren. Selbst wenn es von Natur aus in nicht besonders großen Stücken vorkommt, kann doch leicht aus mehreren Teilen eine große Fläche zusammengesetzt werden, da es gewöhnlich eine unsichtbare Maserung hat. Der größere Teil des Elefantenzahns besitzt gleichbleibend ausgezeichnete Qualität, da ein Drittel des Zahns in der Alveole steckt.

Seine schöne Farbe, ein gelbliches Weiß, ist in die Farbenskala als «Ivoire» eingegangen. Heute unterscheidet man beim Elfenbein je nach dem Herkunftsgebiet mehrere Farbtöne und Qualitäten: weißlich beim weichen Elfenbein aus Ostafrika; gelblich, rötlich oder grünlich beim harten Elfenbein Westafrikas und ein weißliches Grün beim mittelfrikanischen Elfenbein. Es ist jedoch zweifelhaft, ob diese Bezugsquellen bereits in der Antike alle zugänglich waren. Überdies sind die Elfenbeinarbeiten der Alten Welt noch nicht so eingehend erforscht, daß man die Herkunft des Rohstoffs schon unterscheiden könnte. Penniman gesteht in seiner Studie über die verschiedenen Arten ein, daß bei antiken Objekten die Unterscheidung von Asia-tischem und Afrikanischen Elfenbein schwierig ist.

3. Die chemische Zusammensetzung des Elfenbeins

Die einzige bisher vorliegende Spezialstudie über das Elfenbein behandelt seine chemische Zusammensetzung. Man weiß, daß sich das getrocknete Elfenbein ebenso wie die menschlichen Zähne aus organischen (40-43 %) und anorganischen Bestandteilen (Salze und kein Wasser) zusammensetzt. Die chemische Analyse der anorganischen Stoffe ergibt, daß das Elfenbein zu 82% aus phosphorsaurem Kalk, zu 15% aus Phosphatmagnesium, zu 2% aus kohlesurem Kalk und zu 0,2% aus Kalk fluorid fbesteht. Frisches Elfenbein enthält 13% Wasser. In getrocknetem Zustand aber enthält es 40 - 43% organische Substanzen, wesentlich mehr also als der menschliche Zahn, der nur 28% enthält⁸. Chemische Analysen mehrerer Elfenbeinstücke, darunter auch einige der weiter unten behandelten mykenischen aus Häusern von Mykene, lieferten zugleich Ergebnisse über das verbrannte mykenische Elfenbein, für das versteinerte und schließlich auch für das frische Elfenbein⁹.

4. Die Zersetzung des Elfenbeins und seine Konservierung bei Ausgrabungen

Die chemische Analyse hat gezeigt, in welchem Grad das Elfenbein seine

Farbe unter Feuereinwirkung verändert. Die schöne weißliche Farbe wird, je nach dem Hitzeegrad, zu Gelb, Weiß, Grau oder Schwarz. Diese Farbtöne erscheinen häufig bei den mykenischen Elfenbeinarbeiten, vor allem bei jenen aus Häusern von Mykene (*Abb. 1*), aber auch bei einigen von Theben und Pylos, stets aus Gebäuden, die durch Brand zerstört sind. Das Elfenbein wird jedoch im Laufe der Jahrhunderte auch noch durch andere Faktoren beeinflusst. Nähe zu Bronzegegenständen verleiht der ursprünglich weißen Oberfläche oft eine hell- oder dunkelgrüne Färbung, wie z.B. bei einem Elfenbeinstück aus Kammergrab 102 von Mykene¹⁰. Noch häufiger ist die schöne polierte Oberfläche durch Feuchtigkeit oder andere Faktoren so zerstört, daß geschnitzte Verzierungen irgendwelcher Art nur mehr mit Mühe zu erkennen sind (*Abb. 3-4*).

So hart also das Elfenbein in frischem Zustand ist, so wird es doch im Verlaufe der Zeit immer weicher und das bildet ein großes Problem bei Elfenbeinarbeiten, die während der Ausgrabungen ans Licht kommen. Bei einer Ausgrabung gibt es deshalb verschiedene Verfahren für die sichere Bergung von Elfenbeinarbeiten, die im Schwierigkeitsgrad nach Größe und Erhaltungszustand des Objekts variieren. Beträchtlich war z.B. die Schwierigkeit bei der Bergung der großen, beidseits geschnitzten Elfenbeinplatten, die ein in Ras-Shamra (Ugarit), Syrien, gefundenes königliches Bett schmückten¹¹. Entsprechende Schwierigkeiten treten während einer Grabung auch bei den mykenischen Elfenbeinarbeiten auf, die allerdings oft kleineres Format haben. Bei gutem Erhaltungszustand sind Bergung und Reinigung recht einfach. Wenn sich das Elfenbein allerdings schlecht erhalten hat, kann es nur geborgen werden, indem man auf seine Oberfläche Watte oder Gaze klebt, die mit Hilfe von Wachs, Paraphin Polyvinyl oder Zelluloselack die verschiedenen Teile zusammenhält. Gips, den man früher verwendete, wird jetzt vermieden, da er zwar gut festigt, beim Reinigen aber nur schwer zu entfernen ist. Nach einer vorsichtigen Bergung des Elfenbeins ist dann die Reinigung im Labor mit wassergelöstem Azeton ganz einfach.

5. Die Verwendung von Elfenbein in nachmykenischer Zeit

Im Altertum war Elfenbein natürlich seltener als in unserer Zeit¹² obwohl heutzutage mit der intensiveren Ausbeutung diese Tiergattung allmählich selten wird. Es war freilich weder das Auffinden des Vorkommens noch der Transport von Elfenbein einfach. Gewöhnlich haben die Stoßzähne der Elefanten eine Länge von 1 - 1.25 m und ein Gewicht bis zu 50 kg. Im Britischen Museum gibt es einen Elefantenzahn von 3.12 m Länge und 102 kg Gewicht. Mit seinen natürlichen Eigenschaften und wegen der Schwierigkeit

seiner Beschaffung war das Elfenbein also ein außerordentlich wertvolles Material,¹³ das in der ganzen Alten Welt intensiv verwendet wurde.

Die hohe Wertschätzung dieses Materials zeigt sich deutlich in einigen vereinzelt Nachrichten, die aus der Antike auf uns gekommen sind. Herodot erwähnt¹⁴, daß die Äthiopier alle zwei Jahre 20 große Elefantenzähne als Steuer an den König von Persien geliefert haben. In den Kriegen mit den Völkern des Orients war Elfenbein eine höchst wertvolle Beute¹⁵, die die Sieger im Triumph in ihre Heimat brachten. Kennzeichnend ist z.B. die Nachricht, daß 1231 Elefantenzähne den Triumphzug Scipios schmückten¹⁶. Elfenbein war so teuer und selten, daß häufig Ersatzmittel verschiedener Art verwendet wurden, wie Tierknochen¹⁷ oder auch Nilpferdzähne¹⁸. Mit jenem wertvollen Material, dem Elfenbein also, mit dem die Reichen sogar die Wände ihrer Häuser oder Tore von Tempeln schmückten¹⁹, wurde eine große Zahl bedeutender Kunstwerke gefertigt.

Die antiken Schriftsteller geben mehrfach Nachricht über verschiedene Elfenbeinwerke der Alten Welt²⁰. Besonders geläufig scheint die Verwendung dieses Materials bei der Herstellung von Möbeln gewesen zu sein. Mit Elfenbein, häufig in Kombination mit Gold, Silber oder Bernstein, wurden Liegen, Throne, Wagenkästen oder Truhen geschmückt. Berühmt war im Altertum z.B. die sogenannte Kypselos-Lade in Olympia, hergestellt aus Zedernholz, mit Reliefs aus Gold und Elfenbein²¹. Teile von verschiedenen Geräten waren mit Elfenbein geschmückt, z.B. die Griffe von Szeptern, Schwertern, Messern und Schlüsseln, oder auch Zubehör des Pferdegeschirrs. Aus eben diesem Material fertigte man verschiedene Spiele, Astragale und Würfel, außerdem Musikinstrumente wie Flöte, Kythara und Lyra. Die berühmtesten Werke der Elfenbeinschnitzerei aber sind die Standbilder. Die überlebensgroßen Goldelfenbein-Statuen der Athena Parthenos auf der Athener Akropolis²² und des Zeus in Olympia²³, beides Werke des Phidias, der Hera in Argos, Werk des Polyklet²⁴, und des Asklepios zu Epidaurus, Werk des Thrasymedes²⁵, waren über Jahrhunderte hin weltberühmt²⁶. Aus Elfenbein wurden nicht nur Statuen von Göttern, sondern auch von Sterblichen gefertigt, etwa die der Familie Philipps im Philippeion zu Olympia, Werke des Leochares²⁷.

Diese Kunstwerke sind für immer verloren. Auf uns gekommen sind nur einige vereinzelte Werke der Kleinkunst, die jedoch ein klares Zeugnis von der Entwicklung der antiken Elfenbeinbearbeitung ablegen. Es dürfte genügen, hier nur wenige, wohl charakteristische Elfenbeinarbeiten aus verschiedenen Epochen zu erwähnen, wie die Statuetten vom Dipylon,²⁸ einen Kamm²⁹ und ein Täfelchen³⁰ aus dem Artemis Orthia - Heiligtum zu Sparta, die bemalten Täfelchen vom Pontus, heute in der Eremitage zu Le-

ningrad³¹, die Kopie des Apollon Lykeios von der Athener Agora³² und schließlich die Elfenbeinköpfe und -glieder, Aufsätze irgendeines Möbelstücks, die vor wenigen Jahren in Leukadia, Westmazedonien, gefunden wurden³³. Die Verwendung des Elfenbeins im Ägäischen Raum entsprach wohl bereits seit prähistorischer Zeit weitgehend jener in Ägypten³⁴. Auch wenn Schriftquellen darüber fehlen, genügt doch das Zeugnis der archäologischen Funde und ein paar Informationen, die wir von den Linear B Täfelchen haben.

6. Die Herkunft des Elfenbeins

Das Elfenbein kam natürlich auch in mykenischer Zeit aus fremden Ländern nach Griechenland. Der Elefas Primigenius und der Elefas Priscus verschwanden am Ende des Pleistozän aus dem griechischen Gebiet, nachdem sich letztere in verschiedenen Gattungen, dem *ἐλέφας μεσημβρινός* und dem *ἐλέφας νότος* (Zwergelfant), auf den Ägäischen Inseln und Kreta sowie von der Peloponnes bis Mazedonien und Epirus ausgebreitet hatte (*Abb. 5 - 6*)³⁵. Die Stoßzähne des Elefas Priscus waren 3 m lang, die des Elefas ca. 2,50 m. Sie sind es, die das mineralische Elfenbein bilden, das sich versteinert tief in der Erde findet. Es ist bekannt, daß versteinertes Elfenbein in der Antike verwendet wurde³⁶. Zweifelhaft bleibt aber, ob es in Griechenland bereits in prähistorischer Zeit verarbeitet wurde, nicht nur wegen der schwierigen Förderung, sondern auch deshalb, weil die vorgeschichtlichen Elfenbeinarbeiten anscheinend aus frischem, noch weichem und nicht aus hartem, versteinertem Elfenbein hergestellt sind. Die Griechen dürften also den Elefanten nur durch ihre Fahrten in den Orient und nach Ägypten kennengelernt haben, und das vielleicht schon in prähistorischer Zeit. Niemals aber wurde das Tier selbst bei ihnen heimisch³⁷, so daß es auch, anders als in Ägypten, nicht im Bereich der darstellenden Kunst erscheint³⁸.

Es gibt natürlich keine schriftlichen Zeugnisse über die Herkunft des Elfenbeins in mykenischer Zeit, so daß wir für diese Frage notgedrungen auf andere Quellen zurückgreifen müssen. Der afrikanische Elefant war bereits Herodot bekannt³⁹; als Herkunftsgebiet des afrikanischen Elfenbeins in der Antike werden Libyen, Äthiopien und das Land der Troglodyten genannt, mit Syene und Elefantine in Ägypten als Hauptschlagplätzen während verschiedener Epochen⁴⁰. Man weiß, daß die bis ins 3. Jahrtausend in Nubien lebenden Elefanten allmählich nach Süden abwanderten⁴¹. So importierten die Ägypter Elfenbein aus Libyen, Äthiopien und Somalia⁴², waren aber gezwungen, auch andere Märkte in Asien zu suchen⁴³.

Es ist sicher, daß das Elfenbein Asiens lange vor dem Zug Alexanders d. Gr. erreichbar war, durch den die Alte Welt von der Existenz der indischen

Elefanten erfuhr⁴⁴. Es wird berichtet, daß die assyrischen Könige Tigla Pilezer I. (um 1100 v.Chr.) und Assurnarsipal (884 - 860 v.Chr.) am oberen Euphrat Elefanten jagten und fingen⁴⁵. Bekannt ist auch, daß die Pharaonen Tutmoses I. (1. H.16. Jh. v.Chr.) und Tutmoses III. (1.H.15.Jh. v. Chr.) bei der Stadt Nija am Orontes⁴⁶ auf Elefantenjagd gingen; Nija wird südwestlich von Aleppo in Nordsyrien lokalisiert⁴⁷. Das Vorkommen von Elefanten ist also auch für diese Gegend gesichert, zumindest im 2. Jt. v.Chr.⁴⁸. Die ägyptischen Quellen wiederum sprechen von Elfenbeinimport aus Syrien und aus Zypern im Neuen Reich⁴⁹, das vielleicht als Basis für den Zwischenhandel diente. Höchst bedeutsam ist, daß auf Wandmalereien im Grab des Rechmara, Verwalter unter dem Pharaon Tutmoses III (um 1470 v.Chr.) Fremde dargestellt sind, die Elefantenzähne nach Ägypten bringen (*Abb. 7*)⁵⁰. Einige von ihnen sind als Keftiu charakterisiert (*Abb. 8*)⁵¹ und werden allgemein als Bewohner der Ägäis identifiziert⁵².

7. Der Elfenbeinhandel in mykenischer Zeit

Nach Ägypten bringen die Keftiu zusammen mit verschiedenen anderen Waren Elfenbein und als einen weiteren wichtigen Rohstoff dieser Zeit auch Kupferbarren. Hochinteressant ist also der Fund von Elefantenzähnen und Kupferbarren, der vor wenigen Jahren im Palast von Zakros gemacht wurde, da er mit den oben erwähnten ägyptischen Darstellungen im Grab Rechmaras in Verbindung gebracht werden kann. 1962 fand man im Westflügel des Palastes von Zakros sechs Kupferbarren zusammen mit drei Elefantenzähnen, die anscheinend aus einem kleineren Lagerraum des oberen Stockwerks herabgestürzt waren (*Abb. 9 - 10*). Die Elefantenzähne sind in dem Feuer verbrannt, das den Palast zerstört hat; nur einer ist vollständig erhalten, seine Länge beträgt 0.7 m (*Abb. 11*)⁵³. Offensichtlich handelt es sich hier um im Palast gelagertes Rohmaterial, das von einer der benachbarten Küsten in den windgeschützten, für den Zwischenhandel wichtigen Hafen von Zakros gebracht worden war. Für Kreta aber kann die Einfuhrquelle von Elfenbein nur Syrien sein.

Der Fund dieser Elefantenzähne in Zakros ist für die mykenische Elfenbeinindustrie höchst lehrreich. Obgleich im helladischen Gebiet selbst noch keine vollständigen, importierten Elefantenzähne gefunden wurden, kann doch, wie wir noch sehen werden, kein Zweifel darüber herrschen, daß dieses Rohmaterial auch nach Griechenland in unbearbeitetem Zustand eingeführt wurde. Die Durchführung des Elfenbeinimports in das mykenische Griechenland dürfte der in das minoische Kreta entsprochen haben, und zwar von dem Moment an, da die Mykener die Herrschaft über die

Ägäis von ihren Lehrmeistern, den Minoern, übernommen hatten⁵⁴. Die syrische Küste ist die wahrscheinlichste Quelle, ohne daß natürlich Ägypten oder auch Libyen auszuschließen sind. Die Kontakte des mykenischen Griechenland mit Syrien⁵⁵ und Ägypten⁵⁶ sind bekannt und erwiesen, so daß uns diese Tatsache nicht erstaunt. Aus diesen Gebieten bezogen die Mykener überdies noch viele andere, im griechischen Bereich unbekannte Rohstoffe, wie Gold, Silber und Edelstein—Achat, Sardis, Jaspis, Amethyst, Lapislazuli usw. Aus einem weiteren Grund dürfte Syrien die wahrscheinlichste Quelle für asiatisches Elfenbein gewesen sein: Eine hinreichende Zahl mykenischer Elfenbeinarbeiten läßt sich mit syrischen Entsprechungen in Verbindung bringen. Und das muß bedeuten, daß die Mykener zusammen mit dem Rohstoff gewisse Vorstellungen mit zurückbrachten, die sie dann in Griechenland beim Anfertigen von Elfenbeinarbeiten auch ausführten.

Zweifellos wurde in mykenischer Zeit der Elfenbeinimport nach Griechenland nicht von irgendwelchen Händlern nach eigenem Gutdünken auf den Fahrten in den fernen Orient durchgeführt. Wie bekannt, lag der Handel in kretomykenischer Zeit in den Händen der Könige. Nur Herrscher konnten in jenen fernen Zeiten den Import und Export organisieren und dirigieren, diese verschiedenartigen, undurchsichtigen Geschäftsverbindungen, die sich damals in Form von Geschenkaustausch abspielten⁵⁷. Der königliche Handel jener Zeit bestand aus dem Einziehen von Abgaben der Untertanen, der Magazinierung bzw. dem Verteilen an die Handwerker und der Sorge um den Export im Austausch mit anderen Gütern wie z.B. dem Elfenbein. Nicht zufällig fand man die Elefantenzähne von Zakros innerhalb des Palastes; sie waren Besitz des örtlichen Herrschers, der sie hatte einführen lassen. Wie wir noch sehen werden, waren nicht nur der Handel, sondern auch das Gewerbe königlich, denn die verschiedenen Werkstätten, unter ihnen auch die Elfenbeinwerkstätten, finden sich innerhalb der Paläste, ober zumindest unter königlicher Regie.

B. DIE BEARBEITUNG

1. Die kretomykenische Industrie

Wie schon bemerkt, lag der Handel in kretomykenischer Zeit in den Händen der Könige. Das gleiche gilt für das Gewerbe. Die Herrscher, die den Import der verschiedenen kostbaren Rohstoffe durchführen ließen, leiteten auch dessen Verarbeitung. Die Steinmetz-Werkstatt im Palast von Knossos⁵⁸ und der Gießerofen im Palast von Zakros⁵⁹, wo auch eine Werkstatt für Stein-, Bergkristall-, Fayence- und Glasbearbeitung zutage kam⁶⁰, machen die weitgehende Abhängigkeit der Handwerker von der Zentralmacht deutlich. Die große Menge von Kamaresware in Phaistos ebenso wie die hervorragende Keramik von Knossos verweisen auf die Verbindung auch dieses Handwerkszweiges mit den großen Palastzentren des minoischen Kreta⁶¹. Die Siegelwerkstatt von Mallia liegt zwar nicht im Palast selbst, aber doch in dessen unmittelbarer Nähe⁶².

Die Beziehung zwischen König und Handwerker ist im mykenischen Griechenland nicht anders. Innerhalb des Palastes von Theben, der Kadmeia, fanden sich ein Töpferofen⁶³, eine Fayencewerkstatt⁶⁴ sowie eine bedeutende Werkstatt für Steinbearbeitung mit Mengen von halbfertigen Achatstücken⁶⁵. Eine Edelsteinwerkstatt wurde auch auf der Akropolis von Mykene entdeckt⁶⁶. In Pylos wurde das nahe beim Palast gelegene «Südost - Gebäude» als Werkstatt identifiziert⁶⁷ und im Palast selbst war eine Steinmetzwerkstatt in Betrieb⁶⁸.

2. Kretomykenische Elfenbeinwerkstätten

Nur drei Elfenbeinwerkstätten konnten bisher bei den verschiedenen Ausgrabungen in den kretomykenischen Zentren mit Sicherheit identifiziert werden: die eine in Knossos und die beiden anderen auf der Akropolis von Mykene. Hypothetisch bleiben die in den Palästen von Zakros, Pylos und auch Theben erkannten Elfenbeinwerkstätten. Es hat jedoch den Anschein, als seien die tatsächlichen Elfenbeinwerkstätten viel zahlreicher.

a) Die Elfenbeinwerkstatt von Knossos

In den Jahren 1959 - 60 wurde in den englischen Ausgrabungen von Knossos wenig außerhalb des Palastes und nördlich des sogen. «Königsweges» eine bedeutende Elfenbeinwerkstatt festgestellt, die während der I. Hälfte des 15. Jh. v. Chr., also in SM IB, in Betrieb war. Bedauerlicherweise blieb dieser Fund, abgesehen von einem kurzen Vorbericht⁶⁹, bis heute unpubliziert, so daß wir nichts über die Anlage der Werkstatt oder über ihre Beziehung zu anderen Fundkomplexen des gleichen Orts wissen. Die Existenz einer Elfenbeinwerkstatt ist allerdings gesichert, da eine Menge halbfertiger Elfenbeinstücke aus der Auffüllung erwähnt wird.

b) Die Elfenbeinwerkstatt im «Atelier der Künstler» von Mykene

Im 2. H. des 13. Jhs. v. Chr., in der sog. SH IIB Periode, scheint die Elfenbeinwerkstatt auf der Akropolis von Mykene gearbeitet zu haben, die in einem Gebäude östlich des Megarons des Palastes und südlich des sog. «Haus der Säulen» identifiziert wurde. Das «Atelier der Künstler» benannte Gebäude in Mykene ist 30 m lang und 28 m breit; es besteht aus einem schmalen, offenen Zentralhof, zwei Korridoren und zwei Reihen von Zimmern mit Obergeschoß (*Abb. 12*). In der Auffüllung des «Atelier der Künstler» von Mykene fanden sich verschiedene, anscheinend unbedeutende Kleinfunde, die in Wirklichkeit aber für unser Thema große Bedeutung haben. Zuerst einmal sind das die Elfenbeinspäne, die ans Licht kamen (*Abb. 13*)⁷⁰. Zusammen mit ihnen fanden sich verschiedene Fragmente von Opalen, von denen Stücke zur Weiterverarbeitung abgeschlagen sind, ein großes Stück grüner Steatit, unbearbeitete Quarzstücke, Fragmente von Steingefäßen, darunter auch die Hälfte eines ovalen Fläschchens aus Bergkristall, viele Goldkörner, zahlreiche Klumpen blauer Farbe, Bronzeschlacken und Stückchen einer gelblichen Substanz, einer Mischung von Schwefel und Kolophonium⁷¹. Zweifellos befanden sich in diesem Gebäude die Palastwerkstätten für Kleinkunst, darunter auch die Elfenbeinwerkstatt, die anscheinend im oberen Stockwerk gearbeitet hat.

c) Die Elfenbeinwerkstatt im «Wace-Haus» von Mykene

Wahrscheinlich in SH IIIB, d.h. in der zweiten Hälfte des 13. Jhs. v. Chr., war eine weitere Elfenbeinwerkstatt in Mykene in Betrieb, wiederum innerhalb der Akropolis, jedoch in der Unterburg. Im sog. «Wace - Haus» oder «Akropolis - Haus» (Citadel House) fanden sich in einem Raum «eine hinreichende Zahl von halbfertigen Elfenbeinstücken zusammen mit einem großen unbearbeiteten jedoch geblätteten Stück Elfenbein von 7 cm Länge⁷².

Leider ist auch dieser Befund unpubliziert und unsere Informationen deshalb eingeschränkt. Die Existenz einer Elfenbeinwerkstatt ist wahrscheinlich, wie nicht nur die halbfertigen, sondern auch das unbearbeitete Elfenbeinstück zeigen.

Die Elfenbeinwerkstatt im «Wace - Haus» könnte als gesichert gelten, wäre jenes Gebäude ein gewöhnliches mykenisches Haus. Es scheint jedoch, daß das «Wace - Haus» mit dem bekannten Priesterinfresco, das Nachbargebäude mit den Idolen, wie auch die ganze Umgebung einen entschieden kultischen Charakter hatten. Im gleichen Raum wie die Elfenbeinstücke fand man außer zahlreichen Gefäßen (Bügelkannen, Kylikes) in einer Ecke auch ein auf einer Basis stehendes Idol. Nach Mylonas aber zu einer späteren Aufschüttung gehörig, daneben eine Menge von Glasperlen und ein weiteres Gefäß. Verständlicherweise also hielt der Ausgräber auch diesen Raum für ein «Heiligtum», was dem Charakter einer Werkstatt aber nicht widerspricht, wie wir von den Linear B - Täfelchen und auch aus dem Orient wissen. Es sei aber vermerkt, daß sich im gleichen Gebäude auch einige Elfenbeinarbeiten bewunderswerter Qualität fanden, die durchaus an Ort und Stelle hätten gefertigt worden sein können.

d) Weitere hypothetische kretomykenische Elfenbeinwerkstätten

Außer den drei oben behandelten will man drei weitere Elfenbeinwerkstätten in Zakros, Theben und Pylos erkannt haben. Wie wir gleich sehen werden, haben die Ausgräber aus verschiedenen Gründen angenommen, daß neben anderen sicher nachgewiesenen Werkstattbetrieben auch Elfenbeinwerkstätten arbeiteten, eine Ansicht, die aber nicht als gesichert gelten kann. Im Südflügel des Palastes von Zakros wurde eine bedeutende Werkstattanlage identifiziert, die nach Ausweis der Funde—Bergkristalldrusen, Glaspaste, Fayence, zusammen mit verschiedenen fertigen Stücken aus den gleichen Materialien—der Steinbearbeitung diente, bzw. ganz allgemein der Herstellung von Kleinkunst. Im gleichen Raum des Palastes von Zakros entdeckte man auch verschiedene stabförmige, bisher noch unpublizierte Knochen- und Elfenbeineinlagen, dazu kleine Plättchen und Scheiben, einige davon mit geritztem oder geschnittenem Dekor aus Punkten, Rosetten und konzentrischen Kreisen, womit zwar das Vorhandensein, nicht aber, wie angenommen, die Herstellung solcher Einlagen zur Verzierung von Holzgeräten belegt ist⁷³. Das Fehlen von Halbfabrikaten, dem einzigen sicheren Nachweis für eine Werkstatt, sowie von Werkzeug ist vielleicht aufschlußreich. Ein Knochenpfriem, der von dort erwähnt wird, kann nicht zur Bearbeitung von Elfenbein gedient haben.

Zweifelhaft bleibt auch die Existenz einer weiteren Elfenbeinwerkstatt, die in einem Raum des sog. «Südostbaus» oder «Werkstatt» im Palast von Pylos angenommen wurde⁷⁴. Es wird argumentiert, daß eben jener Flügel zur Bearbeitung von Elfenbein und Bronze bestimmt war, weil dort neben anderen Objekten auch 501 bronzene Pfeilspitzen sowie Elfenbeinstücke gefunden wurden. Leider sind diese Elfenbeinstücke unbekannter Zahl nicht publiziert⁷⁵, so daß wir wieder nicht wissen, ob sich unter ihnen auch Halbfabrikate finden. Es sei aber angemerkt, daß man an der gleichen Stelle auch das Fragment einer Obsidians Klinge und ein halbrundes, gezahntes Werkzeug fand, die durchaus der Elfenbeinbearbeitung gedient haben könnten.

Noch hypothetischer ist eine Elfenbeinwerkstatt, die in Theben identifiziert worden sein soll. Bei der Ausgrabung im Grundstück des A. Koratses, Oidipousstr. 14 in Theben fand man eine große Zahl bedeutender Kleinfunde aus Elfenbein der SH IIIA Zeit, allerdings ohne jede erkennbare Beziehung zu einem mykenischen Gebäude. Diese Elfenbeinarbeiten lagen in gewisser Nachbarschaft zu den Überresten einer Werkstatt mit Gold- und Halbedelsteinverarbeitung, weshalb der Ausgräber auch vermutet, sie hätten ursprünglich zu Möbeln gehört, die in einer Elfenbeinwerkstatt gelagert waren⁷⁶. Aber auch hier ist das Fehlen der für Werkstätten typischen Halbfabrikate kennzeichnend.

e) Die Elfenbeinwerkstätten außerhalb der Akropolis von Mykene

Wie bereits erwähnt, sind es allein die Elfenbeinwerkstätten in Knossos und auf der Akropolis von Mykene, die bereits bei der Ausgrabung erkannt wurden. Sicherlich waren sie aber nicht die einzigen der kretomykenischen Welt. Zwei weitere, und zwar sehr bedeutende Elfenbeinwerkstätten arbeiteten am Ende des 13. Jhs. v. Chr., in der SH IIIB Periode, in zwei Gebäuden von Mykene, im «Haus der Sphingen» und im «Haus der Schilde». Diese zwei Werkstätten gehören zu einem Gebäudekomplex von vier Häusern, der südlich und in geringem Abstand vom Gräberrund B außerhalb der Akropolis von Mykene ausgegraben wurde. Ein Gebäude im Westflügel wird «Westhaus» genannt; die drei anderen, in einer Reihe von Norden nach Süden angelegt, heißen «Haus der Schilde», «Haus des Ölhändlers» und «Haus der Sphingen».

«Haus der Sphingen» und «Haus der Schilde» sind konventionelle Bezeichnungen nach den in ihnen gefundenen Elfenbeintäfelchen mit Reliefdarstellungen von Sphingen bzw. Schilden. Das «Haus des Ölhändlers»⁷⁷ wurde als königliche Parfümfabrik erkannt, nicht wegen seiner speziellen

Ausstattung, sondern wegen der in seiner Umgebung gefundenen Linear - B - Tafeln, auf denen verschiedene Duftpflanzen aufgeführt sind. Beim «Haus der Sphingen» und beim «Haus der Schilde» gibt es dergleichen nicht. Dennoch kann kein Zweifel darüber herrschen, daß beide Gebäude Werkstätten zur Herstellung von verschiedenen Dingen waren, darunter auch Elfenbeingegegenstände, die ebenso wie die Parfüms für den Export bestimmt waren.

f) Die Elfenbeinwerkstatt im «Haus der Schilde»

Das Nordgebäude, das sog. «Haus der Schilde» (*Abb. 14*)⁷⁸, besteht aus drei Räumen, die konventionell als Nord-, und Westraum bezeichnet werden. Uns interessieren hier der West- und Nordraum, in denen sich die Elfenbeinarbeiten fanden. Das einzige besondere Merkmal dieser Räume sind die Lehmبänke an der Nord- und Westwand des westlichen Raumes⁷⁹. Im Nord- und Westraum des «Hauses der Schilde» fanden sich außer den geschnitzten Elfenbeinschilden (*Abb. 15*) eine große Menge von Elfenbeinarbeiten⁸⁰, die unten ausführlicher behandelt werden, verschiedene Geräte zur Holzbearbeitung⁸¹ und zahlreiche Stein-⁸² sowie Fayencegefäße⁸³. Es wird erwähnt, daß die Elfenbeinarbeiten wie auch die übrigen Kleinfunde in einer Schicht «of soft black earth and carbonised and decayed matter»⁸⁴ lagen, die sowohl den Nord- wie den Westraum bedeckte, ein Zeichen dafür, daß sie von Obergeschoß herabgefallen waren. Außerdem wird berichtet, daß im Gegensatz zu den anderen Gegenständen im Südteil mehr Elfenbeinarbeiten gefunden wurden als im Nordteil, eine Verteilung also, der Bedeutung zukommt. Als wichtig sei noch angemerkt, daß man im «Haus der Schilde» auch eine Linear - B - Tafel fand⁸⁵.

Wie schon erwähnt, haben die Ausgräber die Funktion dieses Gebäudes nicht erkannt. Die Existenz irgendwelcher Werkstätten im oberen Stockwerk ist aber gesichert, nicht nur wegen der Nachbarschaft zum «Haus des Ölhändlers» und zum «Haus der Sphingen», die, wie wir später noch sehen werden, ebenfalls Werkstätten waren, sondern auch aufgrund der Kleinfunde, die bisher nicht richtig interpretiert wurden. Das Vorkommen so zahlreicher Stein- und Fayencegefäße, dann die große Menge an Elfenbeinarbeiten, die zu vielen Möbeln gehört haben müssen, sind selbst für ein sehr reiches mykenisches Haus keine übliche Ausstattung. Da sie im «Haus der Schilde» gefunden wurden, müssen sie dort zumindest für den Export gelagert worden sein, wie das auch mit den Parfüms im «Haus des Ölhändlers» geschah. Die Untersuchung der Elfenbeinarbeiten aus dem «Haus der Schilde» schließlich liefert den entscheidenden Beweis für die Existenz einer Werkstatt, da viele von ihnen Halbfabrikate sind.

Bedauerlicherweise sind die Elfenbeinarbeiten aus dem «Haus der Schilde» von Mykene unpubliziert, so daß für eine spezielle Studie über die mykenische Elfenbeinbearbeitung nur wenige von ihnen herangezogen werden können. Aber schon bei einem flüchtigen Überblick wird man durch die unterschiedlichen Bearbeitungsstadien überrascht. Einige Stücke sind bis ins letzte ausgearbeitet, andere nur halbfertig und wieder andere nahezu unbearbeitet. Der Hinweis auf einige von ihnen — wie zufallsbedingt auch immer bei der ungeheuren Gesamtzahl—mag die Situation charakterisieren. Völlig ausgearbeitet sind z.B. einige Täfelchen mit der Wiedergabe von Säulen (*Abb. 24*)⁸⁶. Einfache Ritzungen, die noch nicht zum Relief ausgearbeitet sind, zeigen einige schildförmige Täfelchen; die provisorischen rechteckigen Eintiefungen zur Aufnahme von Einlagen sind noch nicht regelmäßig (*Abb. 25*)⁸⁷. Bei zahlreichen Scheiben sind Teile der Rückseite unbearbeitet geblieben (*Abb. 26*)⁸⁸. Bei einigen Plättchen in Form von Efeublättern ist das Motiv nur eingeritzt; bei anderen ist das Schnitzen gerade begonnen, während es bei vielen anderen schon weiter fortgeschritten ist (*Abb. 27*)⁸⁹. Wohl noch charakteristischer sind jene helmförmigen Plättchen, die einen vollständig ausgeführt, die anderen mit einfachen Ritzungen als Vorzeichnung für die Schuppen, mit denen die Eberzähne der wirklichen Helme wiedergegeben werden sollten (*Abb. 28*)⁹⁰. Es fehlen auch nicht die verschiedenen Elfenbeinspäne mit Schnittspuren auf allen Seiten, Reste von größeren Stücken, die unbrauchbar bleiben (*Abb. 29*)⁹¹.

Solche Beispiele ließen sich leicht vervielfachen und zu einem unendlichen, aber bedeutungslosen Katalog zusammenstellen. Die halbfertigen Stücke werden uns später noch eingehender beschäftigen, da sie viele wertvolle und einmalige Hinweise auf die Technik und auf die verschiedenen Arbeitsgänge bei der Herstellung von Elfenbeinwerken geben können. Im Augenblick beschäftigt uns nur die Interpretation des Vorkommens von Halbfabrikaten im «Haus der Schilde» zu Mykene. Halbfertige Elfenbeinarbeiten können nur in einer Elfenbeinwerkstatt gefunden werden und eben das war sicher die Funktion des «Hauses der Schilde», wie übrigens auch des «Hauses der Sphingen».

g) Die Elfenbeinwerkstatt im «Haus der Sphingen»

Das «Haus der Sphingen» (*Abb. 30*)⁹² liegt, wie wir sahen, südlich, nahe beim «Haus des Ölhändlers». Es war ebenfalls ein Gebäude mit mindestens einem Obergeschoß, von dem sich im Grundriß Reihen von Räumen beidseits eines Korridors erhalten haben, der die Anlage in zwei Teile gliedert. Die übrigen Funde außer den Elfenbeinen waren im Vergleich zum «Haus

der Schilde» recht begrenzt. Es fanden sich vor allem Keramik⁹³, wenige Fragmente von Steingefäßen⁹⁴ und Linear-B-Tafeln, auf denen Gefäße, Pflanzen sowie verschiedene Nahrungsmittel wie Feigen und Oliven aufgeführt sind⁹⁵. Ein Raum im Erdgeschoß hatte vielleicht eine versiegelte Tür, wie die dort gefundenen Siegelabdrücke in Ton zeigen⁹⁶. In einem anderen Raum fand man verschiedene Samen⁹⁷ und in einem dritten eine steinerne Reibschale zusammen mit dem Stößel⁹⁸. Fragmente von Bronzenadeln und -ringen in einem der Räume⁹⁹ waren vom Oberstock herabgefallen, wo sie anscheinend in einer Truhe aufbewahrt wurden. Die Masse der Elfenbeinstücke¹⁰⁰, unter ihnen natürlich die Elfenbeinsphingen (*Abb. 31*)¹⁰¹, fand sich verstreut in den Nordräumen, den Räumen 1, 2 und 4, sowie im Korridor¹⁰²; auch sie scheinen aus dem oberen Stockwerk herabgestürzt zu sein. In Raum 2 schließlich fand man auch mehrere Stückchen Bimsstein (*Abb. 32*)¹⁰³.

Auch die Ausgräber des «Hauses der Sphingen» haben seine Funktion nicht erkannt. Es erübrigt sich, hier nochmals die Nähe zu anderen Werkstätten zu erwähnen, da das bereits oben diskutiert wurde. Die Kleinfunde aus dem «Haus der Sphingen» sind leider weniger lehrreich als die entsprechenden Funde aus dem «Haus der Schilde». Nur für die Bimssteinstücke kann vermutet werden, daß sie bei der Elfenbearbeitung verwendet wurden. Aufschlußreich ist aber wieder das Studium der Elfenbeine selbst, da wir fertige und halbfertige Stücke nebeneinander finden.

Hervorragend gearbeitet sind die fragmentarisch erhaltenen Reliefplatten mit Löwendarstellungen (*Abb. 33*)¹⁰⁴. Viele runde Scheiben dagegen sind auf der Rückseite ganz unbearbeitet, so daß sie noch nicht als Einlagen verwendet werden konnten (*Abb. 34*)¹⁰⁵, und andere rechteckige zeigen einfache Ritzungen, die noch nicht ausgeschnitzt wurden (*Abb. 35*).¹⁰⁶ Bei mehreren Scheiben sind die Vorritzungen am Rand noch nicht entfernt (*Abb. 36*)¹⁰⁷. Auf einigen Einlagen in Form von Papyrusblüten kann man die einzelnen Arbeitsvorgänge verfolgen (*Abb. 39*)¹⁰⁸. An manchen Stellen der Plättchen sind feine Parallelstriche zu sehen, zu dünn, um selbst Verzierung zu sein, so daß sie wohl als Vorzeichnung für irgendein Muster gedient haben; oder Spuren von unfertigen Kreisen; oder auch tief eingritzte Striche als Leitlinien für weitere (*Abb. 38*)¹⁰⁹. Auf anderen Stücken sieht man einfache oder doppelte Ritzlinien, eine tiefere Linie, die noch nicht ausgeschnitzt ist, oder ein unfertiges Fischgrätenmuster (*Abb. 39*)¹¹⁰. Einige rechteckige Plättchen sind auf allen Seiten unbearbeitet (*Abb. 40*)¹¹¹. Beim Fragment eines Plättchens sieht man deutlich, daß die Ränder noch nicht fertig beschnitten sind (*Abb. 41*)¹¹². Noch charakteristischer sind schließlich die Aufsätze in Form von Säulen mit aufgesetztem Kapitell. Der Säulenschaft ist grob sechseckig, da man noch nicht darangegangen war,

ihn abzurunden; noch nicht entfernt sind die Spuren geritzter Striche, mit denen die verschiedenen Meßpunkte markiert waren (*Abb. 42 - 43*)¹¹³. Und wiederum kann es keinen Zweifel darüber geben, daß auch im «Haus der Sphingen» eine Elfenbeinwerkstatt arbeitete.

h) Weitere Elfenbeinwerkstätten in Mykene

Die bisher besprochenen Elfenbeinwerkstätten von Mykene waren nicht die einzigen in diesen bedeutenden mykenischen Zentren. Die Existenz weiterer, sonst eher unbekannter Werkstätten verraten wahrscheinlich einige Funde aus den alten Grabungen, die im Nationalmuseum von Athen aufbewahrt sind. Es handelt sich um verschiedene Halbfabrikate aus Elfenbein bzw. unbearbeitete Elfenbeinstücke, für die es leider keine Angaben zur Fundstelle gibt, so daß ihre Werkstätten auch nicht lokalisiert werden können. Besonders wichtig ist unter ihnen eine halbfertige Statuette von der Akropolis zu Mykene (*Abb. 44 - 47*)¹¹⁴, die unten noch ausführlicher behandelt werden soll. Nicht minder interessant im Hinblick auf die Existenz von Werkstätten sind auch einige unbearbeitete Elfenbeinstücke (*Abb. 48 - 49*)¹¹⁵ sowie ein halbfertiges Täfelchen, das sich allerdings in einem Kammergrab von Mykene fand (*Abb. 50*)¹¹⁶.

i) Vergleichende Untersuchung der mykenischen Elfenbeinwerkstätten

Ein Vergleich zwischen den gesicherten Elfenbeinwerkstätten der mykenischen Welt, den Werkstätten im «Atelier der Künstler» auf der Akropolis von Mykene, im «Haus der Schilde» sowie im «Haus der Sphingen» führt zu einigen interessanten Ergebnissen. Es ist offensichtlich, daß sich alle drei — ausgenommen vielleicht das «Haus der Schilde» — in der Ausstattung nicht merklich von den gewöhnlichen mykenischen Häusern unterscheiden. Die Lehmbank im «Haus der Schilde» ist kein besonderes Konstruktionsmerkmal mykenischer Architektur; außerdem steht sie sicher in keiner Beziehung zur Elfenbeinwerkstatt, denn diese arbeitete im Obergeschoß. Nur im Grundriß weichen die Werkstätten leicht von den gewöhnlichen Häusern ab, aber auch das hat keine Bedeutung, denn es ist nicht immer sicher, ob die Elfenbeinwerkstatt im Erdgeschoß oder im ersten Stock war und ob das Parterre nicht nur als Lagerraum diente. Auch die minoische Elfenbeinwerkstatt von Knossos zeigt nichts Ungewöhnliches. Es besteht schließlich kein Grund, für eine solche Werkstatt besondere Einrichtungen zu erwarten, wie z.B. die stabilen, ganz speziellen Installationen für Parfüms im «Haus des Ölhändlers». Ein einfaches, vielleicht etwas weiträumiges Zimmer war ausreichend, um irgendwelche, der Größe

der Werkstatt angemessene Holzgestelle aufzunehmen, in denen das Rohmaterial und die fertigen Stücke gelagert werden konnten; dazu mehrere kleine Holztische, vielleicht auch einige große zum Auslegen der verschiedenen Einzelteile bei komplizierteren Zusammensetzarbeiten; schließlich ein, zwei Bänke oder Schemel für Arbeiten, die große Konzentration und Vorsicht erforderten. Eine Einrichtung mit Holzkonstruktionen ist im übrigen zumindest für das «Haus der Schilde» gesichert, wo man die Elfenbeinarbeiten zwischen verbranntem Schutt und verkohltem Holz fand.

j) Die Datierung der mykenischen Elfenbeinwerkstätten

Bestimmend ist natürlich die Datierung der drei gesicherten Elfenbeinwerkstätten der mykenischen Welt. Wie wir sahen, datieren alle drei Werkstätten in die SH IIB Zeit, in das 13. Jh. v. Chr., und das war zu erwarten, denn diese Periode ist die Blütezeit der mykenischen Elfenbeinschnitzerei: Es braucht nicht zu überraschen, daß die drei uns bekannten Elfenbeinwerkstätten in Mykene gefunden wurden, da diese drei Werkstätten anscheinend fast gleichzeitig in Betrieb waren. Die Elfenbeinwerkstatt im sog. «Atelier der Künstler» auf der Akropolis von Mykene ist am Ende der SH IIB Periode zerstört worden; nahezu gleichzeitig, gegen Ende von SH IIB, wurden anscheinend die Elfenbeinwerkstätten im «Haus der Sphingen» und im «Haus der Schilde» ein Raub der Flammen, weshalb auch ihr Inventar im Gegensatz zu jenen des «Ateliers der Künstler» unberührt blieb. Außerdem wurden in Mykene fast ununterbrochen über 100 Jahre hin Ausgrabungen durchgeführt, so daß unsere Kenntnisse ganz selbstverständlich in hohem Maße auf diesem Fundort basieren. Und natürlich hatten die großen Zentren der Elfenbeinbearbeitung eben in dieser ersten mykenischen Akropolis ihren Standort. Trotzdem sollten wir die Existenz von Elfenbeinwerkstätten in den anderen Palastzentren nicht ausschließen, wie etwa in Tiryns, Pylos, Theben, Orchomenos oder Jolkos, selbst wenn dort bei den im Umfang so eingeschränkten Ausgrabungen noch keine entdeckt wurden. Im übrigen zeigt eben die Untersuchung der mykenischen Elfenbeinwerke selbst einige Unterschiede, die sich nur als Hinweise auf verschiedene lokale Schulen oder Werkstätten erklären lassen. Von den Indizien für Werkstattbetriebe der Kleinkunst, weit entfernt von Mykene, im Palast von Theben, auch wenn ihre genaue Lage noch nicht bekannt ist, war bereits die Rede.

k) Die Existenz anderer Handwerke innerhalb der mykenischen Elfenbeinwerkstätten

Es ist interessant zu beobachten, daß — ausgenommen vielleicht das «Haus der Sphingen» zu Mykene — die zwei Elfenbeinwerkstätten in Mykene

nicht isoliert waren, sondern in Gemeinschaft mit anderen Gewerben arbeiteten. Wie wir gesehen haben, fand man im «Haus der Schilde» eine Menge von Stein- und Fayencegefäßen zusammen mit Holzschnitzereien¹¹⁷ und in der Werkstatt auf der Akropolis von Mykene verschiedene Steinabschläge sowie Bronzestückchen und Goldkörner. Gleiches wurde übrigens auch in den Werkstätten von Zakros beobachtet, wo sich zusammen mit den Elfenbeinstücken auch Bergkristalldrusen, Glaspaste und Fayence fand. Die Schlußfolgerung ist naheliegend: Entweder arbeiteten die Elfenbeinschnitzer in Gesellschaft mit anderen Handwerkern, oder die gleichen Leute verarbeiteten verschiedene Materialien. Charakteristisch ist, daß die Indizien für andere Gewerbe aus dem «Haus der Schilde» durchwegs auf Steinbearbeitung verweisen, oder allgemein auf Kleinkunst. Die Hypothese, daß die gleichen Handwerker verschiedene, verwandte Rohstoffe mit etwa den gleichen Hilfsmitteln bearbeiteten, ist nicht nur wahrscheinlich, sondern nahezu sicher.

Bei der gegenwärtigen ungeheuren Spezialisierung ist das kaum mehr vorstellbar. Aber noch vor kurzen war es etwas ganz Natürliches, weit mehr noch in prähistorischer Zeit. Es darf als sicher gelten, daß in mykenischer Zeit die Elfenbeinschnitzer auch Holz verarbeiteten, denn im «Haus der Schilde» fand man in Holz eingelassen einige Intarsien aus Elfenbein (*Abb. 21 - 22*), eine Technik, die auch an Steingefäßen aus der gleichen Werkstatt angewandt war¹¹⁸. Elfenbein- und Holzschnitzer benutzen, wie wir noch sehen werden, die gleichen Werkzeuge. Und schließlich verwendeten die Elfenbeinschnitzer eine Menge von Materialien, die eigentlich für andere Zweige des Kunstgewerbes gebräuchlich sind: Gold und Bronze, die sich in der Elfenbeinwerkstatt auf der Akropolis von Mykene fanden, vielleicht Silber und Halbedelsteine, wie wir das aus dem Orient und aus Ägypten wissen. Im übrigen hängt die Elfenbeinbearbeitung auch noch in späterer Zeit mit der Toreutik, d.h. mit der Bearbeitung von Silber¹¹⁹, und der Empastik, d.h. dem Aufsetzen von ausgehämmerten Blechteilen, zusammen¹²⁰.

1) Die Beziehung der mykenischen Elfenbeinwerkstätten zu den Palästen

Noch einmal sei die Abhängigkeit der Elfenbeinwerkstätten und damit auch der Elfenbeinschnitzer von den Palästen betont. In Ras - Shamra (Ugarit), Syrien, war in der 1. Hälfte des 14. Jhs. v. Chr.¹²¹ eine Elfenbeinwerkstatt innerhalb des Palastes in Betrieb, so wie in Mykene das «Atelier der Künstler». Die Werkstätten im «Haus der Schilde» und im «Haus der Sphingen» wurden zusammen mit dem «Haus des Ölhändlers» außerhalb des

Palastes errichtet, in einer Industriezone wie man heute sagen würde, vielleicht weil es innerhalb der Akropolis an freiem Platz mangelte. Der Herrscher von Mykene versorgte, wie wir sahen, die Handwerker mit Rohstoffen, mit Elfenbein und Fayence. Es ist bemerkenswert, daß die Fayence aus dem «Haus der Schilde» von Mykene höchstwahrscheinlich aus Syrien stammt¹²², was ja auch für das Elfenbein angenommen wurde. Bei Homer teilt Nestor persönlich das Gold an die Handwerker aus¹²³. Es kann also nicht bezweifelt werden, daß der König in mykenischer Zeit zugleich auch Unternehmer war¹²⁴. Die Abhängigkeit der Handwerker vom Palast wird schon aus den Funden von Linear-B-Täfelchen in den Werkstätten im «Haus der Sphingen», im «Haus der Schilde» und im «Haus des Ölhändlers» offenkundig, einer Schrift, die wiederum auf die Zentralmacht verweist¹²⁵. Bemerkenswert ist auch, daß auf mehreren Gruppen von Linear-B-Tafeln aus Pylos einige ganz bestimmte Handwerker aufgeführt sind, die den Herrschenden gehörten, dem *wa-na-ka* (τὸν ἄνακτα) und dem *ra-wa-ge-ta, lavageta*, τὸν ἀρχηγό. Auf Handwerker bezogen erscheinen die Adjektive «ἀνάκτερος» und *lavagesios*. Bekannt ist auch, daß es den «Palastschreiber», den «Palast-ἐντεσδόμος» und den «Palasttöpfer» gab¹²⁶. Man kann also nicht bezweifeln, daß die Elfenbeinschnitzer ebenso wie die übrigen Handwerker in mykenischer Zeit¹²⁷ königlich waren. Zum Thema mykenischer Elfenbeinschnitzer sei schließlich noch erwähnt, daß man meint, einen von ihnen namentlich zu kennen: den *a-no-po*, wie auf einem der Täfelchen von Pylos gelesen wird¹²⁸; aber das kann nicht als gesichert gelten.

3. Das Werkzeug der Elfenbeinschnitzer in mykenischer Zeit

Nach der detaillierten Untersuchung der Arbeitsplätze und der Handwerker ist es an der Zeit, die Art und Weise der Bearbeitung des Elfenbeins und die dafür verwendeten Werkzeuge zu behandeln. Im allgemeinen befaßt man sich nicht besonders mit den Bearbeitungstechniken der verschiedenen Materialien in kretomykenischer Zeit¹²⁹; die Gegenstände selbst werden nur in ihrer Eigenschaft als Kunstwerk betrachtet. Eine ästhetische Beurteilung aber ist unmöglich ohne Kenntnis der Herstellungstechnik. Eine Untersuchung der Technik der mykenischen Elfenbeinbearbeitung wird zweifellos auch zu einer richtigen Einschätzung der Elfenbeinarbeiten als Kunstwerk führen. Das Thema der Technik der mykenischen Elfenbeinbearbeitung ist nicht einfach, da es für die mykenische Zeit keine schriftlichen Nachrichten gibt. Zahlreiche Halbfabrikate aus den uns bekannten Werkstätten gewinnen an Bedeutung durch die indirekten Informationen, die sie

uns zu geben vermögen. Zugleich sind wir gezwungen, auch auf spätere antike Zeugnisse zurückzugreifen, da sich anscheinend die Technik im Laufe der Jahrhunderte nicht wesentlich geändert hat¹³⁰.

Nur wenige Informationen haben wir über die Werkzeuge der Elfenbeinschnitzer in mykenischer Zeit; einige davon waren vielleicht Spezialgeräte, da sie auch in späterer Zeit mit dem Terminus ὄργανα ἐλεφαντουργῶν bezeichnet werden¹³¹. Aus der hypothetischen Elfenbeinwerkstatt im Palast von Zakros werden Geräte aus Knochen, und zwar Pfrieme erwähnt¹³². Es ist aber zu bezweifeln, ob man mit Knochengeräten das ebenfalls harte Elfenbein bearbeiten konnte. Vielleicht dienten die Pfrieme von Zakros zur Herstellung von Kunstwerken aus einem der anderen Materialien, die, wie wir sahen, in der gleichen Werkstatt gefunden wurden. Sicher zur Elfenbeinbearbeitung dienten drei Obsidianklingen, deren Fragmente sich in der Elfenbeinwerkstatt im «Haus der Schilde» fanden,—von den Ausgräbern blieben sie allerdings unbeachtet (*Abb. 51*)¹³³—ebenso wie vier Klingen aus der Werkstatt im «Haus der Sphingen» (*Abb. 52*)¹³⁴. Wie die unterschiedliche Zahnung der Schneiden zeigt, dienten die einen zum Schneiden kräftiger, die anderen zum Abtrennen feiner Elfenbeinstücke. Die Verwendung von Werkzeug aus Obsidian oder auch Silex in der mykenischen Elfenbeinbearbeitung ist nicht unwahrscheinlich, da bekanntlich Werkzeug aus diesen Materialien auch in der kretomykenischen Siegelglyptik sowie dem mykenischen Kunstgewerbe benutzt wurden¹³⁵.

Wahrscheinlich verwendeten die mykenischen Elfenbeinschnitzer Werkzeug aus Bronze, jenem entsprechend, mit dem die Holzschnitzer dieser Epoche arbeiteten. Verschiedene Geräte zur Holzbearbeitung aus der Zweiten Hälfte des 2. Jhts. v. Chr. kennt man von Zypern, Kreta und vom griechischen Festland¹³⁶. Natürlich kann man gleich die Doppelbeile und die großen Sägen ausschließen, überhaupt die großen Geräte, die nur zum Spalten dicker Hölzer geeignet sind, und nicht für feine Elfenbeinspäne, und vielleicht auch die großen Meißel¹³⁷. Aus der Antike ist uns die Verwendung der Säge bei der Elfenbeinbearbeitung bekannt. Schon Homer nennt das Elfenbein πριστός; im übrigen sind Sägen in der kretomykenischen Welt durchaus bekannt (*Abb. 53*)¹³⁸, wie z. B. die Säge aus einem Grab von Prosymna¹³⁹.

Bei der Elfenbeinbearbeitung wurden vielleicht nur die kleinen Geräte der Holzschnitzerei verwendet, wie Bohrer(?)¹⁴⁰ und Pfriem¹⁴¹. Ein Bohrer oder Meißel des Schatzfundes aus der Porosmauer von Mykene (*Abb. 54*)¹⁴² und ein anderer aus einem Kammergrab von Mykene (*Abb. 55*)¹⁴³ wurden vielleicht von den Elfenbeinschnitzern Mykenes verwendet. Zur Elfenbeinbearbeitung könnten auch vier Bronzefrieme gedient haben, die man in Kammer-

gräbern von Mykene¹⁴⁴ und Rhodos¹⁴⁵ fand. Als Gerät zur Elfenbeinbearbeitung¹⁴⁶ diente vielleicht auch einer der zahlreichen, in mykenischer Zeit verwendeten Typen von Bronzemessern (*Abb. 56*)¹⁴⁷, die viel geeigneter sind als die Meißel¹⁴⁸. Schließlich müssen zu diesen Werkzeugen noch zwei weitere Geräte der Holzbearbeitung gerechnet werden, der Hobel und die Drehbank. Der homerische Vers: *κολεὸν δὲ νεοπρίστου ἐλέφαντος ἀμφιδεδίηται*¹⁵⁹ gilt als Beweis für den Gebrauch der Drehbank, zumindest in homerischer Zeit. Vielleicht sind Elfenbeinstücke wie z.B. das ringsum geschnittene Bein eines Thrones von Theben¹⁵⁰ tatsächlich auf der Drehbank hergestellt.

Häufig lassen sich an den Halbfabrikaten aus den Elfenbeinwerkstätten von Mykene aber auch an vielen anderen Elfenbeinarbeiten verschiedene Bearbeitungsspuren beobachten, die jedoch nur schwer auf bestimmte Werkzeuge zurückzuführen sind. Generell lassen sich zwei Arten solcher Spuren feststellen: ziemlich regelmäßige Linien, die anscheinend von einem Werkzeug verursacht sind und andere ganz unregelmäßige, die durch das Polieren entstanden sein könnten (*Abb. 57*)¹⁵¹. Auf einigen Elfenbeinarbeiten bemerkt man andere Arten von Bearbeitung, vielleicht Spuren des Meißels oder anderer Schnitzgeräte (*Abb. 58*)¹⁵², sowie Sägespuren (*Abb. 59*)¹⁵³. In einem Fall kann man auf der einen Seite einer Scheibe aus dem «Haus der Schilde» von Mykene an zwei Stellen deutliche Spuren eines Gerätes mit zwölf Zähnen feststellen, vielleicht von einer Säge (*Abb. 60*)¹⁵⁴.

Den mykenischen Elfenbein- und Holzschnitzern¹⁵⁵ müssen auch verschiedene Meßgeräte zur Verfügung gestanden haben, wie Winkel, Zirkel¹⁵⁶ und Lineal. Diese Aussage stützt sich nicht nur auf die saubere handwerkliche Ausführung der Arbeiten, zu der die Verwendung solcher Geräte unerlässlich war, sondern auch auf deren Spuren, die sich auf verschiedenen unbearbeiteten Stücken aus den Elfenbeinwerkstätten von Mykene erkennen lassen. Auf vielen runden Scheiben erkennt man noch Partien der mit einem Zirkel eingeritzten Kreise¹⁵⁷, auf einem Stück sogar den Einstich des Zirkels im Mittelpunkt (*Abb. 36*)¹⁵⁸. Auf der Rückseite von säulenförmigen Täfelchen sieht man deutlich senkrechte Striche; sie markieren die gemessenen Abstände für eine richtige Wiedergabe der Proportionen (*Abb. 43*)¹⁵⁹. Eine ziemlich große Platte aus der Werkstatt im «Haus der Sphingen» zu Mykene zeigt auf einigen Seiten Reihen von Strichen in regelmäßigen Abständen (*Abb. 61 - 63*)¹⁶⁰. Sie waren sicher nicht, wie bisher vermutet, zum Ankleben irgendwelcher Auflagen bestimmt, sondern sollten die Dimensionen irgendeines Ornaments angeben. Die Verwendung von Lupen aus Bergkristall darf für die Ausführung der überfeinen Ritzungen auf verschiedenen Elfenbeinarbeiten ebenfalls als sicher gelten, wie übrigens auch in der gleich-

zeitigen Siegelglyptik¹⁶¹. Schließlich benutzten die Elfenbeinschnitzer bei ihrer Arbeit verschiedene Materialien zum Schleifen und Polieren der Oberfläche sowie zum Ankleben der Einlagen, wovon weiter unten noch die Rede sein wird.

4. Die Bearbeitungstechnik des Elfenbeins in mykenischer Zeit

a) Die Auswahl eines geeigneten Abschnitts des Elefantenzahns

Zu untersuchen bleibt jetzt noch der Bearbeitungsvorgang in mykenischer Zeit, und zwar von dem Augenblick an, da der Elfenbeinschnitzer das Rohmaterial zur Hand nahm, bis zu dem Moment, da er das vollendete Werk ablieferte. Vor dem Beginn der eigentlichen Bearbeitung war natürlich zuerst ein geeignetes Stück Elfenbein auszusuchen. Wenn es sich darum handelte, daß der Handwerker irgendeine Statuette oder ein kräftiges, ringsum geschnittes Stück herstellen sollte, mußte er ein Stück von der Spitze, dem massiven Ende des Elefantenzahns, auswählen (*Abb. 64*)¹⁶². Wollte er eine zylindrische Pyxis anfertigen, konnte er irgendein Stück vom hohlen Teil des Zahnes nehmen (*Abb. 65*)¹⁶³. Sollte er irgendeine kleinere Einlage arbeiten, konnte ihm jedes Stück recht sein. Immer aber spielte die Auswahl des Werkstücks eine wichtige Rolle, da das Rohmaterial wertvoll war und nicht sinnlos vergeudet werden sollte. An einigen Halbfabrikaten aus den Elfenbeinwerkstätten von Mykene läßt sich diese Sparsamkeit bei der Handhabung des Materials beobachten: Es sind nicht nur die «τσόντες»), die dicht nebeneinander gesetzt ein Ganzes ergeben sollten (*Abb. 66*)¹⁶⁴ sondern auch verschiedene in zweiter Verwendung auftretende Stücke (*Abb. 67*)¹⁶⁵. Wenn aus irgendeinem Grund eine begonnene Arbeit nicht beendet wurde, warf man das Elfenbeinstück nicht fort, sondern bewahrte es für eine spätere Verwendung auf.

Bei der Auswahl des geeigneten Stücks spielte natürlich auch der Auftrag eine Rolle, da die Qualität des Materials nicht in allen Abschnitten gleich ist. Der Teil des Zahns, der im Zahnfleisch steckt, galt in der Antike als weniger qualitativ¹⁶⁶. In diesem Teil ist die Maserung nicht gleichmäßig gebogen (*Abb. 68*)¹⁶⁷, sondern gewellt. Diese Art der Maserung erkennt man leicht auf der Rückseite einiger mykenischer Elfenbeinarbeiten, wie z.B. auf einem Kamm aus dem Gräberrund A von Mykene (*Abb. 69*)¹⁶⁸. Aber selbst wenn die Maserung sichtbar ist, fällt es im allgemeinen schwer, den Teil des Elefantenzahns zu erkennen, aus dem eine mykenische Elfenbeinarbeit geschnitten ist, ausgenommen nur die hohlen, zylindrischen Pyxiden, die wir oben bereits erwähnt haben.

b) Das Sägen der Elfenbeins

Dem Vorstadium der Auswahl des geeigneten Werkstückes folgte natürlich auch in mykenischer Zeit das Abspalten¹⁷⁰. Und dafür wurden, wie wir bereits sahen, die kleinen Bronzesägen benutzt. Das «*πρίειν τὸν ἐλέφαντα*» galt in der Antike als erste Phase bei der Herstellung von Elfenbeinwerken¹⁷¹ und *πριστός* oder auch «*νεόπριστος*» sind die Attribute des Elfenbeins bei Homer¹⁷².

c) Das Schnitzen des Elfenbeins

Hatte der Elfenbeinschnitzer die benötigte und geeignete Menge an Elfenbein in Händen, konnte er in der Arbeit mit den Werkzeugen, die wir kennenlernten, fortschreiten. Diese Phase, das «*ξέειν τὸν ἐλέφαντα*»¹⁷³, war auch die schwierigste und erforderte großes Geschick und Umsicht: Geschick natürlich, um Pfuscherei zu vermeiden, und Umsicht, damit die Arbeit nach dem ursprünglichen Entwurf und dessen Maßen ausgeführt wurde. Wie wir schon an einigen Halbfabrikaten deutlich sahen, waren für die Vorzeichnungen verschiedener Elfenbeinarbeiten bestimmte Meßpunkte verwendet worden.

Hier braucht nur eine einzigartige halbfertige Elfenbeinstatuee aus alten Grabungen auf der Akropolis von Mykene erwähnt zu werden, die, wie wir sahen, vielleicht einen Hinweis auf die Existenz einer weiteren Elfenbeinwerkstatt in diesem mykenischen Hauptzentrum bietet¹⁷⁴. Es handelt sich um eine kleine Statuette, eine aufrecht stehende Frauengestalt mit langem Rock, die ihre Hände unter den üppigen, wohl nackten Busen hält. Die Statuette ist halbfertig. Aus irgendeinem unbekanntem Grund ließ man sie unvollendet, vielleicht weil sie bei den Händen brach. Sie wurde in einem fortgeschrittenen Stadium, mitten in der Ausarbeitung der Plastizität, liegen gelassen. Auf dem Gewand sind die flachen, senkrechten Schnittspuren belassen, ebenso auf dem Kopf, wo einige Stellen ganz unbearbeitet sind. Bei den Brüsten ist die Ausarbeitung mit feineren Schnitten bereits weiter fortgeschritten, die rechte Seite sogar schon besser ausgearbeitet als die linke. Die Hände zeichnen sich bereits deutlich ab. An vielen Stellen bemerkt man Bearbeitungsspuren, an der Standfläche von einer Säge, am Kopf und an anderen Stellen von ungezähnten Werkzeugen. Es sind aber noch keine Details ausgeführt und es wäre noch viel Arbeit gewesen, die Oberfläche zu glätten.

d) Das Polieren des Elfenbeins

Das Polieren der Oberfläche war die letzte Phase der Elfenbeinbearbeitung. Vielleicht haben die mykenischen Elfenbeinschnitzer, wie übrigens

auch die Holzschnitzer, zum Polieren der Oberfläche verschiedene, seit der Antike bezeugte Materialien verwendet, wie z.B. die stachelige Haut einiger Fische¹⁷⁵. Man nahm an¹⁷⁶, daß im Altertum zum Polieren von Elfenbeinarbeiten auch Bimsstein verwendet wurde. Einen Hinweis darauf bereits aus mykenischer Zeit bietet der Fund von Bimssteinstücken in der Elfenbeinwerkstatt im «Haus der Sphingen» (*Abb. 32*), die sich dort zusammen mit Halbfabrikaten aus Elfenbein fanden¹⁷⁷. Bimssteinpulver konnte mit einem feuchten Tuch verrieben eine schön glänzende Oberfläche ergeben.

e) Das Zusammensetzen von Elfenbeinstücken

Einige der mykenischen Elfenbein- wie auch Holzarbeiten¹⁷⁸ brauchten zu ihrer Vollendung zusätzliche Mühe und Mittel. Die Zusätze aus Elfenbein mußten von Anfang an auf verschiedene Art und Weise am Kernstück angebracht werden. Das ist die Arbeit, die die Alten als «ροθμίζειν» bezeichneten¹⁷⁹. Die Mykener verwendeten dazu verschiedene Stifte, häufig aus Elfenbein, die in meist durchgehende Löcher gesteckt die zwei Teile miteinander verbanden. In seltenen Fällen sind diese Stifte selbst erhalten (*Abb. 70*)¹⁸⁰, die an zahlreichen Stücken zu beobachtenden Löcher aber sind ein hinreichender Beweis (*Abb. 71*)¹⁸¹. Gewöhnlich werden die Einzelteile an den Stellen miteinander verbunden, die nicht sichtbar sind, oder, wenn man sie bemerken kann, doch nicht das Auge stören. Es fehlt aber auch nicht an Beispielen für schlecht gearbeitete Verbindungen (*Abb. 71*)¹⁸², meist an feinen Plättchen, wo es nicht anders ausgeführt werden konnte. Andererseits sind mykenische Elfenbeinarbeiten auch mit Dübeln verbunden, d.h. mit Keilen, die in Einkerbungen einpassen, Zapfen, die am Ende irgendeines Aufsatzes stehen gelassen werden, damit sie in eine Einlassung gesteckt werden konnten (*Abb. 42; 43; 61-63*)¹⁸³. Es fehlt auch nicht die technisch perfekte Vernutung, die im fertigen Zustand sehr fest zusammenhält, aber auch leicht wieder gelöst werden kann (*Abb. 23*)¹⁸⁴.

Bei Verbindungen von Elfenbein und Bronze sind auch häufig Bronzenägel verwendet. Ein Bronzenagel hat sich im Elfenbeinknauf eines Schwertgriffs erhalten (*Abb. 72*)¹⁸⁵, ein anderer in der Rückseite eines Elfenbeinschildes (*Abb. 73*)¹⁸⁶. Manchmal werden sichtbare Verbindungsstellen besonders verziert, wie etwa die Nägel im Elfenbeingriff eines bronzenen Spiegels aus dem Kuppelgrab der Klytaimnestra (*Abb. 74*)¹⁸⁷, dessen Überzug aus Goldblech in den Eintiefungen am Rand Inkrustation aus blauer Glaspaste zeigt. Um eine Vorstellung von der Mühe zu gewinnen, die Elfenbeinschnitzer auf derartige Zusammensetzarbeiten verwandten, bedarf es nur eines Blickes auf eine einzigartige Einlegearbeit, die sich aus der my-

kenischen Welt erhalten hat: auf die 87 verschiedenen Elfenbeintarsien, die einst die Frontseite einer hölzernen Fußbank aus der ungeplünderten königlichen Bestattung in der Seitenkammer der Tholos A von Archanes schmückten (*Abb. 75*)¹⁸⁸.

f) Geritzte Markierungen auf mykenischen Elfenbeinarbeiten

An einigen Elfenbeinstücken lassen sich verschiedene eingeritzte Zeichen beobachten, die vielleicht als Markierungen für das Zusammensetzen dienten. Auf einem Plättchen aus Kammergrab 9 von Mykene ist ein X eingeritzt (*Abb. 76*)¹⁸⁹ auf einem der 11 plastischen Stierköpfe aus Kammergrab 75 von Mykene ist ein Blatt eingeritzt (*Abb. 77*)¹⁹⁰. Auf der Rückseite eines säulenförmigen Täfelchens aus Kammergräbern von Mykene ist unten ein Zeichen eingeritzt, das als γ oder als Fisch beschrieben werden kann (*Abb. 78*)¹⁹¹. Aus den Kammergräbern von Mykene stammen vier plastische achtförmige Schilde mit verschiedenen, in die flache Rückseite eingeritzten Zeichen (*Abb. 79*)¹⁹². Aus den gleichen Kammergräbern stammen vielleicht 8 weitere Plättchen verschiedener Form und Stärke, auf denen ein Kreuz, ein X, ein N, ein zweigartiges Zeichen und zwei weitere, einem N ähnliche Zeichen eingeritzt sind (*Abb. 80*)¹⁹³. Ein Plättchen aus dem «Haus der Sphingen» von Mykene hat ein eingeritztes Kreuz (*Abb. 81*)¹⁹⁴, ein anderes ein V (*Abb. 82*)¹⁹⁵. Ein Plättchen von unbekannter Fundstelle aus Mykene hat vielleicht 3 Zeichen (*Abb. 83*)¹⁹⁶. Ein Reliefplättchen mit Tierdarstellung von der Akropolis zu Athen hat auf der Rückseite zwei geritzte Zeichen (*Abb. 84*)¹⁹⁷. Und schließlich haben 11 Plättchen von Spata (*Abb. 85-86*)¹⁹⁸ verschiedenartige Zeichen, zwei, drei oder vier parallele Striche, ein T, ein X, ein V mit Doppelstrich an einer Seite und zwei weitere, schwer zu beschreibende Zeichen. Es ist das erste Mal, daß solche Markierungen an mykenischen Elfenbeinarbeiten beobachtet werden, weshalb dieses Thema etwas eingehender behandelt werden soll.

Wie auf *Abb. 87* gezeigt ist, gibt es insgesamt 20 solcher Zeichen. Auf mehreren Stücken begegnen die gleichen Zeichen, wie z.B. die Nr. 2, die dreimal in Spata vorkommt. Gleichartige Zeichen können auch auf mehreren Stücken von verschiedenen Fundorten begegnen, wie die Zeichen Nr. 1, 3, 4 und 10, die in Mykene und Spata erscheinen, oder die Zeichen Nr. 5 und 9, die aus den Kammergräbern sowie dem «Haus der Sphingen» von Mykene belegt sind. Schließlich sei bemerkt, daß es in drei Fällen auf dem gleichen Gegenstand je zwei Zeichen gibt, einmal vielleicht sogar drei. Für die Frage nach der Bedeutung dieser Ritzzeichen erscheint es unerläßlich, einen Vergleich mit den Symbolen der verschiedenen prähistorischen Schriften in der Ägäis, den verschiedenen «Gefäßmarken» — den geritzten oder

gemalten Zeichen auf Gefäßen—und schließlich mit den sogen. «Baumarken» — in Bausteine gemeißelte Zeichen — durchzuführen.

Nur geringe Verbindungen bestehen zwischen den geritzten Markierungen der Elfenbeine und den Symbolen der minoischen Hieroglyphenschrift. Nur vier Zeichen, die Nr. 9, 11, 14 und 16, begegnen auch in der Hieroglyphenschrift¹⁹⁹. Das gleiche gilt auch für die entwickelte minoische Linear - A - Schrift, in der uns die Zeichen Nr. 4 und 9 begegnen²⁰⁰. In der sogen. kyprominoischen Schrift wiederum begegnen die Ritzzeichen Nr. 4, 5 und 9²⁰¹.

Die Beziehungen der geritzten Zeichen auf den Elfenbeinen zur gleichzeitigen mykenischen Schrift, der Linear - B - Schrift, sind vielleicht enger. Im Linear - B begegnen die Ritzzeichen Nr. 4, 6, 9, 14 und vielleicht die Nr. 20, die den Schriftzeichen 1, 73, 2, 20 und 10 entsprechen²⁰², d.h. den Silben *da*, *mi*, *ro*, *zo*, *u*. In eben dieser Schrift ist das Ritzzeichen Nr. 9 zugleich eine Gewichtseinheit²⁰³ und auch die Zeichen Nr. 1, 2 und 3 symbolisieren Zahlen, den Zahlen 2, 3 und 4 entsprechend, da jeder senkrechte Strich eine Einheit anzeigt. Man darf daraus folgern, daß die Ritzzeichen nicht Buchstaben der Linear - B - Schrift wiedergeben, da die Mehrzahl von ihnen in dieser Schrift unbekannt ist. Man kann allerdings die Annahme nicht ausschließen, daß mit den Zeichen Nr. 1 - 3, mit den Parallelstrichen also, Zahlen angegeben sind.

Einige der Ritzzeichen der Elfenbeinarbeiten sind auch bei den «Baumarken» bekannt, jenen Zeichen vielleicht kultischer Bedeutung auf Bausteinen, wie z.B. das Kreuz (Nr. 9)²⁰⁴. Andere wiederum kennt man auch unter den «Gefäßmarken», und zwar auf mykenischen, mit den Elfenbeinen gleichzeitigen Gefäßen, die auf den orientalischen Märkten in Umlauf waren; es sind die Zeichen Nr. 4, 5, 9 und 10²⁰⁵. Diese Marken, auf den Gefäßböden geritzt oder gemalt, scheinen keine Beziehung zu Besitzer oder Inhalt zu haben, sondern sind eher Zeichen der Töpfer bzw. Händler. Entsprechende Bedeutung hatten sehr wahrscheinlich auch die Gefäßmarken, die auf der kykladischen Keramik so üblich sind. Diese Marken zeigen auch die engste Beziehung zu den Ritzzeichen der Elfenbeinarbeiten. Auf den Gefäßen von Phylakopi begegnen die Zeichen Nr. 1-5, 9-11 und 19²⁰⁶. Vielleicht ist es kein Zufall, daß die Ritzzeichen der Elfenbeine den «Gefäßmarken» so gleichen. Die verschiedenen Handwerker der Ägäis kannten anscheinend gemeinsame Zeichen, um sich während der Arbeit zu verständigen.

Für die Interpretation der Zeichen auf den verschiedenen Elfenbeinstücken gibt es aber noch einen Anhaltspunkt. Fast alle Stücke mit Ritzzeichen sind schlechte Plättchen ohne besonderen Schnitzdekor, jedoch mit Löchern oder Stiften, die anzeigen, daß sie dazu bestimmt waren, mit irgendeinem

Kernstück verbunden zu werden. Auf den Plättchen aus der Elfenbeinwerkstatt im «Haus der Sphingen» zu Mykene sind genau auf Höhe der Ritzzeichen, aber auf der anstoßenden Seite, feine, senkrechte Striche eingeritzt, die damit die Stelle der Markierung unterstreichen. Es ist also nicht zu bezweifeln, daß diese Zeichen von den Elfenbeinschnitzern eingeritzt wurden, um die Stelle der Plättchen innerhalb einer größeren Komposition festzulegen. Wohl deshalb wurden geritzte Zeichen nur auf schlichten Plättchen beobachtet und nicht auf Relieftäfelchen, bei denen der Dekor zur richtigen Anbringung verhalf²⁰⁷. Entsprechende Ritzzeichen kennt man im übrigen von orientalischen Elfenbeinarbeiten, Buchstaben oder Zahlen, sogar ganze Inschriften²⁰⁸, mitunter aufgemalt²⁰⁹, die zweifellos dazu dienten, die Platzierung innerhalb einer komplizierten Komposition zu bestimmen²¹⁰. Hierher gehören schließlich auch die Ritzzeichen auf Fayence-oder Knochenappliken von Knossos²¹¹.

g) Das Zusammenkleben von Elfenbeinarbeiten

Es ist sicher, daß viele mykenische Elfenbeineinlagen einfach mit der Rückseite aufgeklebt wurden. Es ist die Arbeit, die in der Antike («κολλάω») heißt²¹². In diesen Fällen zeigt die glatte Rückseite der Elfenbeine verschiedene regelmäßige, feine Ritzlinien, meist Rauten (*Abb. 88*)²¹³, aber auch andere Muster (*Abb. 89 - 91*)²¹⁴, die nur dazu bestimmt waren, den Klebstoff aufzunehmen und so die Applikationen besser anzubinden. Aus der Elfenbeinwerkstatt im «Atelier der Künstler» zu Mykene haben wir einen Hinweis auf einen Klebstoff, den die mykenischen Elfenbeinschnitzer verwendeten. Das Stück einer gelblichen Masse, die, wie sich zeigte, aus einer Mischung von Kolophonium und Schwefel besteht, verwandelt sich bei starker Erhitzung in kräftigen Klebstoff von schwarzbrauner Farbe²¹⁵. Es sei aber angemerkt, daß aus der Antike auch der Gebrauch anderer Klebmittel für Elfenbein bekannt ist, und zwar des Fischleims²¹⁶. Vielleicht also benutzten auch die mykenischen Elfenbeinschnitzer noch andere Klebstoffe.

h) Die Bemalung des Elfenbeins

Es ist gesichert, daß einige mykenische Elfenbeinarbeiten zusätzlich mit Farben bemalt waren. Sehr wenige bemalte mykenische Elfenbeine sind erhalten, sie reichen jedoch hin, diese Technik auch für jene Zeit nachzuweisen. Auf einem Entenkopf aus Elfenbein von Asine (*Abb. 92*)²¹⁷ sind schwarze Farbspuren, im Auge deutliche Reste von Blau erhalten. Auf einem Elfenbeinstück aus der Werkstatt im «Haus der Schilde» zu Mykene haben sich Spuren roter Farbe erhalten²¹⁸. Es handelt sich um eine aus dem

Orient ganz bekannte Technik, z.B. aus Tell Atchana²¹⁹ oder aus Ägypten. Die ägyptischen Elfenbeinarbeiten sind gewöhnlich mit Rot, aber auch mit Braun, Schwarz oder Grün bemalt. Viele bedeutende Elfenbeinwerke sind z.B. aus dem Grab Tutanchamun bekannt²²⁰. Bemalt waren vielleicht auch einige Elfenbeine des minoischen Kreta²²¹. Im übrigen war das Bemalen von Elfenbein, das auch Homer kannte²²², in der Antike sehr üblich²²³.

i) Das Vergolden von Elfenbein

Vielleicht mußten die mykenischen Elfenbeinschnitzer, bevor sie ein fertiges Stück abliefern konnten, noch eine weitere Arbeit ausführen: das Vergolden gewisser Teile der Elfenbeinarbeiten. Aus dem Gräberrund A von Mykene kennen wir drei vergoldete Elfenbeinkämme. Der eine aus Grab IV ist rund (*Abb. 93*)²²⁴, beim zweiten aus Grab V ist nur das Mittelstück, nicht aber der Griff vergoldet (*Abb. 94*)²²⁵ und der dritte aus Grab III ist ganz vergoldet (*Abb. 95*)²²⁶. Feinste Spuren von Goldglech werden an einem Elfenbeinszepter aus der sogen. «Prähistorischen Nekropole» von Mykene beobachtet²²⁷. Ein kleiner halbrunder Gegenstand aus der obersten Schicht des Gräberrundes A von Mykene (*Abb. 96 - 97*)²²⁸, der nicht als Einlage, sondern wie die Löcher in der Unterseite zeigen, zum Hängen bestimmt war, ist auf der Oberfläche mit Goldnägeln verziert. Der zylindrische Teil ist durch Doppellinien in vier Felder gegliedert; in der Mitte und an den Ecken jedes Feldes sind tiefe Kreise eingeschnitten, in deren Zentrum je ein Goldnagel mit sehr großem Kopf sitzt. Der Schwertknauf von Dendra schließlich besteht wie üblich aus Elfenbein, das hier aber völlig von einer Goldfolie bedeckt ist (*Abb. 98*)²²⁹. Dies letztere Beispiel, wie übrigens auch die oben erwähnten Elfenbeinkämme, zeigt eine Verschwendung des Elfenbeins, wie sie einige Male bei den Mykenern begegnet: Das Elfenbein war in diesen Fällen unsichtbar, man hätte sicher ein billigeres Material verwenden können, z.B. Holz, was ja auch häufig geschah²³⁰. So wie es auch überflüssig war, eine ganze Darstellung aus Elfenbein zu schnitzen, wie bei dem Kamm aus Grab III, um sie dann auf dem Gold noch einmal geritzt zu wiederholen.

j) Die Kombination von Elfenbein und anderen Materialien

Die Technik Elfenbein mit Gold zu verbinden, ist aus dem Orient²³¹ und aus Ägypten bekannt. Gold und Elfenbein ist z.B. bei den Paletten verwendet²³², bei einem Fächer²³³ und bei einem Spielzeug Tutanchamuns²³⁴. Wir wissen, daß in den gleichen Gegenden das Elfenbein häufig nicht nur mit Gold, sondern auch mit anderen Materialien verziert wurde, mit Niello in Tell Atchana²³⁵, mit Silber, Bronze und Lapislazuli in Ras-Shamra (Ugarit)²³⁶.

Die Verwendung der gleichen Materialien ist auch für Ägypten belegt, wie die Funde aus dem Grab Tutanchamuns beweisen. Eine Truhe des Pharaos ist aus Ebenholz hergestellt und mit Elfenbein, Fayence und Glaspaste verziert²³⁷; ein Spielbrett aus Ebenholz ist mit Elfenbein, Gold und Silber verziert²³⁸; bei einem Stab aus vergoldetem Ebenholz ist Elfenbein verwendet, um die nackten Körperteile eines weißen Sklaven anzugeben und Glaspaste für die Verzierung seiner Gewänder²³⁹; für das Szepter sind Holz, Elfenbein, Gold, Fayence, Glaspaste, Sardis, Lapislazuli, Türkis sowie Malachit verwendet²⁴⁰. Höchst interessant ist einer der Throne Tutanchamuns, der aus Ebenholz und Leder besteht und mit Elfenbein, Gold, Fayence, Glaspaste, Lapislazuli und anderen Halbedelsteinen verziert ist²⁴¹, sowie die Fußbank des Thrones aus Ebenholz, Elfenbein, Lapislazuli, Fayence und Kalzit²⁴².

Die Verwendung von Bronze, Gold und Fayence ist auch für die minoische Elfenbeinbearbeitung gesichert²⁴³, so daß wahrscheinlich auch die Mykenen diese Materialien benutzten. Für Stoffe dieser Art waren im übrigen die Einlassungen bestimmt, die in der Oberfläche einiger mykenischer Elfenbeinarbeiten beobachtet wurden, z.B. verschiedene Kombinationen von Dekorelementen, die auf der Oberfläche einiger rundplastischer, achtförmiger Schilde zu sehen sind (*Abb. 15, 25*)²⁴⁴. Die Verwendung anderen Materials zusammen mit Elfenbein kennen wir schließlich auch von den Linear-B-Täfelchen²⁴⁵. Ein Elfenbeinstück aus dem «Grab der Klytaimnestra» in Mykene ist in dieser Hinsicht von Interesse (*Abb. 99*)²⁴⁶. Es handelt sich um den Flügel einer Sphinx oder eines Greifen, eine Intarsie, wie nicht nur die Aufrauung der Rückseite, sondern auch der noch erhaltene Stift zeigen. Auf der Vorderseite ist das Gefieder durch Reihen tief eingeschnittener Einkerbungen wiedergegeben. In einigen dieser Kerben haben sich noch Spuren von blauer Glaspaste erhalten, die in der aus den mykenischen Goldgießereien²⁴⁷ so gut bekannten Cloisonnée-Technik gegossen war. Das lebhaftes, bunte Bild, das die mykenischen Elfenbeinarbeiten beim Verlassen der Werkstatt zeigten, steht klar vor uns.

k) Die Konservierung des Elfenbeins

Die mykenischen Elfenbeinarbeiten brauchten natürlich Pflege. Wenige und etwas unklare Nachrichten gibt es aus der Antike über die Pflege der großen Goldelfenbeinstatuen mit Öl oder Wasser²⁴⁸, so daß unser Wissen für die mykenische Zeit unsicher bleibt. Von Interesse ist unter diesem Blickwinkel ein Kamm von Pylos, der eine Reparatur zeigt. Eine Bruchstelle an der Spitze ist mittels eines Elfenbeinstücks repariert, das durch einen Elfenbeinstift befestigt wurde (*Abb. 100 - 101*)²⁴⁹. Welche Maßnahmen

auch immer die mykenischen Elfenbeinschnitzer ergriffen haben, ihre Kunstwerke gelangten — soweit sie sich überhaupt erhalten haben — kläglich verstümmelt auf uns, die Verbindungen aufgelöst, die noch vergänglicheren Holzteile zerfallen, traurige Fragmente, die wir nur mit der Vorstellungskraft des Archäologen wieder zu beleben vermögen.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΕΘΝΙΚΟΥ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ἀριθ. Εὑρετηρίου Καταλόγου	Σελίδες	Εικόνες	Ἀριθ. Εὑρετηρίου Καταλόγου	Σελίδες	Εικόνες
310	55	—	7495	24	
1001	70	96-97	7497	24,56	23
1022	38	48-49	7499	24	16-23
1372	49	56	7504	24	16-23
2224	59	85	7517	53	66
2225	49,59	58,86	7525	31	31
2325	67	89-91	7586 (54-301)	32	33
2331	57	73	7587 (54-302)	56	71
2398	58	78	7591 (54-306)	38,50,56	42-43
2401	67	90	7592	56	70
2416	58,59	76,79	7593 (54-308)	34,50	36
2459	38	50	7596 (54-312)	33	34
2477	53,55	65,68	7597 (54-318)	33	35
2578	38,55	44-47	7598	50,56	61-63
2578	38,55	44-47	7604 (54-320)	36	37
2869	75	99	7606 (54-322)	38	40
2898	57	74	7608 (54-324)	38,59	41,81
3046	58	77	7610 (52-315)	38	38-9
3212	57	72	7612 (54-430)	46,59	52,82
3216	66	88	7635-8	69	—
5407	3	2	7643 (53-653)	46	52
6475	47	55	7655	47	54
7402-3	74	15	8357	75	—
7463 (54-419)	29	28	8418	53	64
7464 (54-420)	56	71	10589	59	84
7466 (54-422)	29	27	10775	59	80
7467	49	57	10776	49	59
7468 (54-424)	29	26	10777	67	91
7470 (54-426)	49,56	60,71	10778	38	48-49
7471 (54-427)	56	71	10779	59	83
7475	29,74	25	χωρίς ἀριθμό	47	53
7477 (54-433)	56	71	χωρίς ἀριθμό (103)	31	32
7481 (54-437)	29,55	24,69	χωρίς ἀριθμό (177)	56	—
7490 (54-446)	29,46	29,51			

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- ἀγαματοποιία 7
 ἀγγεία :
 μυκηναϊκά 19, 31
 «σπιτιού Wace» 19
 Ἄγορά Ἀθηνῶν 8
 ἀγορᾶς ἐλεφαντόδοντου, βλ. ἐλεφαντό-
 δοντο
 Ἀθηνᾶ Παρθένος, ἄγαλμα 7
 Αἴγυπτος 8, 10, 13, 14, 15, 44, 69, 70
 Αἰθιοπία 8
 Αἰθιοπες 7
 ἀκατέργαστο ἐλεφαντόδοντο, βλ. ἐλεφαν-
 τόδοντο
 ἀκέραιο ἐλεφαντόδοντο, βλ. ἐλεφαντό-
 δοντο
 Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν 7, 59
 ἄλλατα ὀργανικά-ἀνόργανα 2
 Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας 8
 ἀμέθυστος 15
 ἀμφίγλυφα 4
 ἀνάγλυφα 7, 20, 21, 32, 58, 59, 60, 66
 ἀνάκτερος γραφεὺς 45
 ἐντεσδόμος 45
 κεραμεὺς 45
 ἀνάκτορο 13, 44
 ἀνακτορικά κέντρα 16, 42
 ἀνάλυση χημική 2
 Ἀνατολή 7, 8, 15, 44, 66, 69, 70
a-no-ro 45
 ἀνταλλαγὴ δῶρων 15
 ἀξία ἐλεφαντόδοντου βλ. ἐλεφαντόδοντο
 ἀποθήκευση 15, 40, 26
 Ἀπόλλων Λύκειος 7
 ἀπολείσματα βλ. ἐλεφαντόδοντο
 ἀπολιθωμένο ἐλεφαντόδοντο βλ. ἐλεφαν-
 τόδοντο
 ἀπόξεση 55, 56
 ἀποσύνθεση 75
 Ἄργος 7
 ἀριθμοὶ 65, 66
 Ἄρτεμις Ὀρθία 7
 Ἀρχάνες 58
 ἀρώματα 21, 39, 26
 ἀρωματικά φυτὰ 21
 ἀρωματοποιία 21
 ἀσβέστιο φωσφορικό 2
 ἀνθρακικό 2
 φθοριούχο 2
 ἀσβεστίτης 74
 ἀσετόν 5
 ἀσήμι 7, 15, 44, 70
 Ἀσία 8, 15
 Ἀσίγη 69
 Ἀσκληπιὸς 7
 ἀσπίδες 21, 24, 57
 Ἀσουρνασιρπάλ 10
 Ἀσσυρία 10
 ἀστράγαλοι 7
 αὐλοὶ 7
 ἀφαίρεση ἐλεφαντόδοντου βλ. ἐλεφαντό-
 δοντο
 Ἀφρική 2, 8
 ἀχάτης 15, 16
 ανοτίο 1
 βάρους μονάδα 65
 βασιλεῖς 15, 16, 44
 βάνιμο βλ. χρωματισμός
 βεντάλια 70
 «βιομηχανική ζώνη» 44
 βιοτεχνία 15, 16, 44
 βούκρανα 58
 Βρετ. Μουσεῖο 6
 γυάλισμα 52, 56
 γλύφανο 49
 γλυφῆς 29, 33, 38, 55, 56, 66
 γόμφοι 56, 66, 75
 γράμματα 66
 Γραμμική γραφὴ Α, βλ. γραφὴ

Γραμμική γραφή Β, βλ. γραφή
 γραπτές πηγές βλ. πηγές
 γραφεύς βλ. ανάκτερος
 γραφή :

Γραμμική Α 62
 Γραμμική Β 8, 21, 25, 45, 62, 65, 74
 ιερογλυφική 62
 κυπρομινωική 63
 γρύπας 75
 γύψος 5
 γωνία, ἐργαλειό 49

Δενδρά 70

δέρμα 56, 72

διαβήτης 49, 50

Δίας 'Ολυμπίας 7

διατήρηση ἐλεφαντόδοντου βλ. ἐλεφαν-
 τόδοντο

διπλοὶ πελέκεις 46

Δίπυλο 7

δισκία :

«σπιτιοῦ ἀσπίδων» 29, 49

«σπιτιοῦ σφιγγῶν» 34

Ζάκρου 20

δίφρος 7

Ebur 1

ἔβενος 70

ἐπίχρυσος 70, 72, 74

ἐγχαράκτα σημεῖα 58, 59, 60, 62, 63, 65,
 66

ἐγχαράξεις 29, 33, 34, 38, 50, 51, 52, 66, 70

εἰδῶλια 7, 19, 38, 53, 55

εἰσαγωγή ἐλεφαντόδοντου βλ. ἐλεφαντό-
 δοντο

ἐλαφρόπετρα 31, 32, 56

ἐλεφαίρομαι 1

ἐλεφάντειος 1

ἐλεφαντεὺς 1

Ἐλεφαντίνη 8

ἐλεφάντινος 1

ἐλεφαντόδετος 1

ἐλεφαντόδοντο :

ἀγορά 8

ἀκατέργαστο 15, 19, 40, 44, 38

ἀκέραιο 13, 14

Ἄ. Ἀφρικῆς 2, 8

ἄξια 7

ἀπολεπίσματα 17, 29

ἀπολιθωμένο 2

Ἀσίας 8, 15

ἀφαίρεση 5

διατήρηση 4

Δυτ. Ἀφρικῆς 2

εἰσαγωγή 8, 10, 13, 14, 15, 16

ἐμπόριο 10, 13, 15

ἐξαγωγή 4, 21, 26

ἐπιλογή 52, 54, 55

Ζάκρου 13

ιδιότητες 1, 6

καθαρισμός 4, 5

καμένο 2

Κεντρ. Ἀφρικῆς 2

κοπή 55

μαλακό 2, 4, 8

μισοδουλεμένο 20, 55, 56

ξερό 2

ὄρυκτό 8

πηγές 4

προέλευση 2, 8 κέ.

προμήθεια 2, 6

πρώτη ὕλη 13, 14

σκληρὸ 1, 2, 3, 4, 5, 8, 46, 70, 72, 74

συμπαγές 53

συντήρηση 3, 4, 75

ὑποκατάστατα 7

ὑπολείμματα ἀχρησιμοποίητα 29

χρήση 1, 5, 7

χρωματισμός 68-9

ἐλεφαντοκόκαλο 1

ἐλεφαντοκόλλητος 1

ἐλεφαντόκωπος 1

ἐλεφαντόνωνος 1

ἐλεφαντόπηχυς 1

ἐλεφαντόπους 1

ἐλεφαντοστοῦν 1

ἐλεφαντοτόμος 1

ἐλεφαντουργήματα :

αἰγυπτιακά 69

ἀνατολικά 66

συριακά 15

ἐλεφαντουργική 1

ἐλεφαντουργὸς 1, 44, 45, 46, 47, 49,

52, 56

ἐλεφαντοφανῆς 1

ἐλεφαντόχρους 1

έλεφαντώ 1
 έλέφας :
 άρχαϊός 8
 'Αφρικής 8
 δόντι 13, 56
 ζώο 5, 8
 μεσημβρινός 8
 νάνος 8
 πρωτογενής 8
 έλεφαντωτός 1
 Elfenbein 1
 έμπαιστική 44
 έμπορίο έλεφαντόδοντου βλ. έλεφαντό-
 δοντο
 ένθεματα 20, 29, 32, 34, 36, 38, 44, 50, 52,
 53, 55, 56, 57, 66, 67, 70, 74, 75
 όστείνα 66
 έξαγωγή έλεφαντόδοντου βλ. έλεφαντό-
 δοντο
 έξόρυξη 8
 επένδυση 8, 57
 'Επίδαυρος 7
 έπιγραφές 7
 έπιγραφές 66
 έπιλογή έλεφαντόδοντου, βλ. έλεφαντό-
 δοντο
 έπιπλα 7, 8, 20, 26
 έπισκευή 75
 έπιχρύσωση 69
 έργαλεία 20, 29, 44, 45 κέ.
 όστείνα 45, 49
 χάλκινα 46, 47, 49
 έργαστήρια έλεφαντουργίας 15 16, 17,
 20, 44, 45
 Θηβών βλ. Θήβα
 Κνωσοῦ βλ. Κνωσός
 Ζάκρου βλ. Ζάκρος
 Μυκηνών βλ. Μυκήνες
 κατεργασίας πέτρας 16
 λιθοξόου βλ. Κνωσός
 λιθοτεχνίας 16
 έργαστήριο μικροτεχνίας Ζάκρου 17, 19,
 Θηβών 42
 σφραγιδογλυφίας βλ. Μάλια
 φαγεντιανής 16

Ζάκρος :

έργαστήριο έλεφαντουργίας 16, 19, 43,
 45, 46
 έλεφαντόδοντο 13
 μεταλλικός κλίβανος 16

ήλεκτρο 7

ήμιπολύτιμες πέτρες 20, 44, 74
 "Ηπειρος 8
 "Ηρα "Αργους 7

θαλαμωτοί τάφοι βλ. Μυκήνες

θείο 18, 67

Θήβα :

έργαστήριο έλεφαντουργίας 3, 16, 19,
 20, 42, 49
 κεραμεικός κλίβανος 16
 λιθοτεχνίας 16
 μικροτεχνίας 20, 42
 φαγεντιανής 16

θησαυρός πάρινου τοίχου, βλ. Μυκήνες
 θολωτοί τάφοι, βλ. 'Αρχάνες, Μυκήνες
 θρανία

πήλινα 23, 38

ξύλινα 40

Θρασυμήδης 7

θρόνοι 7, 49, 72

ΐασπις 15

inoire 1, 2

inovy 1

ιδιότητες έλεφαντόδοντου, βλ. έλεφαντό-
 δοντο

ίερογλυφική γραφή βλ. γραφή

'Ινδίες 8, 10

'Ιωλκός 42

Καδμείο βλ. Θήβα

καθαρισμός έλεφαντόδοντου, βλ. έλε-
 φαντόδοντο

καμαραϊκή κεραμεική, βλ. κεραμεική
 καμένη μάζα 40

καμένο έλεφαντόδοντο, βλ. έλεφαντόδον-
 το

κανόνας 49

καρφιά έλεφάντινα 56, 75

- χρυσά 70
 χάλκινα 57
 κέδρος 7
 κεραμεική
 καμαραϊκή 16
 «σπιτιού σφιγγών» 31
 κεραμεικός κλίβανος 16
 κεραμεύς 45
 κερί 4
 Κεφτιού 10, 12
 κιβώτια 7, 29
 κιθάρα 7
 κιονόκρανα 38
 κισσού φύλλο 29
 κλειδιά 7
 cloisonné, βλ. περίκλειστη τεχνική
 Κνωσός 66
 «βασιλικός δρόμος» 17
 έργαστήριο έλεφαντουργίας 16, 17, 39,
 -λιθοξόου 16
 κοκκίδωση 57
 κόκαλο 1, 7, 45
 κολεός 49
 «κολλάν» 66
 κολλητική ουσία 67
 κολόνες 29, 38, 50, 58
 κολοφώνιο 18, 67
 κοπή έλεφαντόδοντου, βλ. έλεφαντό-
 δοντο
 κράνη 29
 κρεβάτι 7
 Κρήτη 8, 13, 44, 46, 69
 Κυπρομινωική γραφή, βλ. γραφή
 Κύπρος 10, 46
 κυπταρίνη 5
 Κυψέλου λάρναξ 7
- Iapis-lazuli πηγές 15, 70, 72, 74
lawagesios 45
lawageta 45
 λεπίδες όψιανού βλ. όψιανός
 Λευκάδια 8
 Λεωχάρης 7
 Λιβύη 8, 15
 λιθίνα άγγεϊα :
 «σπιτιού άσπίδων» 24, 25, 43, 44
 «σπιτιού σφιγγών» 31
- λιθοτεχνία 44
 λιοντάρι 32
- μαγνήσιο φωσφορικό 2**
 μαλακό έλεφαντόδοντο, βλ. έλεφαντό-
 δοντο
 μισοδουλεμένο έλεφαντόδοντο, βλ. έλε-
 φαντόδοντο
 μαλαχίτης 72
 Μάλια, έργαστήριο σφραγιδογλυφίας 16
 μαχαίρι 7, 49
 μεταλλευτικός κλίβανος 16
 μετρήσεις 30
 μήλο έλεφάντινο 57, 70
 μικροτεχνία 7, 46
 μικροτεχνήματα 20, 44
 Μυκήνες :
 άκρόπολη 16, 38, 41, 42, 43, 44, 45
 άνασκαφές 41
 έργαστήρια έλεφαντουργίας 16, 38,
 39, 40, 41, 43, 44, 49, 50, 55
 έργαστήριο καλλιτεχνών 17-18, 38,
 41, 44, 67
 έργαστήριο λιθοτεχνίας 16
 «δυτική οικία» 21
 θαλαμωτοί τάφοι 38, 47, 59, 60
 θαλαμωτός τάφος άρ. 9 58, άρ. 75 58,
 άρ. 102 3
 θησαυρός πάρινου τοίχου 47
 θολωτός τάφος Κλυταιμνήστρας 57, 75
 προϊστορικό νεκροταφείο 69
 «σπίτι άσπίδων» 21-30, 31, 32, 38,
 40, 41- 43, 45, 46, 49, 69
 «σπίτι κίωνων» 17
 «σπίτι λαδεμπόρου» 21, 25, 26, 31, 39,
 44, 45
 «σπίτι σφιγγών» 21, 25, 30-38, 41, 42,
 44, 46, 50, 56, 59, 60, 66
 «σπίτι Wace» 19-20
 ταφικός κύκλος Α 55, 69, Β 21
 «σπίτι Άκροπόλεως» ή «Citadel House»,
 βλ. «σπίτι Wace»
- νερό 2, 5, 75
 «νεόπριστος» 55
 Νέστωρ 44
 νιέλλο 70

Nija 10
Νουβία 8

«ξέειν» 55

Ξερό έλεφαντόδοντο, βλ. έλεφαντόδοντο

ξίφος 7, 57, 70

ξύλινα

ράφια 40

σκεύη 20, 40

ξύλο 1, 44, 47, 70, 72

ξυλογλυπτική 24, 43, 56

ξυλουργικά εργαλεία 46, 49, - χάλκινα 47

ξυλουργοί 44, 46, 49, 56

οικονομία ύλικού 53

οκτώσχημες άσπίδες «σπιτιού άσπίδων»

29, - θαλαμωτών τάφων 59, 64

όλόγλυφα έργα 49, 53

Όλυμπία 7

Όμηρος 1, 44, 47, 55, 69

όπάλλιοι λίθοι 19

όπεϊς

όστέινοι 20, 45, 46

χάλκινοι 47

όργανα

έλεφαντουργά 45

μουσικά 7

όρεία κρύσταλλος 16, 19, 43, 51

Όρόντης 10

όρυκτό έλεφαντόδοντο βλ. έλεφαντόδοντο

Όρχομενός 42

όψιανός 20, 46

παιχνίδια 7, 70

παλέτα 70

πάπια 69

παπυροειδή 36

παραφίνη 5

Πελοπόννησος 8

περίκλειστη τεχνική 75

περόνες 31

Περσία 7

πινακίδες

Πύλου 45

«σπιτιού λαδεμπόρου» 45

«σπιτιού σφιγγών» 31, 45, 59

«σπιτιού Wace» 20

πηγές 2, 5, 8, 14, 15

πλακίδια :

άκατέργαστα 50, 59, 66

Άκρόπολης Άθηνών 59

θέση 66

θαλαμωτών τάφων 50, 56, 58, 59

Ζάκρου 20

Όρθίας Άρτέμιδος 7

Σπάτων 60

«σπιτιού άσπίδων» 21, 29, 45

«σπιτιού σφιγγών» 21, 32, 36, 38

τοποθέτηση 6

πλάνη 49

Πόντος 7

ποιότητα 2, 26, 54, 55

Πολύκλειτος 7

πολύτιμοι λίθοι 15, 16

«πρίειν» 55

πριόνι 46, 47, 49, 55, 56

πριονισμός 55 κέ.

«πριστός» 47, 55

προέλευση βλ. έλεφαντόδοντο

προμήθεια βλ. έλεφαντόδοντο

Πρόσμουνα 47

Πύλος 3

εργαστήριο λιθοξόου 16,

-έλεφαντουργίας 16, 20, 42

NA κτίριο 16, 20

πυξίδα 53, 55

πυριτόλιθος 20, 46

ράβδοι 20, 59, 70

Ras Shamra (Ugarit)

βασιλικό κρεβάτι 4, 44, 70

εργαστήριο έλεφαντουργίας 44

Ρέχμαρα 10, 13

Ρόδος 49

ρόμβοι 66

«ρυθμίζειν» 56

σάρδιος 15, 72

σημεία 58, 59

άγγειών 60, 65, 66

εγχάρακτα 58-66

συνδετικά 57

«τεκτονικά» 60, 65

σκήπτρων λαβές 7, 69, 70

Σκιπίων 7
 σκληρό έλεφαντόδοντο, βλ. έλεφαντό-
 δοντο
 σμίλη 47, 49
 Σομαλία 8
 Σπάρτη 7
 Σπάτα 59, 60
 σπατάλη ύλικού 70
 σπίτια Μυκηνών βλ. Μυκήνες σπίτια
 σταυρός 58, 59, 65
 στεατίτης 17
 στίλβωση 56
 συγκόλληση 52, 66, 70
 Συήνη 8
 σύμβολα 60, 62
 συμπαγές έλεφαντόδοντο, βλ. έλεφαντό-
 δοντο
 σύνδεση 56-58
 συνδυασμός έλεφαντόδοντου με άλλα
 ύλικά 70
 συντήρηση έλεφαντόδοντου, βλ. έλεφαν-
 τόδοντο
 συνύπαρξη έργαστηρίων 42-43
 Συρία 10, 14, 15, 44
 συρταρωτή σύνδεση 56
 σφήνες 56
 σφίγγα 21, 31, 75
 σφραγιδογλυφία 46, 52
 σφραγιδογλυφίας έργαστήριο, βλ. Μάλια
 σφυρήλατος 44
 σφραγίσματα 31
 σχολές 42

 τάλαντα 13
 «τεκτονικά» σημεία βλ. σημεία
 Tell-Atchana 69, 70
 Τιγλάτ-Πιλέζερ Α' 10
 Τίρνος 42
 τόννος 49
 τορευτική 44
 Τούθμωσις Α' 10
 Τούθμωσις Γ' 10
 Τουταγχαμών 69, 70, 72
 turquoise 72
 τριπήρας 31
 τρυπάνια 47
 Τρωγλοδυτών χώρα 8

ύαλόμαζα 16, 19, 43, 57, 70, 72, 74, 75
 ύγρασία 3
 ύποκίτρινη ύλη 18, 67
 ύποπόδιο 58, 74
 ύποκατάστατα έλεφαντόδοντου, βλ. έλε-
 φαντόδοντο

φαγεντιανή :

άντικείμενα 43
 έργαστήριο 16, 19, 25
 Ζάκρου 20, 43
 πρώτη ύλη 44, 66
 συνδυασμός με έλεφαντόδοντο 70, 72,
 74
 ύλη 16
 Φαιστός 16
 φακοί 51
wanaka 45
 Φαρωά 10
 Φειδίας 7
 Φίλιππειον 7
 Φίλιππος 7
 φίλντισι 1
 φολίδες 29
 φόρμιγγα 7
 Φυλακωπή 66

χαλαζίας 18

Χαλέπι 10

χαλκός :

άποκαμινεύματα 18
 κομμάτια 43
 μέταλλο 44, 74
 συνδυασμός με έλεφαντόδοντο 70
 τάλαντα 13

χαυλιόδοντες 1, 5, 6

χρήση έλεφαντόδοντου βλ. έλεφαντό-
 δοντο

χρονολόγηση 41 κέ.

χρυσός :

συνδυασμός με έλεφαντόδοντο 1,70, 72,
 74
 φύλλα 69, 70
 ύλη 7, 15
 ψήγματα 19, 43, 44
 χρυσελεφάντινα άγάλματα 7
 χρυσοχοία 75

χρῶμα 2, 3, 66, 68

χρωματισμός ἐλεφαντόδοντου, βλ. ἐλε-
φαντόδοντο

χτένια

ἐλεφάντινα 7,55

ἐπίχρυσα 69, 70, 75

ψαροκόκαλο 38

ψαρόκολλα 68

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΤΟ ΕΛΕΦΑΝΤΟΔΟΝΤΟ ΚΑΙ Η ΚΑ
ΤΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΣΤΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΑ»
ΤΟΥ Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ ΥΠ' ΑΡ. 93 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟ
ΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ Ε
ΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΜΕ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΕΜΜΑΝ.
Μ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ. ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΤΥΠΩΣΕ Η
«ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΟΣ» Α.Ε.